

С МАЛКО ПОМОЩ ОТ БЛИЗКИ И ПРИЯТЕЛИ

Криза и справяне при изолирани етнически
и конфесионални общности в България

*Сборникът е финансиран по проект „Етнически и конфесионални
специфики на изолирани общности в бедност и криза“,
Фонд научни изследвания (КП 06-Н45/4 от 30.11.2020).
Статиите в него са резултат от проекта.*

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

Снимка на корицата
Димитър Василев

© 2024 Илия Илиев, съставител
© 2024 Антонина Георгиева, дизайн на корицата
© 2024 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-5938-8

С МАЛКО ПОМОЩ ОТ БЛИЗКИ И ПРИЯТЕЛИ

Криза и справяне при изолирани етнически
и конфесионални общности в България

Съставител
Илия Илиев

София • 2024
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	7
Динамика на семейните структури по примера на с. Рибново, общ. Гърмен и с. Долни цибър, общ. Вълчедръм <i>Петя Василева-Груева</i>	10
Селото, предприемаческият дух и локалните специфики <i>Ивет Фандъкова</i>	32
Поминъци и селска общност. По примера на два типа земеделие в съвременна България <i>Илия Илиев</i>	57
„Нашите деца в бъдеще няма да знаят какво е тютюн“ <i>Кремена Йорданова</i>	74
Традиционните занаяти като средство за оцеляване на изолирани общности в градска среда по време на криза <i>Димитър Василев</i>	99
Полови особености при приобщаването на деца и младежи към трудовата дейност в изолирани общности с цел изграждане на стратегии за справяне с бедност <i>Илиана Страхилова</i>	112
Традиционното приготвяне на зимнина като възпитание и отношение <i>Любомир Г. Кюмюрджиев</i>	131
Алкохол. Социално пиене и алкохолизъм в българското село <i>Васил Балтаджиев</i>	157
Образованието – припозната или отхвърлена перспектива за справяне с бедност и кризи сред изолирани общности <i>Виолета Коцева</i>	178

Садаката при българите мюсюлмани в Гоцеделчевско <i>Божидар Първанов</i>	206
Към въпросът за образователно и социално включване в условия на бедност и кризи <i>Лало Каменов</i>	230
Етнопедагогически аспекти за взаимодействие в интеркултурна среда <i>Ирина Колева</i>	247

ВЪВЕДЕНИЕ

Поредица от кризи се стовариха върху българското общество през последните години. Глобалната финансова и местната политическа криза, епидемията от Ковид 19 и войната в Украйна тестваха издръжливостта на регионални и национални институции, както и способностите на отделните хора.

В тази обстановка видимо се увеличи ролята на държавата, която трябва да се намесва не само в по-мощните процеси, но и в контрола на всекидневието дори на микроравнище, особено по време на епидемията. Това неминуемо доведе до нов интерес към държавата в социалните науки и вдъхна нова енергия в стари дебати за същността и функциите ѝ, както и за ролята на дейци, надхвърлящи измеренията на конкретния индивид и неговата непосредствена социална роля. На този фон останаха на заден план способностите, енергията, уменията на отделните хора и създаваните от тях социални институции като семейство и домакинство да намират решения на собствените си проблеми. Настоящият том се опитва да запълни тази празнота.

Статиите в него са продукт на изследвания, проведени в рамките на проект „Етнически и конфесионални специфики на изолирани общности в бедност и криза“, финансиран от Фонд научни изследвания (КП 06-Н45/4 от 30.11.2020). Началната хипотеза в него беше, че най-интересни, оригинални и ефикасни решения могат да бъдат намерени именно сред тези хора, които са най-заинтересовани от тях, а именно най-сериозно засегнатите от бедност и криза. Етнолозите имат уникалното предимство да бъдат в постоянно непосредствено общуване с живи хора и реално съществуващи общности, като това им позволява да бъдат преки свидетели както на върхлиташите проблеми, така и на решенията, които се търсят и намират от засегнатите. Те включват преосмисляне на стари институции като семейство и домакинство, така и активно използване на налични ресурси, например познания на стари занаяти или нови умения, придобити в хода на трудова миграция. Включва и нови отношения с официални институции, били те религиозни, общински или държавни.

Статията на Петя Василева-Груева разглежда две общности – на роми калайджии в Долни Цибър, Северозападна България и българи мюсюлмани

от Рибново. В нея проличават разликите в стратегиите на домакинствата от двете села, но много ясно излиза и общият знаменател – и в двата случая става дума за икономически стратегии на семейства и домакинства, а не на отделни индивиди. Ивет Фандъкова разглежда дребните предприемачи в районите на Лом, Кюстендил и Гоце Делчев. Става дума за енергични и гъвкави хора, които умеят да намират своите ниши и когато е необходимо, да получават подкрепа от официални институции. Но още по-важно за техния успех, както показва д-р Фандъкова, е способността им да се вписват в културните норми на своята общност и да печелят помощта на близки и роднини, без които не биха имали особен шанс да се справят. Статиите на Кремена Йорданова и Илия Илиев са посветени на поминъци, където себестойността се формира най-вече от труд и които изискват съвместна работа на много хора за кратко време. Това са съответно тютюно- и розопроизводството, като и в двата случая отчетливо проличава връзката между поминък и социално сцепление, съвместният труд допринася за поддържане на жива общност, създавайки и укрепвайки връзки между поколения, между роднини, между членове на едно семейство и домакинства. Нещо, което определено не може да се твърди за индустриалното земеделие.

Статията на Димитър Василев анализира възраждането на стари занаяти, в които отново виждаме обвързаността на поминък, икономика и солидарност между поколенията в рамките на едно домакинство или затворена общност. Тази нишка е проследена и в изследването на Илиана Страхилова, където акцентът е върху жените и децата, съвместният труд, въпроизводството и предоговаряне на полови и възрастови роли по време на трудовия процес. Накрая, Любомир Кюмюрджиев разглежда ролята на домашно приготвената храна и зимнина при домакинства, които могат да бъдат причислени към средната класа. Наличието на такава храна не е въпрос на икономическо оцеляване на домакинствата, но самият процес на приготвяне, предаване, съхранение и консумация играе важна символна роля за укрепване на връзките в семейството и различните разклонения на рода.

Всички тези статии по един или друг начин показват новата роля на домакинствата като социална единица, която придобива допълнителни функции в хода на кризата и играе ключова роля при разнообразните стратегии за нейното преодоляване. В разглежданите от авторите случаи, тази роля е далеч по-важна от ролята на държавата.

Статията на Васил Балтаджиев, посветена на алкохолиците в малки села, напълно маргинализирани мъже в трудоспособна възраст, идва като полезно напомняне, че не трябва да идеализираме способността на хората от изолирани общности да се справят с кризи. Успехът не е предрешен, на-

против, както показва д-р Балтаджиев, в битката с кризата и бедността има и губещи.

Следващите четири статии предлагат различни аналитични подходи към образованието, разглеждано и като силен инструмент за социално включване, и като механизъм за създаване на социален капитал, и като обект на целенасочена държавна политика. Виолета Коцева-Попова показва как жените от изолирани общности се стремят да получат по-добро образование и най-вече по-престижни дипломи едновременно за да се реализират на пазара на труда и за да продължат далеч не спечелената битка за равнопоставеност. Божидар Първанов от своя страна изследва връзката между религиозни институции, образование и благотворителност. Образованието, напомня той, не е монопол на държавните институции, а общностите, които то постоянно създава, могат да не бъдат национални, а религиозни или етнически.

Статиите на Лало Каменов и Ирина Колева разглеждат стратегически документи и конкретни политики в сферата на интеркултурното образование, където основен приоритет са именно деца от уязвими общности, често обособени по етнически или религиозен признак. Те са и полезно напомняне, че дори най-добрите програмни документи не могат да бъдат приложени без сътрудничество с институции като семейство и домакинство, чиято роля се оказва тъй важна в условията на криза.

Като обща нишка в изследвания излиза нарастналата роля именно на семейството и домакинството като социална институция, която обуславя успеха или неуспеха на различни стратегии за справяне. Парадоксално, но ролята на държавата като че ли е по-малка. Към нея най-активно се обръщат хора, които преди това не бяха свикнали да го правят, например малките предприемачи или тези, които бяха свикнали да просперират в симбиоза с нея, както по-едрият бизнес. За бедните на преден план излизаха социални единици като семейства, домакинства, социални групи обособени на териториален, възрастов, етнически или религиозен принцип. Тяхната роля в икономиката се променя, появяват се нови лоялности, нови модели на сътрудничество. Възрастните хора, позагубили своята роля, докато децата живеят надалеч, отново стават важни. Малките спасителни заеми между съседи или възможността да разчиташ на роднини в дребния бизнес, търсенето на работа, всекидневна взаимопомощ, гледане на деца при трудова миграция, са в основата на дългосрочни стратегии или конкретни временни решения и по правило са определящи са успеха им.

Илия Илиев

ДИНАМИКА НА СЕМЕЙНИТЕ СТРУКТУРИ ПО ПРИМЕРА НА С. РИБНОВО, ОБЩ. ГЪРМЕН И С. ДОЛНИ ЦИБЪР, ОБЩ. ВЪЛЧЕДРЪМ

Петя Василева – Груева

Резюме: Студията представя съвременна и динамична картина на семейните структури и роднински връзки на две общности – роми калайджии от с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм и българи мюсюлмани от с. Рибново, общ. Гърмен. Погледът върху избраните общности ни дава възможност да се проследи как колективи, разграничаващи се по етнически, религиозни и пространствени характеристики, успяват да изработят и да се придържат към стратегии за справяне с икономическите предизвикателства, като интензифицират както традиционни норми и семейни връзки, така и нови социални отношения и практики. Тези стратегии са разгледани през призмата на семейните структури, роднинските отношения (под формата на доверие, свързаност, сътрудничество и реципрочност) и генерирания чрез тях социален капитал при различните активности, в които са включени техните членове. Икономическата нестабилност и усещането за перманентна криза в държавата провокира индивидите да се самоорганизират чрез различни трудови инициативи, свързани предимно с колективен труд, трудова мобилност в чужбина и придържане към различни образователни модели. Така се засилва плътността на мрежите и се продуцират модели на сътрудничество и възпитание, които са в основата на взаимоотношенията между различните поколения и колектива като цяло.

Ключови думи: семейни структури, семейни мрежи, стратегии за справяне с кризи, семейни трудови модели, миграции, мобилност и образование

Осмислянето и представянето на семейството като основна социо-културна единица е една от крайгълните концепции в съвременните хуманитарни и социални изследвания. Семейните взаимоотношения, родствени структури и връзки са базисни при изграждането на теорията за функционирането на социума, на социалния капитал, социалното взаимодействие и възпроизводството на структурата на социалното пространство (Бурдийо 1997: 114–123). В културен и стопански план семейната и роднинска мрежа също са важни за взаимодействието на различните колективи и формират принципите на общностното живеене, както в миналото, така и в съвременността. В редица свои изследвания съвременните учени разглеждат семейството в контекста на теориите за модерността, индивидуализма, родството и промените в семейните модели, провокирани от търсенето на икономическо благополучие (Grandits ed. 2010; Rajkai

ed. 2015; Jallinoja, Widmer ed. 2011). Семейните структури винаги са показвали, че от гъвкавостта или отстояването на социалните и икономически промени зависят както бъдещето на индивида, така и съдбата на колектива, а това ги поставя в основата при отбелязването и разработването на всички социални теории и обществени трансформации.

Настоящата статия има за цел да разгледа динамиката на семейните структури сред общности, попадащи в полезрението на проект „Етнически и професионални специфики на изолирани общности при бедност и криза“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ към МОН и реализиран в периода 2021 г. – 2024 г. По предварително зададени параметри теренните изследвания се проведеха сред общности и населени места, които системно изпитват затруднения след началото на прехода в България. За такива са определени Северозападна България – регион с ниски икономически показатели и демографска картина, както и планинските и предпланински части на Югозападна България между Родопите и Пирин. И в двете избрани области, интересът на изследователския екип попадна върху етнически и етнопрофесионални общности, които след ликвидирането на ТКЗ и големите държавни предприятия от началото на 90-те години на XX в., се принуждават сами да търсят и изграждат собствени стратегии за справяне с икономическите и социални затруднения, съпътстващи разграждането на социалистическата планова и държавно дотирана икономика¹. Изследването няма за цел да прави сравнителен анализ на двете избрани общности (роми в Долни Цибър и българи мюсюлмани в с. Рибново), а се стреми да очертае как семейната обвързаност, фамилната лоялност и роднинските връзки и взаимоотношения се оптимизират, за да отговорят на новите и еднакви предизвикателства, пред които са изправени изследваните общности. Наблюденията и анализите са направени по време на неколkokратни краткосрочни (5 дни) и дългосрочни (10 дни) терени в избраните населени места и общински центрове. Информацията, послужила за анализ е събрана чрез извършването на структурирани и неструктурирани интервюта и разговори с конкретно посочени

¹ Под „принуждават сами“ се има предвид, че след повсеместното реструктуриране и фалиране на държавните предприятия и започналият процес по ликвидирането на социалистическите ТКЗ-та новата икономическа реалност зададе нови трудови взаимоотношения, социални неравенства и стратификации. И в двата избрани региона, поради своята стопанска периферия, отдалечеността от големите социалистически индустриални центрове и транспортни артерии, икономическата стагнация и произтеклата от това политическа и институционална криза, се усети най-бързо и най-силно. Изчезването на държавната регулация и привидната социалистическа стабилност доведе до високи нива на безработица. Натрупването на толкова много фактори и бавният преход принуди хората дългосрочно да мобилизират собствените си усилия и да изпробват различни стратегии за оцеляване. – бел. а.

хора и случайни информатори². В свое предходно изследване от 2019 г. за района на община Сатовча (съседна на община Гърмен, Западни Родопи) екип от учени етнологзи акцентира върху гъвкавостта на семейните колективи относно трансформациите в българското село и прилагането на работещи стратегии за справяне с бедността (Лулева, Беновска-Събкова и Недин 2019 : 179 – 195). Поради сходството на терена и предмета на наблюдение в настоящия анализ също ще се опре на очертаната от тях теоретична концепция, че семейството като социална категория е в основата на социалните взаимодействия и избори, чрез които могат да се генерират различни видове капитал (по Bourdieu 1986: 15–29), а техните взаимоотношения и оптимизирани мрежи са подчинени на колективната изгода и общите цели (по Boissevain 1974). В допълнение терминът „семејни структури“ се формулира от концепцията на Пиер Бурдийо за динамиката на семейните отношения чрез различните практики и решения, които произвеждат и възпроизвеждат стратегии, за да задоволят материалните си и символни интереси (Бурдийо 2005:307–329). Изборът е продиктуван и заради възможността семействата и техните роднински обвързвания да се наблюдават в движение и да се очертае тяхната функция при изграждането на различните взаимодействия и съществуваща организация. Същевременно се използват и термини като „семејни мрежи“ и „роднински връзки“ с идеята да се подчертае един по-голям комплекс от модели на поведение и свързаност между различните актьори и позиции, като се поставят в различни социални, икономически и културни рамки и се разгледат от различен ъгъл, следвайки характеристиката на средата и спецификите на общността.

Повсеместните обществени и стопански промени от началото на прехода водят до трансформации във всички публични и частни сфери. Променят се както възможностите за индивидуална свобода и предприемчивост, така и нагласите към труда, критериите за получаване на образование, успешна реализация и представите за благосъстояние. Новите икономически реалности не водят до еднакви процеси във всички части на страната. Поради различни географски и демографски фактори, съчетани със социалистическото стопанско наследство и реализирането на родни и чуждестранни инвестиции, се получава неравномерно развитие на различните региони, което пряко влияе на икономическата активност на населението и води до налагането на индивидуални подходи за справяне с нарастващите социални неравенства (Станчев и др. 2004, Райчев,

² За района на село Рибново, общ. Гърмен, авторът има по-дълготрайни наблюдения от порядъка на десетгодишен период. Това е причината информацията за българомюсюлманската общност да е по-подробна. – бел. а

Стойчев 2004). Заради усещането на т. нар. ефект „изчезване на държавата“ и неравномерното развитие на частния сектор се появява икономическа стагнация, свързана с повсеместно увеличаване на безработицата и намаляване на доходите на мнозинството от домакинствата. Оцеляването се превръща в реална житейска стратегия за цели общности и населени места, които трябва да мобилизират собствените си сили и индивидуални възможности чрез активизиране на семейните, роднински и приятелски връзки, изграждането на познанства по политически симпатии, обвързване с партийни структури и пр. Трудните десетилетия преход провокират масово ревитализиране на различни традиционни трудови модели и взаимоотношения или принуждават много хора да поемат по пътя на емиграцията - временна или постоянна (Карамихова 2003; Кръстева 2014; Христов 2010).

Присъединяването на България към Европейския съюз през 2007 г., наред с нарастването на регионалните политики за преразпределение на европейски програми и усвояване на различни финансови механизми, довежда до успокояване на икономическата среда, но все още не е на лице устойчиво възходящо развитие. Положителна тенденция е регистрирана единствено при повишаване на трудовата мобилност на населението извън пределите на държавата. Включването на българските граждани в европейските трудови пазари и социални системи играе положителна роля за подобряване на благосъстоянието дори и на трайно маргинализирани общности, в каквито се превърнаха ромите в по-голямата си част от началото на прехода в България (Томова 1995).

Съвсем беглият икономически обзор на три десетилетия преход има за цел само да даде рамката на процесите, които продължават да влияят върху съвременното развитие на мнозинството български граждани и цели общности. Отвъд политиките на държавно и европейско ниво за подобряване и повишаване на икономическото развитие и стабилност, България все още е етикетизирана като една от най-бедните държави в ЕС с всички произтичащи от това последици върху живота и житейските стратегии на мнозинството от хората. След световната финансовата криза от 2009 и трудното възстановяване в глобален мащаб последва Ковид пандемията от 2020 г., която предизвика нови сътресения в национален план. Усещането за перманентна криза е трайно чувство сред българското общество и съчетано с недоверие в публичните институции, чертае видими и невидими линии на разделение и изолиране именно на тези членове, които се чувстват най-уязвими от икономическата нестабилност на държавата. Погледът върху избраните общности може да ни даде възможност да се проследи как колективи, разграничаващи се по етнически, религиозни и пространствени характеристики, успяват да изработят и да

се придържат към стратегии за справяне с икономическите предизвикателства, като интензифицират както традиционни норми и семейни връзки, така и нови социални отношения и практики.

Определянето им като „изолирани“ може да се дължи и на съчетаването на чисто пространствена изолираност (висок планински район или населено място с преобладаващо хомогенно население). Следователно няколко фактори способстват за осмислянето на дадена общност като изоллирана или затворена. Например село Долни Цибър, община Вълчедръм, е съставено почти на 90% от ромско население, определяно към групата на калайджиите, което другите ромски общности в околността наричат и с термина цуцумани. В миналото има данни, че в селото, намиращо се на брега на река Дунав, са живеели турци и българи, а самите роми вероятно са били уседнали мюсюлмани и са говорили турски език³. Постепенно първите две общности са се изселили и към момента за това някога мултиетническо съжителство свидетелства само една полуразрушена сграда на стара джамия и няколкото къщи, в които живеят етнически (предимно в смесени бракове). Към момента на извършването на теренните проучвания Долни Цибър се възприема като почти изцяло ромско село с население от около 1500 души и дългогодишен кмет от ромски произход. В селото няма православен храм, но действат няколко евангелски църкви и една част от жителите му се възприемат за вярващи евангелисти.

Въпреки близостта и на град Лом, и на гр. Вълчедръм, в селото има училище със статут на гимназия от 2021 г, посещава се от 180 деца, предимно от селото и съвсем малко приходящи от съседните села⁴. В миналото жителите му основно са се препитавали с работа в ТКЗС и речното корабоплаване. Към момента хората в активна трудова възраст работят или в град Козлодуй, или в община Лом, не малка част от жителите са ангажирани в различни общински социални програми по временна трудова заетост⁵. През последните пет години основната маса от хора извършва краткосрочна или дългосрочна трудова мобилност в чужбина - дестинации Германия, Италия, Франция. От няколко години селото се радва на

³ „При едно от последните ни посещения сред общността беше изказана версията, че всъщност ромите, заселени в Долни Цибър, са „каладжии“ - термин и произход, препращаш към местност в Албания и бягство оттам поради християнските рекрути на момчета от османците по време на кървния данък - девширме. Тази версия част от респондентите са я чули от свои възрастни родственици. Тя не може да бъде доказана научно към момента и са необходими допълнителни проучвания, но нейната циркулация сред част от цибърчани подсилва тяхното усещане за различност и отграничаване от останалите ромски общности. - бел. а.

⁴ <https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/9370268> посетен на 05 януари 2024 г.

⁵ https://www.standartnews.com/moyat-grad/romite_ot_dolni_tsibar_iskat_rabota-274458.html посетен на 15 януари 2024 г.

медиен интерес и е придобило популярност с названието „Ромският Кембридж“, поради големия брой ученици от селото, които записват да учат висше образование в различни университети в България. В училището не се води официална статистика за това, но учителите там, както и общинската администрация, поддържат това мнение. Интересът към образованието и успешното развитие на училището е съвременната емблема на Долни Цибър. Около 80% от педагогическия състав е от местни кадри, което донякъде обяснява наблюдавания персонален подход и подчертаната ангажираност на учителите за успеха на учениците. Около този негов статут се гради и друг имидж, че в селото не съществуват характерните за ромската общност проблеми - посочва се нисък процент на отпадащи ученици и регистрирани ранни бракове, малко са и семействата, които живеят в крайна бедност. Като проблемни се посочват предимно семейства, чийто снахи не са от селото и следователно не са възпитани в духа на местните ценности⁶. Възможността децата след завършване на основното си образование да продължат в същото училище т.е. да не напускат общността и да са в контролирана среда, допълнително подхранва метафоричната затвореност на селото.

Сходни са характеристиките и на другото населено място в Благоевградска област. Село Рибново е планинско село (около 1300 м. над. височина), разположено на границата на Родопите и Пирин планина. Впечатляващата надморска височина и планински терен го превръщат в едно от най-високите населени места на Балканите въобще, а заедно с не добре развитата инфраструктура допринасят за възприемането на населението му като изолирана и затворена общност (Груев 2011: 20 – 145; Желязкова 2022:825–830). Въпреки това то е най-голямото в община Гърмен с около 3500 души и е населено само с българи мюсюлмани. Рибново е и едно от петте населени места в България с положителен естествен (немиграционен) прираст на населението. Поради спецификите на планинския климат и терен преди демократичните промени хората са се занимавали основно с производство на тютюн към ТКЗС, както и отглеждането му на акорд в други региони на страната. Трудова заетост са осигурявали и няколко цеха в селото и текстилни предприятия около близкия град Гоце Делчев. Развивали са и допълнителни поминъци като дърводобив, бране на билки, горски плодове и гъби в гората.

От началото на 90-те години, след ликвидирането на ТКЗС и пресструктурирането на държавната собственост, отглеждането на тютюн се оказва единствената опция за оцеляване на почти всички семейства от

⁶ Интервю с Д. Д. ж., ок. 55 г., род. в с. Долни Цибър, висше образование, учител

селото. Липсата на други възможности налага търсенето на работа извън района на населеното място, предимно мъжете намират реализация в строителството (близкият зимния курорт Банско, София и др.), а след 2007 г. се насочват към европейските трудови пазари. Постепенно съвременния гурбет измества трудоемкото и нерентабилно отглеждане на тютюн. В селото има училище със статут на гимназия от 1994 г., а от 2016 г. е и средищно. Към момента в процес е мащабен ремонт за разширяване на училищната сграда, тъй като в старата няма място за всички 500 ученици. Въпреки трудовата мобилност, в селото почти няма случаи на постоянна емиграция. Изкараните в чужбина пари се влагат в строеж на къщи и организиране на сюннети и сватби. Именно традиционните писани сватби са най-голямата гордост и емблема на Рибново. От всички населени места с българомюсюлмански общности в Родопите единствено рибанци успяват да възстановят прекъснатия през т. нар. „Възродителен процес“ обичай на „бенчена гелина“ - на втория ден от сватбения ритуал лицето на бъдещата невеста се покрива с бял крем и разноцветни пайети. Променена до неузнаваемост и облечена в традиционна носия, булката представлява впечатляваща гледка, а желанието на общността да се възстанови прекъснатата традиция добавя и елементи като изнасянето на чеиз, сключването само на религиозен брак, целодневни празненства и хора на центъра на селото. Усещането за специфичност и открояване на Рибново от околните селища се подсилва и от факта, че всички жени, както старите, така и младите, в делничен и в празничен ден са облечени в традиционните за мюсюлманската общност шалвари, фереджета, престилки и забраждане в зависимост от статуса на жените⁷. Запазването и възстановяването на женската носия, дори и след демократичните промени, етиkira жителите на Рибново от околните селища като консервативни, самите те се определят като задружни⁸. Също, както и при Долни Цибър, съзнателно се изтъкват аспекти, които ги отграничават от околните населени места, а

⁷ В останалите българомюсюлмански села в Западния дял на Родопите само възрастните жени носят елементи от характерната за региона помашка носия. – бел. а.

⁸ Драматичното минало на Рибново по време на т.нар. Възродителен процес през социалистическия период също допринася за това външно етикиране. През 1964 година при първия опит за смяна на мюсюлманските им имената неговото население дава най-сериозен отпор на намеренията на властта, прогонва милицията и външните хора и блокират селото, до момента, в който висшата партийна власт в лицето на Тодор Живков и неговият „пратеник“ ген. Иван Бъчваров не обещава да оставят селото на спокойствие. Като следствие от тази съпротива смяната на имената е спряна и отложена, а в документите на Държавна сигурност Рибново е обвинявано, че е направило опит за създаването на „Рибувска република“. Към днешна дата, при извършването на теренните проучвания на няколко пъти в различен контекст срещнах този термин. Неговото използване беше както от самите рибанци, за да се подчертаят като самостоятелна общност, така и от представители на други населени места, които в обясненията за Риб-

във вербалната и невербалната комуникация с представители на външния свят се търси да се подчертае, че зад това съзнателно открояване се разчита на консенсуса и силата на общността.

Както беше подчертано в началото, семейството и произтичащите от него фамилни структури и взаимоотношения са в центъра на всички промени, оказващи влияние върху човешкото развитие от векове. А промените от началото на 90-те години на XX век са такива, че изискват изцяло преговаряне на семейните приоритети и стратегии. Основните проблеми, които се открояват, са свързани с търсенето на адекватен семеен трудов модел, които да отговори на променящите се икономически реалности. Загубата на работни места в държавния сектор след ликвидиране на ТКЗС-тата или нерентабилните или приватизирани предприятия извиква на преден план нови стратегии, свързани с търсенето на работа извън населеното място и разширяване на периметъра до съседни области и региони. За хората от Долни Цибър спасение от крайна бедност са домашните стопанства, сивата икономика, временната трудова заетост и социалните помощи. Дори и в съвременността груповото съзнание и придържането към нормите на традиционната култура е определящо за ромите. Това означава силна привързаност към семейния и родствения колектив, както и социализация, и стремеж за житейска реализация чрез него и благодарение на него. Още от невръстна възраст ромското дете възприема модели на поведение от своите родители и се стреми да отговори на очакванията на семейството и общността (Иванова, Кръстев 2016: 285–290). За физическото оцеляване на семейството не рядко се мобилизира и детски труд, свързан предимно с отглеждане на по-малките деца в семейството, докато възрастните са извън селото в търсене на работа или включване на децата от невръстна възраст в стопанските дейности на роднините, чрез които семейството подпомага всекидневната си прехрана (Пампоров 2006: 245–252). Кризата не само активизира семейните трудови модели, но и актуализира трудовите роли. На подрастващите се делегират повече отговорности за благосъстоянието на семейството. В ромската общност се приема за нещо съвсем нормално понякога децата да напуснат или често да отсъстват от училище, защото работят заедно с родителите си, което показва подчертана лоялност към семейството в по-висока степен, отколкото към обществените норми и образователните стандарти. В публичното говорене този проблем често се обяснява със стереотипа, че за

ново винаги подчертаваха с усмивка, че „те там са друга република“. Подобни констатации срещнах както в с. Дебрен, така и в с. Брезница– бел. а.

ромите образованието не е ценност, без да се вземат под внимание социалните и икономически причини за тази тенденция.

За хората от Рибново компенсацията на липсата на сигурни работни места е свързана отново и основно с отглеждането на тютюн, но новото е, че приоритетни стават изкупните цени на тютюна, обвързани с неговото количество и качество. Това налага повсеместен модел на трудова мобилност извън населеното място за реализирането на по-добра печалба⁹. Тютюнът е характерна за региона култура още от XVIII в., защото не изисква големи земеделски площи и може да се развива в местности от планински и полупланински тип, където се наблюдава плътна мрежа от селища, в които живеят големи семейства (Китанов 2022: 116–123). Неговото традиционно отглеждане, събиране и сортиране не изисква механизация, а се нуждае от повече работна ръка и следователно от поколения деца от най-ранна възраст също са включени в технологичния процес по прибирането и сортирането на тютюневите листа (Пирински край 1980). Този начин на работа е запазен и до наши дни, и деца и възрастни са по нивите още от ранните часове на денонощието. Заедно с членове на разширеното семейство в различна конфигурация много подрастващи през училищните ваканции пътуват до различни населени места в България и Северна Гърция, където се ползва наета земя за отглеждане на тютюн за цял един сезонен трудов цикъл или се работи за изкарването на надници по време на бране и сортиране. Поради това много често учениците закъсняват за началото на учебната година, а от това страда учебния процес¹⁰.

Отглеждането на тютюн като семейна стратегия продължава дори и когато мъжките членове на разширеното семейство – съпруг, мъж или свекър си намерят работа в строителството, каквато тенденция започва да се наблюдава след 2000-та година¹¹. Ангажирането на повече членове от едно семейство, включително и децата, в отглеждането на тютюн, може да компенсира липсата им, ако работата, която извършват, е по-добре платена - работещ модел, който много бързо се налага сред жителите на

⁹ Поради спецификата на планинския район (бедна почва, липса на поливане) тютюнът, който се отглежда в землището на Рибново, е с ниско качество, това провокира търсенето на по-изгодни терени. По-подробно за отглеждането на тютюн в региона като икономическа стратегия виж статията на Кремена Йорданова в настоящия сборник. – бел. а

¹⁰ Интервю с М. Д., мъж, директор на училището в с. Рибново, висше математ. образование, август 2021 г.

¹¹ От началото на промените в България строителството се оказва единственият възходящ отрасъл и занаят, който се учи в движение и човек бързо би могъл да се професионализира в различните дейности. Това е причината много мъже от най-бедните региони да се преквалифицират и да се насочат към него. – бел. а.

Рибново¹². Тази успешна семейна икономическа стратегия е релевантна благодарение на спецификата на патриархалните родствени взаимоотношения сред българомюсюлманската общност, регистрирана от редица изследователи в миналото (Колева 1969 : 152–153; Велчева 1994 : 80 - 92). Според събраните теренни материали за края на XIX в. и до средата на XX в. Татяна Колева нарича семейните структури „големи родопски домакинства“, състоящи се обикновено от три поколения. Най-късно те са запазени предимно сред помаците и най-вече сред онази част от населението, която се е занимавала със селскостопански задружен труд и е задоволявала потребностите си от полунатуралния характер на това стопанство. Към днешна дата нямаме големи домакинства, броят на децата е не повече от три, но се наблюдават много близки връзки между братови и сестрини деца, племенници и братовчеди. Още от социалистическия период селото се придържа към брачна ендогамия, която се запазва и след промените. Миграции село – голям град също не са характерни, дори и след началото на прехода. Семействата на омъжените деца, заедно с родителите, съжителстват в рамките на една къща или в разстояние на една махала¹³. В повечето случаи съседите са и роднини, живеещи почти един до друг и споделящи общо ежедневие и съвместен ритъм на живот и обичуване¹⁴. Това обуславя поддържането на силни роднински мрежи и фамилни взаимоотношения, които се активизират както при празнуването на семейни празници, така и при различни общи трудови инициативи, взаимопомощ като строеж на къща или обработване на селскостопански площи¹⁵.

¹² Този модел е наблюдаван и описан през 2010 година в Рибново. Виж по-подробно Василева – Груева, П. Съвременни проекции на локалната идентичност по примера на село Рибново, Гоцеделчевско. – Трети международен конгрес по българистика 23–26 май 2013 г. секция „Общество и култура“ 163–174, С., 2014 г.

¹³ В селото всички къщи са ново строителство дву- или триетажни. В много къщи горните етажи са полуготови и ще бъдат заселени след сватбата на мъжкото дете. Според възприетия модел при сватбата момчето осигурява жилище, а момичето го обзавежда, с всичко, което донесе като чеиз. Така винаги едно от децата остава при родителите си. Всеки етаж е обзаведен със самостоятелно кухненско помещение и семействата могат да поддържат отделно домакинство, но наблюденията показват, че обикновено готви възрастната домакиня, докато по-младите са заети с някаква работа, отсъстват или са ангажирани с отглеждането на децата – бел. а

¹⁴ Особено характерно за Рибново. При всеки терен заговаряйки жени, стоящи или седящи на пейка на улицата, попадах в кръг от роднини и в първите минути винаги следваше обяснение кой на кого какъв е. – бел. а.

¹⁵ „Също силно се проявявало роднинското чувство, когато трябвало да се помогне на някого. Роднините от една родствена група или един род знаели, че могат да разчитат едни на други в случай на нужда. Взаимопомощта и дългът са били характерни не само за роднини, но и за съседи. В зависимост от поддържаните роднински и съседски взаимоотношения, родстве-

Основен или допълнителен поминък, отглеждането на тютюн, съчетан с другите дейности, характерни за селския колектив и конкретния регион (събиране на билки, горски плодове, гъби и пр.), създава не само устойчиви трудови навици в семейството, но и поддържа семейните взаимоотношения, свързани с подчинение и уважение към по-възрастните. Включени в стопанските инициативи от най-ранна детска възраст, подрастващите усвояват и колективната трудова етика, която им се вмениява от възрастните, като ценност предавана в рамките на семейството и съответно в общността¹⁶. Често чуваните : „Хората тук са много работни“, „нашите деца не са като другите“ и „създавай му работа, за да не мисли за друго“, маркират осмислянето, че заложеното в децата отношение към труда е най-добрият символ на капитал. Поддържането на трудови навици и препредаването им на следващото поколение се наблюдава дори и след видимото икономическото замогване на общността. Грижата за малки лични стопанства с отглеждането на фасул, картофи, домати, ягоди и др., съчетано с ходенето в гората за бране на билки, гъби, горски плодове и обработката им, приготвянето на зимнина и пр. към днешна дата не са съществени за оцеляването на общността. Те вече имат възможност да си го купят, а и „в магазина всичко има“. Но почти всички семейства практикуват тези допълнителни дейности, защото, според една информаторка, „традицията така повелява“¹⁷. От необходимост в началните години на прехода сега това се възприема като изграден модел, който осигурява време, прекарано заедно (деца, родители, подрастващи, възрастни родители, близки роднини) и сплотява роднинския колектив. Именно трудът се изтъква като важен фактор, заложен в основата на днешното замогване на рибанци, намерило израз чрез техните многолюдни, пищни сватби и изнасяне на чеиз, с които селото се откроява от околните населени места.

Наблюденията от Долни Цибър също показват семейни устойчиви трудови практики сред местното население, свързани с поддържане на зеленчукови градини и отглеждането на животни в селските дворове. За тези лични стопанства обикновено се грижат по-възрастните членове на домакинството, но на въпроса включват ли се и други членове, се подчертава, че децата и внуците също помагат. За възрастните хора това е модел, наследен от техните родители, но са скептични дали ще могат да

ните домакинства в миналото са били свързани и със селския колектив.“ Това твърдение на Татяна Колева е характерно и за съвременността. – бел. а.

¹⁶ Твърдение обяснено от И. Д., учител по математика и бизнесмен от село Рибново, висшист, роден 1965 г. Интервюто ми бе предоставено от Кремена Йорданова – бел. а.

¹⁷ Ф. О., род, 1984 г. ср. образ. държи магазин в село Рибново, но с гордост показва мазето си на колеги, пълно със зимнина и продукти от личното стопанство. – бел. а.

го предадат на следващото поколение. Това е свързано най-вече с тенденцията парите на трудовите мигранти от чужбина да се влагат предимно в закупуването на апартаменти в близките градове и евентуално бъдещо откъсване на децата от селската среда. Намирайки се на брега на р. Дунав, населеното място има потенциал за развитието на различни туристически услуги (риболов, речен туризъм и др.) и към момента са регистрирани два случая на семейни бизнес начинания, свързани с развитието на заведения с хотелска част. Особено в единия случай семейство с три големи деца е закупило имот на бившето ТКЗС с големи земеделски площи, сграда, на която е започнал ремонт, за да се обособи като хотелска част и заведение тип лятна градина, подходящо за големи семейни празненства – популярните сред общността сватби и абитуриентски балове. Към момента всички трудови дейности – готвене, сервиране, организиране на тържествата и работа в зеленчуковите площи се извършват само с помощта на членовете от семейството (съпруг, съпруга, две големи момичета студентки и едно момче още в гимназията). Индиректно беше подчертано, че според обстоятелствата и спецификата на труда може да се разчита на други роднини, които живеят в селото. Същевременно, в хода на разговора, като дългосрочна перспектива се разкри желанието на родителите не толкова да обвържат наследниците си със семейния бизнес, а преди всичко да подпомогнат финансово тяхното следване в университет, което може да им предостави по-добра житейска реализация¹⁸.

Възможността за трудова мобилност в чужбина всъщност се оказва най-голямото предизвикателство за динамиката на семейните структури и при двете общности. Напрежението идва най-вече от разделянето на семейството, възпитанието на децата, подкрепата за възрастните и грижата за собствеността. Сезонната работа в чужбина масово се възприема като основен източник за стабилен доход и е осмислена като дългосрочна стратегия за благосъстоянието и на следващото поколение¹⁹. За българите мюсюлмани от Западните Родопи сезонният гурбет се предава от поколения, част е от културната им традиция и е добре изследван през последните години (Карамихова 2003 : 23–103; Дечева 2003 : 124–140; Христов 2010 : 11–27; Желязкова 2021 : 413–435; Шопова 2022 : 77–85).

¹⁸ Разговор с К. А., ок. 40 год., висше образ. и съпругата му, с. Долни Цибър, септември 2023 г.

¹⁹ Тази констатация е направена както от декларираните намерения на всички респонденти, че това е единствената перспектива пред тях, така и от наблюдението, че заработените средства все още масово се влагат в покупки на недвижимост, вещи и семейни тържества – сюнети (при българите мюсюлмани), абитуриентски балове и сватби, а не в развитието на частен бизнес или други дългосрочни стопански инициативи. – бел. а.

Подчертано полово диференцирана в началните години на прехода, мобилността се характеризира като мрежова, защото възпроизводството на мигрантските потоци се извършва чрез роднинските и социални връзки. Механизмът на изграждането на мрежите и тяхното функциониране е изчерпателно обяснен в научната литература (Славкова 2022; Марков 2015; Castels, De Haas, Miller 2015). През годините секторите са ясно обособени – строителство и селско стопанство, но дестинациите се сменят – в зависимост от заплащането и изградените трудови взаимоотношения в приемашите страни. Отличителното при българите мюсюлмани е действието на посреднически фирми, които вече от години набират работници от общността, осигуряват документи, логистика и настаняване. Високата трудова етика е „направила име“ на хората от Рибново като добри и изпълнителни работници и те са търсени в дългосрочен план. Действието на подобни агенти позволява избор на по-добри оферти и дългосрочно планиране на трудовите ангажменти. Подобни услуги са и ценни, когато от тях се възползват предимно семейни двойки - мъж и жена, защото могат да си осигурят работни едновременно ангажменти, в зависимост от пола и спецификата на труда²⁰.

Включването на жените в трудовата мобилност и при двете общности са новите измерения и тенденции, които се налагат като модел и стратегия за реализиране на печалба. При българите мюсюлмани това започва да се наблюдава след отказа от масовото гледане на тютюн. Предпочитаният модел е да пътуват и двамата съпрузи заедно, само ако децата са самостоятелни или има кой да се грижи за тях в селото²¹. През летния период, когато е ваканцията, поотрасналите деца се взимат с родителите. Общото споделяне на едно жилищно пространство и концентрацията на роднини в едно населено място подпомага този процес и така се оптимизира мигрантският труд, престоят и възможностите за натрупване на средства. При ромите от Долни Цибър предпочитаният модел също е семейната мобилност, специфичното тук е, че често децата също тръгват с родителите и се записват в образователната система на приемащата страна. Това подпомага по-лесната адаптация на семейството към новата среда, осигурява допълнителен доход от социални помощи и показва же-

²⁰ Разговор с Ф. С., жена, на 55 г. от Рибново., февруари 2022 г. Жената е започнала да работи в чужбина след като внуците ѝ вече са пораснали, преди това е работила тютюн. Най-дovolна е от сезонната мобилност във Франция, съпругът ѝ работи в строителството, а тя в земеделието. Двамата пътуват заедно, през почивните си дни обикалят с колата си и посещават различни забележителности. – бел. а.

²¹ Същата тенденция е регистрирана и от Бехрин Шопова при българите мюсюлмани в селата Горно Дряново и Кочан от съседната община Сатовча. Виж цит. литература.

лание за трайно установяване в чужбина. Вариантът децата да останат при възрастните родители също е много разпространен, това предполага регулярни парични потоци към роднините, но задълбочава дефицитите във възпитанието и контрола над подрастващите²². В Рибново семейният модел на трудова мобилност може да обхване не само брачната двойка и техните деца, но и цял кръг от близки роднини. При него обичайното е да се работи при един работодател или отрасъл, да се наема едно общо пространство и битовите разходи да се споделят. Пренасянето на традиционния модел на съжителство в нова среда запазва и дори засилва значението на семейната солидарност и сътрудничество за общ просперитет²³. Разбира се, това е краткосрочна стратегия, защото е съобразена с образователния процес на децата. Българите мюсюлмани все още държат да записват децата си в български училища, като по този начин смятат, че осигуряват по-безпроблемна социализация в общността, а и се разчита на роднинската мрежа за контрол и подкрепа.

Освен семейна, през последните години се наблюдава и изцяло женска трудова мобилност. От Рибново, а и от останалите села от Западните Родопи, все повече млади жени пътуват организирано, чрез посреднически фирми, за да работят за по няколко месеца в Испания, Франция, Англия. Извършва се селскостопанска сезонна дейност – отглеждане на ягоди, бране на череши и пр. След приключване на дейностите в повечето случаи следва регистрация на борсата там за получаване на социално обезщетение в рамките на девет месеца до година. След три години системата позволява цикълът се повтори. Подобен вариант е удобен особено за жените, защото не е дългосрочен ангажимент и се извършва предимно през летните месеци. Работата е основно във ферми, където всички са настанени заедно и се познават, което означава защитена и контролирана среда. Този вид трудова стратегия позволява допълнителни доходи в семейния бюджет, известна финансова самостоятелност на жените и от там

²² Този проблем беше регистриран при различни образователни проекти, осъществени в общините Лом и Вълчедръм в периода 2021 – 2023 г. към Центъра за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства.

²³ Подобен пример ни беше споделен от Т. М, мъж, ср. образ, ок. 35 год., Рибново. В продължение на няколко години неговото семейство, заедно с невръстното им дете, родителите му и семействата на двете му омъжени сестри, живеят и работят в Италия в голяма фабрика за отглеждане и преработка на плодове. Всички членове извършват различна трудова дейност в рамките на същото предприятие. Благодарение на този модел семейството успява в Рибново да изгради на мястото на предишната по-голяма и по-уредена къща за себе си и родителите. Към момента на разговора (ноември 2022 г.), поради навършване на възраст за училище на сина му, се е взело решение за връщане на съпругата му в селото, защото за тях е важно детето да се обучава и расте в България.

еманципация, но и същевременно не ангажира жената с дълго отсъствие от дома и не възпрепятства основните ѝ ангажименти да се грижи за децата и да поддържа домакинството. Именно покрай нея най-добре проличава как семейните структури успяват да намерят начин да се пренаредят, да оптимизират икономическите си стратегии, за да обезпечат (и увеличат) фамилното благосъстояние, но същевременно и да запазят традиционните си функции, роли и отношения. Допълнително реализираният доход от жените се отразява във видимо увеличеното луксозно потребление в общността – по-скъпи платове за носии и облекло, по-пищна орнаментика по тях, възможност за посещение на ресторанти в близките курорти, почивки и екскурзии, както в страната, така и в чужбина. Благодарение на трудовата мобилност в чужбина и сред жителите на Долни Цибър се наблюдава материално стабилизиране и замогване – мигрантските пари се разпределят за подобрене на жилищната среда, за големи семейни тържества (балове и сватби), но и за издържане на студенти²⁴.

Освен при изградените трудови модели, динамиката на семейните структури и тяхното оптимизиране ясно проличава при образователните стратегии, свързани с това кой, как и защо избира да учи или не. Във всички международни, национални програми и нормативна база образованието е важен фактор за превенция от бедност и социално изключване (Мизов 2011 : 272–280; Николова и др. 2016; Владимирова 2014 : 37–67). Защишава се мнението, че наличието на образователен ценз предполага по-лесен достъп до добре платена работа и по-успешна житейска реализация. Вече бе отбелязано, че и в двете населени места има действащи гимназии до 12 клас, което безспорно оказва благоприятно влияние върху живота на общността и, според местните, косвено е повлияло върху намаляването на ранните бракове и отпадането от училище, регистрирани като негативни тенденции и при двете общности. Към днешна дата, дори и да се е наложило прекъсване поради една или друга причина (ранен брак или пребиваване с родителите в друго населено място и страна), са създадени условия и организация незавършилите ученици да имат възможност да продължат в самостоятелна форма на обучение. И в двете училища се наблюдава тенденция училищният персонал да се попълва от местни членове на общността и от бивши възпитаници на образователната институция. Това обуславя по-пряко и непосредствено общуване между учители и ученици извън учебните задължения, но и по-засилена форма на контрол и взаимодействие. Подобна възможност се оказва осо-

²⁴ Твърдение на Ю. Б, мъж, висше образование, род. 1968 г. в Долни Цибър. Разговорът е проведен през май 2021 г.

бено успешна при ковид пандемията – доброто познаване на битовите условия и възможности на учениците позволява учителската колегия да реагира по-бързо и адекватно на техните потребности относно разпределянето на преносими компютри или предприемането на алтернативни практики за наваксване на учебния материал²⁵. Училището се възприема не само като сигурен работодател, но и при двете общности е център на социалния и културен живот в селото. В Рибново към училището се поддържа фолклорен танцов състав и спортен клуб, в Долни Цибър ръководството се стреми по различни програми на МОН, проекти, стажове и практики да поддържа интереса и ангажираността на децата към образованието не само в класните стаи, но и по време на лятната ваканция. И в двете училища е изградена политика на професионално ориентиране още в средния курс. В СУ „Йордан Йовков“, с. Рибново, профилът на двете паралелки е математика, софтуерни и хардуерни науки, в Долни Цибър СУ „Христо Ботев“ профилира учениците си в специалност „работник в хранително-вкусовата промишленост“ и „работник в заведенията за хранене и развлечение“²⁶.

Положителни тенденции се наблюдават и при нагласите за завършване на висше образование. И при двете общности то вече е неотменна част от бъдещите житейски планове, както на завършващите, така и на техните семейства, които декларираят готовност да заделят пари, за да обезпечат периода на следване на децата в друг областен град или в столицата²⁷. Специфичното е, че и това е подчинено на семейните икономически стратегии – към завършване на висше образование се насочват предимно момичетата (при това предпочитани са специалности като педагогика или медицинска сестра, чрез които могат да се реализират в общността и носят най-много социален престиж като професии), за младежите все още се смята, че е по-важно започването на работа в чужбина, предимно в доходоносния сектор на строителството. Тази стратегия е изключително разпространена, дори и да запишат висше образование,

²⁵ В Долни Цибър учителите бяха изключително горди, че са успели бързо да организират и запишат онлайн уроци, за да могат да се разпространяват сред учениците. Особено е показателен разказът на начален учител от с. Долни Цибър за вечерно обикаляне на къщите на своите ученици по време на пандемията, за да им обяснява на живо взетият онлайн урок или да обучава възрастният роднина дядо или баба, за да подпомогнат ученето и писането на домашни на своите внуци. Д. Д. ж., ок. 55 г., род. в с. Долни Цибър, висше образование, учител.

²⁶ <https://www.sou-ribново.bg/index.php> ; <https://obu-hrbotev.com/groups.php>

²⁷ При терен, проведен в село Рибново през 2010 г., в разговори относно перспективата за завършването на висше образование масово се споделяше мнението, че няма смисъл да се дават пари за висше образование, защото след това единствената възможност за реализация на младите е „на тютюна“. – Бел а.

то рядко се завършва, защото младите мъже вече са били интегрирани в мигрантските мрежи на своите родители и роднини и са наясно, че това е естественият начин за тяхната професионална квалификация и финансова независимост.

Ранното включване в трудовия пазар на момчетата предполага по-бързото натрупване на средства, необходими за създаване на семейство и неговото материално обезпечаване. Бракът е важен момент не само в индивидуален, но и в колективен план. И при двете общности големите сватби са важни и са на почит, въпреки че подлагат на изпитание родовите колективи, заради ангажирането на много финансов ресурс. В символен контекст обаче означава, че семейните структури са показали устойчивост и са съумели да се възпроизведат и разширят. Особено в Рибново целият комплекс от традиционни пред сватбени (годеж) и същински сватбени (изнасяне на чеиз, лепене на гелина) ритуали не е възможен без помощта на роднините. Например при годеча семейството на младоженеца трябва да приготви и занесе неопределен брой тави с баници (сладки и солени), баклава, погачи и всякакви лакомства на семейството на момичето. Те се приготвят от всички роднини и близки, и в празнична процесия се отнасят в къщата на бъдещата булка. До седмица или две след това, от своя страна, семейството и роднините на младоженката трябва да върнат жеста, целият обичай се нарича „връщане на баници“. Количеството е впечатляващо и варира между 80 до над 100 тави, като броят е индикация за желанието на родовите колективи да покажат своята сплотеност и солидарност²⁸. Участието в сватбените тържества е на реципрочен принцип и всяко семейство знае, че може да разчита на фамилните си мрежи и структури за помощта при тяхното организиране, както и да върне реализираната финансова подкрепа за младите. В Долни Цибър сватбените тържества също се посочват като събитие, при което роднините, приятелите и гостите знаят, че съдействието и ресурсите, които са отделили и вложили, ще им бъдат възстановени, когато дойде техният ред за организирането на подобни семейни мероприятия.

След сватбата приоритетите се променят и младите семейства са интегрирани в роднинските системи за взаимопомощ и в различни стратегии, свързани с подкрепа при отглеждането и възпитанието на децата. При младите мъже от Рибново, сключили наскоро брак, се наблюдава и промяна в трудовите нагласи – предпочита се работа на строежи в Бъл-

²⁸ Поради медийната популярност на Рибново заради традиционните сватби целият комплекс от ритуали подробно се представя в социалните мрежи чрез снимков материал и он лайн видео документиране. Така повече хора могат да станат непосредствени наблюдатели на всеки един етап от рибанските традиции. – бел. а.

гария, защото това позволява по-чести завръщания при семейството. В Долни Цибър за младото семейство най-важният въпрос е къде и как ще се устрои относно намирането на работа, за да бъде заедно с роднините и да се ползва от тяхната закрила и помощ. И при двете общности ясно се откроява, че поддържаната фамилната солидарност и динамиката на роднинските структури се определят от житейския избор, трудовия ритъм и ценностните нагласи на индивида, но от своя страна той получава пълноценна социална интеграция именно благодарение на тях. Следователно семейството като форма на организация и произтичащите от него роднински връзки и изградени мрежи е в основата не само на личното, но и общностното взаимодействие и реализация. Успешното функциониране на родовия колектив чрез взаимопомощ и доверие подпомага съществуването и на цялата общност. Най-ясно това проличава при налагането на общ социален ритъм – семейните празници се организират във време, когато може да се включи цялата общност или всички се обединяват около значими каузи и поведенчески модели, носещи стойност не само за личността, но и за цялото село.

В заключение може да се очертаят няколко извода. Събраните и представени тук примери и емпирични данни позволяват да се представи една относително детайлна и съвременна картина за начина, по който изолирани колективи се опитват да изградят и поддържат собствени стратегии за осигуряване на своето благосъстояние. Тези стратегии са разгледани през призмата на семейните структури, роднинските отношения (под формата на доверие, сътрудничество и реципрочност) и генерирания чрез тях социален капитал при различните активности, в които са включени техните членове (Rossi, Bonini and Mazzucchelli 2011: 203–215). Икономическата нестабилност и усещането за перманентна криза в държавата провокира индивидите да се самоорганизируют чрез оптимизиране на семейните връзки за различни трудови инициативи, свързани предимно с колективен труд. Така се засилва плътността на мрежите и се продуцират модели на сътрудничество и възпитание, които са в основата на взаимоотношенията между различните генерации. Колективният начин на взаимодействие определя и индивидуалните интереси, като и в двете общности не се наблюдават противоречия между личното желание за реализация и задълженията, определени от семейството в контекста на теорията за индивидуализма (Jallinoja, Widmer 2011 : 3–13). Трудовите дейности, реализирани чрез семейните структури, са всъщност традиционни стопански модели, пренесени в съвременността и тяхното практикуване показва устойчивостта и солидарността на роднинските мрежи при тяхното изпълняване. Възпроизвеждането им налага и патриархален поведенчески

модел на взаимоотношения и йерархия по отношение на реализираните икономически стратегии за справяне с кризи, ритуалите при встъпване в брак, грижата, реализирана между поколенията и зачитането на моралните императиви на общността.

Същевременно налагането на трудовата мобилност в чужбина като единствена възможност за бързо и сигурно подобряване на семейното благосъстояние трансформира семейните връзки и променя трудовата джендър специфика. Наблюдава се динамика и модификация на традиционния гурбет – цели семейства и родови колективи се включват в сезонната работа, или пътуват изцяло женски колективи с цел да подпомогнат семейния бюджет. Тези модели поставят на изпитание семейните структури, но именно там стратегиите са най-гъвкави. За техните успешни реализации най-важни се оказват силата на семейните връзки, традиционният модел на съжителство, плътността на изградените мрежи и взаимното доверие. И ромите от Долни Цибър, и българите мюсюлмани от Рибново, все още проектират пълноценната си житейска реализация вътре в общността, а това крепи и сплотява семейния живот и колектива като цяло и го предпазва от ерозия и разпадане на семейните връзки и джендър взаимоотношения. Въпреки това именно при семейните миграционни модели се откроява и една от съществените разлики между двете общности. При ромите от Долни Цибър за чужбина предимно пътуват цели или разширени семейства, заедно с децата, които без проблем се записват в образователната система на приемащата страна. При българите мюсюлмани от Рибново гурбетчийството остава по-нюансирано то е или само мъжко, или женско или пътува семейна двойка с пораснали деца. За тях все още е важно децата им да получат образование и социализация в позната нестресова среда, защото може да се разчита както на роднините, така и на контрола на цялата общност. Подобни действия са продиктувани и от желанието на родителите подрастващите да възприемат успешно и идентификационните маркери на общността – език, религия и локална култура.

Важна промяна се наблюдава и в образователните нагласи на различните поколения. Интересът към образованието се повишава, но все още не е съизмерим с желанието за благополучие, реализирано чрез трудова мобилност в чужбина. Ето защо към следването се подхожда избирателно и се предпочитат определени професии и сфери, които носят престиж в общността, а към него се ориентират предимно жени, защото се предполага, че те са по-статични и обвързани традиционно с грижи и възпитание на децата. От друга страна почти навсякъде се декларира, че генерираните средства са цел и възможност да обезпечат настоящото или

бъдещо образование на децата, за да им предоставят по-добри възможности за реализация от своята собствена.

„Всичко за семейството“ е най-видимата стратегия, на която се подчинява семейната икономика, възпитанието на подрастващите, семейното планиране и индивидуалното развитие. Тя неутрализира напрежението по оста фамилизъм vs. индивидуализъм в съвременните семейни структури и увеличава зависимостта от фамилните и роднински връзки. Социалният живот на общността е доминиран от семейни тържества (балове и сватби предимно при ромите, сватби, сюннети и поменални вечери при българите мюсюлмани), защото чрез тях най-видимо се оптимизира и мобилизира семейната обвързаност и фамилна лоялност, а и предоставят възможност пред външния свят да се покажат най-ясно постигнатите от изработените стратегии успех и финансово благополучие. В един символен план обаче, това ни дава информация, че възпроизвежданите по този начин семейни модели, практики и отношения ще се репродуцират, докато могат успешно да отговорят на всички съпътстващи ги предизвикателства и нужди на общността.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бурдийо П. 1997. *Практическият разум*. София, изд. Критика и хуманизъм
- Бурдийо П. 2005. *Практическият усет*. София, изд. Фигура
- Василева – Груева, П. 2014. Съвременни проекции на локалната идентичност по примера на село Рибново, Гоцеделчевско. *Трети международен конгрес по българистика 23–26 май 2013 г. секция „Общество и култура“* София, 163–174,
- Велчева, Н. 1994. Традиционното родопско семейство. *Население*, кн. 4, 80–82
- Владимирова К. 2014. Ромската бедност като една от най-важните съставляващи бедността в България. *Борбата с бедността в България. Макроикономика, етнически аспекти, евроинтеграция, ролята на туризма*. С., Фондация Фридрих Еберт, 37–67.
- Груев, М. 2011. Насилие и идентичност: Пиринска Македония в етнонационалните политики на комунистическия режим в България. *Насилие, политика и памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*. Съст. Груев, М и др. София, УИ „Св. Климент Охридски“ 20–145
- Дечева, М. 2003. Старият нов път на гурбета. Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на ХХІ век. Сборник. Парадигма, 124–140
- Желязкова, А. 2021. Динамика на идентичността на трансграничните семейства от Родопите (1992–2016). *Да отместваш бариери. Юбилеен сборник в чест на Петър - Емил Митев*, С., УИ „Св. Климент Охридски“, 413–435
- Желязкова, А. 2022. *Глас в пустиня. Юбилеен сборник. История. Спешна антропология*. Публицистика С., 2022, ИК Гутенберг

- Иванова, Е. И и В. Кръстев 2016. Различни аспекти на социалните роли на мъжа и жената в циганското/ромското семейство се учат от ранна детска възраст. *Балканистичен форум*, 2016, кн. 1–2, 285 – 295
- Карамихова, М. 2003. Емиграция от Родопите – нов феномен или временен отговор в периода на криза. *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. Сборник. Парадигма, 23–108
- Колева, Т. 1969. Семейство и семейни отношения у родопските българи. *Народно-стна и битова общност на родопските българи*. Сборник статии. София 1969, Издателство на БАН, 151–166
- Кръстева, А. 2014. *От миграция към мобилност. Политики и пътища*. С., 2014, Нов български университет
- Китанов, В. 2022. *Тютюнът в българското пространство XVII – XIX. Стопански, социални и културни проекции*. Благоевград, 2022, Университетско издателство Неофит Рилски
- Лулева, А, Беновска – Събкова, И. Недин 2019. Стратегии за справяне с бедността в постсоциалистическото село. Примерът на община Сатовча. *Балканистичен форум*, 2019, кн. 2, 179 –195
- Марков, И. 2015. *Миграции и социо-културна динамика. Албанците от република Македония*. С., 2015, изд. Парадигма.
- Мизов, М. 2011. Социални неравенства и ромски съдби. – *Неравенство и бедност. Тенденции в съвременна България и Европейски контекст*. ИИОЗ-БАН, София, 272 – 280.
- Николова и др. 2016 съст. *Бедността в България. Образованието и заетостта като фактори за доходите и неравенството*. С., 2016, Институт за пазарна икономика.
- Пампоров, А. 2006. Ромското всекидневие в България. Изд. МЦПМКВ
- Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания 1980. Издателство на БАН. София
- Райчев, А. Стойчев, К. 2004. *Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989 – 2004*. София, изд. Изток-Запад.
- Станчев, Кр. 2004. Политическа икономия на раздържавяването в България. *Анатомия на прехода. Стопанска политика на България от 1989г. до 2004. Г. Стоев съст.*, 47–69, София, изд. Сиела
- Славкова, М. 2022. *Busco Trabajo. Работа и социални отношения на българите в Испания*. С., 2022, изд. Парадигма
- Томова, И. 1999. *Циганите в преходния период*. С., изд. Лик
- Христов, П. 2010. Балканският гурбет – традиционни и съвременни форми (въведение). *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*. С., 2010, изд. Парадигма, 11–27
- Шопова, Б. 2022. Да отидеш на кяръ/навън – сезонна трудова мобилност сред българите мюсюлмани от Югозападна България. Икономически, социални и културни последици върху останалите в България близки роднини. *Културни и социални последици от емиграцията върху българското общество. Остана-*

ли. Сборник с научни статии. Ред. М. Христова, М. Маева, изд. Парадигма, 77 – 95.

- Boissevain, J. 1974. *Friends of Friends. Networks, manipulators and coalitions*. University of Amsterdam. Oxford
- Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. In: Richardson, J. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Weetport: Greenwood, 15–29
- Castels, S.; De Haas, H.; Miller, M., 2015. *The Age of Migration. International population movement in the modern world*. Fifth Edition, Palgrave Macmillan Pub.
- Grantis, H ed. 2010. *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Vol.1 The century of Welfare. Eight Countries.*, Frankfurt, New York.
- Jallinoja, R. Widmer, E., 2011. *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practice of Relatedness*. Palgrave Macmillan Pub.
- Giovanna R., R., Bonini and S. Mazzucchelli, 2011. Family Relation and Social Capital. In: *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practice of Relatedness*. 2011, 203–215, Palgrave Macmillan Pub.
- Rajkai ed. 2015. *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies. Change and Continuity in Eastern Europe and East Asia*. Leiden, Boston 2015

СЕЛОТО, ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИЯТ ДУХ И ЛОКАЛНИТЕ СПЕЦИФИКИ

Ивет Фандъкова

Резюме: Изследването е посветено на дребното предприемачество в три български региона. Икономическите активности на индивидите се оказват не просто заплетени, но дори подчинени на локалните социо-културни специфики. Налагането на формалните институции и техните закони е проблематично, ако не е съобразено със съществуващите традиционни норми и практики. Изглежда обаче, че няма директна конфронтация или диалог, чрез които да се потърси консенсус, а една полускрита опозиция, изразяваща се в избуяването на повсеместна и многолика неформалност разпростираща се върху отношения, статуси и действия. Този принцип заляга и в изграждането на предприемаческите стратегии, които се опитват за „заобиколят“ системата и да намерят алтернативни пътища. Тяхната най-голяма опора е действащата на основата на традицията, социална и културна норма, която обединява, задава рамката на отношенията, нужната легитимация и посока.

Настоящото изследване е посветено на дребното предприемачество (или дребен бизнес) в неговите локални измерения и е опит е да се разгледат нагласите, стратегиите и предприемаческата активност с акцент върху социо-културната обусловеност на явлението и чрез способите и призмата на етнологията. Научни разработки върху предприемачеството в българското научно пространство не са малко, но това са предимно макро изследвания от икономическата и политическата перспектива. В социалните науки множеството анализи са предимно от полето и инструментариума на социологията и в тях отсъства фокус върху връзката между дребното предприемачество, локалния контекст и социалните и културните специфики на средата. Изводи за такива отношения има в редица изследвания, но те се явяват по-скоро странично наблюдения, а не основен обект на анализа¹. В етнологията често са част от изследвания на миграционните проблеми, социалните мрежи или локални изследвания².

¹ Например статии в сборника „Синитево ,96. Новото социално разслояване в българското село“ 2008; Кожухарова 1997; Колева 2002

² Виж например Петрова 2010а, 2010б, 2012, Лулева 2012, Марков 2018; Станчева 2021

Настоящия етноложки прочит също се фокусира върху локалния контекст, но в сравнителен план на база на извършеното теренно проучване в няколко общини. Това бяха заложените в рамката на проекта погранични общини Кюстендил, Лом, Гоце Делчев. Теренът обхваща малък град, център на общината и околните села (както и селища с активна връзка с регионалния център, макар и в рамките на друга община) и даде възможност да се регистрира и сравни реалността и спецификите на градската и селската среда, както и да се види взаимовръзките и влиянието между тях. Особена ценност на изследването е, че се включиха освен различните по тип и структура населени места, такива с различен културен, етнически и конфесионален профил. Именно последното попадна във фокуса на настоящия труд и се откroi като основен фактор, който обяснява наличието на различната икономическа нагласа, поведение и дейности в различните локуси. От значение за избраната научна перспектива беше и предишна работа на автора в посочените населени места и предварителните наблюдения и поставени научни въпроси. Това, което се регистрира, беше една осезаема разликата в предприемаческата активност и икономическия успех на конкретни населени места в рамките на един регион и сходството с аналогични структури в другите региони. Резонно трябваше да се зададе въпросът кои са предпоставките продуциращи по-силен предприемачески дух в конкретни населени места и общностни групи и кои модели са по-успешни и работят по-ефективно.

От настоящия терен, както и предишни изследвания на автора³, респондентите определят като основна трудност и пречка за трудовите им начинания държавната политика на национално ниво и по отношения на конкретния регион, последиците от прехода от 90-те г. на XXти и началото на новия век, високата безработица и неадекватните или неработещи институции. В същото време, въпреки че основния проблем уж е макроикономическата и политическа реалност, част от населените места, които също преживяват тези събития, успяват да просперират и икономически и демографски (като двете неща са взаимозависими, както ще се покаже по-надолу). От една страна се откриват универсални механизми за справяне с предизвикателствата, но от друга се отчита, че има населени места със сходни социални и културни структури, които влияят на нагласата за предприемачество, икономическата активността и реализацията на по-успешни начинания. Това, което се наблюдава, излиза извън рамките на отделни индивидуални стратегии и изключения и се оказва модел, който може да бъде регистриран и в трите региона.

³ Фандъкова 2017; 2020

Именно затова на фокус в изследването е проблемът за т.н. „вграденост“ (embeddedness) на икономическите активности. Понятието се използва широко в социалните изследвания⁴ в теории, които се опитват да покажат, че икономическото действие не може да бъде разбрано като функция на полезност на атомизиран индивид, а само като продукт на актьори, взаимодействащи си в различен социален контекст (Чавдарова 2014: 83). Опитите за разкриване на зависимостта между социалната и културна среда и икономическата нагласа и поведение могат да се потърсят още в работите на класически автори, като например Веберовите есета върху протестантската етика и духа на капитализма (Вебер 1993). И ако може да се направи аналогия, както М. Вебер иска да покаже, че протестантството, в следствие на специфичната „протестантска етика“, предлага най-благоприятна среда за развитието на капиталистическата икономика, така и настоящия труд цели да покаже, че определена социо-културна среда и произтичащите от нея нагласи и поведение са ключови за разбирането, защо някои населени места и общности просперират повече от други. Но ако за М. Вебер в основата на модерното пазарно общество стои отделянето на домакинството от предприятието, то за наблюдавания тук случай на стопанска организация се забелязва тенденция точно към обратното - преливането между обкръжаващите семейни и социални структури и трудовите стратегии. Тези социо-културни измерения на съвременното предприемачество са всъщност резултат от появата на една глобална тенденция към нарастваща флексибилност на съвременните икономически практики, на алтернативни модели на труд, размиване на границите между формалните и неформални икономически структури и дейности и все по-осезаемото утвърждаване на последните и разрастването на самонаетостта като алтернативна форма на предприемачество. За това предизвикателство е и самото изясняването на това, какво се съдържа в представата за предприемачество и неговата форма, която се регистрира в настоящето изследване и как е повлияно едновременно от глобалните тенденции и локалния контекст. Анализът ще започне с универсалната рамка, в която функционира предприемачеството, независимо от локалните социо-културни специфики, но както ще се покаже по-надолу в текста, именно последните са главните механизми за справяне със съвременните предизвикателства пред бизнес начинанията.

⁴ Въвеждането на термина се свързва К. Полани и неговата идея, че икономиките са „вградени и вплетени“ (embedded and enmeshed) в институции, които могат да бъдат и неикономически“ (Polanyi 2011 (1957))

Несигурност и риск

Един от най-значимите проблеми, който е на фокус в социалните изследвания, посветени на новите социално-икономически предизвикателства е този за несигурността (Castel 2000, Sennett 2006). Ключови в този дискурс са въпросите за съвременните форми на глобализация, крайностите на неолибералния пазар и конкуренцията и непозната степен на динамика и риск. За R. Sennett например „новият капитализъм“ се оформя преди всичко от изискването за флексибилност (Sennett 1998: 46–63). Това е необходимостта от непрестанна актуализация на уменията и знанията нужни за приспособяване към иновациите и динамиката на новите производствени технологии, пазарни и трудови модели. Както и способността да бъдеш независим и конкурентен, най-вече чрез адаптивност, комуникативност, мобилност и достъп до мрежови ресурси. Все по-комплексният модел създава и нови правила, институции, легитимности и модели на взаимоотношения. Точно тези нови реалности и изисквания се възприемат като проблематични и са в същината на аргументировка на респондентите за притесненията и задръжките им да се впуснат в бизнес начинание и за търсенето на една по-позната, традиционна и сигурна среда. Трябва да се каже, че това е глобална тенденция от последните десетилетия към увеличаващо се чувство за криза и спад на общественото доверие в съвременния икономически и трудов модел, най-вече по отношение на модерните производствени технологии, пазарите, държавните и финансовите институции и органи (Giddens 1990). Родните изследвания също наблягат върху проблема за недоверието в съвременните институции и породените от него практики на незачитане на легитимността на законите и правилата, „надхитряване“ на системата, обръщането към неформалния сектор (Петрова 2016, Чавдарова 2001; 2014) Подобно в критиката на респондентите най-често се набляга върху сложната бюрокрация, непосилните изисквания и регламенти, неефективната или не работеща администрация, липсата на прозрачни процедури и високите нива на корупция. „Дребните предприемачи не разчитат на институциите за подкрепа, чувствайки, че те не им гарантират сигурност и не защитават интересите им; изработват си негативно отношение към представителите на държавната администрация, считайки ги за корумпирани“ (Петрова 2018, 150). Респондент, който от 10 години работи във Франция споделя, че преди това се опитал да развие бизнес в Българи, но както казва „самата ни държава не ми позволи“. „Защото държавата като види, че имаш много приходи и имаш много проверки отгоре. Аз бях взел много ниви тук, исках да се занимавам в лозя и да правя износ на грозде във Франция. Имах връзките, имах всичко. Но

в един прекрасен момент почнаха да ми идват сека седмица проверки. Отговарял съм на всичките проверки, но те дойдат ли винаги намират кусур. Цялата ни държава е такава. При кандидатстването още ми искаха рушвети. Поработих 4 години сигурно и в държавата съм внасял страшно много пари. И в един прекрасен момент ми писна и си отворих фирма във Франция и си ми е много по-добре. Не искат рушвети и държавата подпомага. Вярно, че не е като в България за 1000–2000 лева да си отвориш такава фирма, там ми излезна над 25 000 евро, но ми е спокойно“⁵.

С по-голямо доверие в сравнение с родните се гледа на европейските правила и институции и именно те са ключови за по-активна предприемаческа дейност, най-вече в селскостопанския сектор, към който са насочени и повечето евро фондове за финансиране. В изследването си от 2008 г., Петрова твърди, че почти всички дребни предприемачи, които проучва, възлагат на институциите на ЕС очаквания, че ще създадат стабилна стопанска среда, като допринесат за по-високото качество на работа на местните институции (Петрова 2008). Респондентка от Кюстендил, която има собствена хлебопекарна, споделя, че не би се захванала и не би имала куража да започне подобен бизнес, ако не са били евро фондовете, към които тя е кандидатствала и е съфинансирана. Друг респондент от региона също успява да създаде черешова градина и има намерение да разшири дейността си, защото е финансиран по европейски проект. И въпреки, че повечето от работещите и официални бизнес активности да са във връзка с евро проектите, в настоящето изследване се открива и една критична нагласа и дори разочарование от очакванията, които производителите и предприемачите са имали към европейските политики и институции⁶. Проблемът идва най-вече това, че държавните и местните институции са посредници в процеса, като контролиращи спазването на нормативната база. Те имат отговорността да установяват дали се изпълняват наредбите и правилата в съответния бранш, задавани от ЕС и възприети от местните законодатели. За това сред респондентите битува мнението, че достъпа до ресурсите по европейските инициативи е затруднен и само малцина, които имат „връзки“ и неформални контакти и информация и специализирана помощ, успяват да се възползват от тези фондове.

Към това трябва да се добави и регистрирането на едно общо недоверие не само към държавните или европейските институции, но скептицизъм и отхвърляне въобще на всякакви външни институции. Показателно например е отношението към банките, без значение държавни, частни,

⁵ Мъж, ок.30 години, с. Осиково, общ. Гърмен

⁶ За недоверието в политиката на ЕС и прилагането ѝ у нас може да се погледне: Петров 201.; Петрова 2018

родни или чужди, към които се гледа с особено недоверие и се ползва само за крайна и спешна помощ. „От познати се взима (кредит). Банката избягваме, това е критично, това е последния вариант банката⁷.“ Като цяло в респондентите битува нагласата, че взимането на кредит и въобще чуждата помощ, от външни за семейството и общността лица е нещо негативно и твърде рисково. Респондентите предпочитат парите им да не стоят в банка и да се вложат в нещо материално, и както ще се види по-надолу почти изцяло в селото и живота им тук. Показвайки нагласата, че всичко което е извън общността и населеното място е чуждо, рисковано и дори враждебно и възможният за тях просперитет е ограничен до рамките на локалната общност. Именно за това средата, в която индивидът е способен да осъществи бизнес начинание с най-малък допир и отношения с институции, се оказва и най-продуктивна. Това ще бъде разгледано по-подробно в следващите идейни част на текста, когато се представи в конкретика характеристиката на тази среда.

Неформалност

Тази ако може да се нарече анти институционална или дори анти системна нагласа води след себе си появата на няколко основни механизми за справяне. Единият от тях, който се засвидетелства в редица трудове и икономически, и социални, е високата степен на неформалност на икономическите практики у нас. В изследванията многократно се посочва неразривната връзка и пропорционална зависимост между нивата на несигурност и социално недоверие и неформална икономика. Неадекватната политика и трудните и скъпи процедури за регистриране на бизнес са сред най-често сочените мотиви за избиране на неформалност и тази нагласа се споделя от почти всички от респонденти в настоящето теренно изследване. Към това трябва да се прибави и липсата на информация, неясните процедури, нереалистичните изисквания, високите данъци и такси, неадекватното социално осигуряване. Резултатът е създаването на конфликт между легалност и легитимност и преформулиране на нормите от социума (Джордано 2006: 210–211). Това означава, че ако нещо е легално, то не е априори социално легитимно и бива прието или отхвърлено от общността въз основа на техния опит и представи. А от друга страна неформални или нелегални практики се легитимират от общността и се превръщат в масово възприет модел. Пример за създадения конфликт между легалност и легитимност е разказа на респондент за перипетиите пред жена му в бизнеса начинанието ѝ да отвори смесен магазин в селото. „Държавата ни

⁷ Мъж, ок. 30 години, с.Брезница, общ. Гоце Делчев

си е такава. Ние като отворяхме тоя магазин в Рибново съпругата много се чудеше, защо като дойде ХЕИ-то всички магазини и заведения в Рибново затварят. То винаги се разбира кога ще дойде ХЕИ-то от Гоце Делчев. Викам, като отворим магазина сама ще видиш.“ Оказва се, че според изискванията те трябва да осигурят отделни хладилници за месо, риба, млечни продукти и зеленчуци, което надхвърля възможностите на едно толкова малко предприятие като тяхното и те намират тези изисквания за неадекватни. „Викам, жена, задраскай само пилешко и телешко и нищо друго. А те хората си продават, няма как, днес като върнеш един клиент, защото нямаш риба, утре го връщаш и в един момент нямаш клиенти. Може така, ама това са огромни магазини по 300–400 квадрата, къде аз да ги побера 18 фризера в това помещение. И аз им казах, не се учудвайте другия път, ако дойдете и е затворен магазина“⁸. Показателно е, че в общността всички задружно отхвърля държавната политика и норма, като неадекватни и се създава колективна стратегия за справяне с институционалните ограничения, изградена на основа на споделените им разбирания и ценности. По същия механизъм се оформя и стратегията за справяне с недоверието с „информализиране“ на формалните отношенията, чрез създаването и поддържането на лични връзки (Чавдарова, 265, Петрова 2012). Много хубав пример за това е с. Рибново, където кмета на селото се опитва да се справи с проблема в отношенията между обикновения човек и администрацията и институциите. „Ние в Рибново, за разлика от другите села общо взето работим дистанционно. Ако иска скица, данъчна оценка, търпимост, жалба, молба, каквото се сетиш. Това което може да се направи, данъците се плащат в Рибново. Всичко това, което се прави в общината, в общинска администрация, може да се прави тука. Правим го тука, пускаме го до определения отдел долу. Ние имаме една програма, с която работим. Пускаме го, след това извършват услугата, връщат го и ние връчваме на хората. Значи ние общо взето Рибново го направихме община в общината“⁹. Показателно е че той отчита съществуването на проблем в отношенията между обикновения човек и институциите и предприема действия целящи превръщането на институцията в познато лице и създаването на доверие и осъществяването на по-добра комуникация и ефективност. „Сега един рибънец, който не разбира от нищо да го кажем, много е зле. Той човека си е гледал животинките, неговите ангажменти и чисто административно той е много забутан от всякъде. И идва в администрацията и му взема документите и му казват сега се качи на 3тия етаж,

⁸ Мъж, 35, с. Осиково, общ. Гърмен

⁹ Мъж, ок. 50 години, кмет, с. Рибново, общ. Гърмен

сега слез на 2рия, после иди в данъчното и го отказват по етажите. Още като влезе от врата той се чуди на къде да хване. Първо той не знае как да си изложи мотива, защо е отишъл, не може да каже какъв му е проблема. Но първо среща тези три момичета тук (секретарките в кметството) и те се разбират помежду си. И умишлено сложих това момиче със „Салам алейкум, как си, що си“ да го предразположи човека. И жената знае вече как да подходи към тях, тя си е от това село, живее с тези жени, те ѝ гласуват доверие и тя вече знае как да постави проблема при мен, при кмета на общината, администрацията“¹⁰.

Като цяло селото предоставя ползотворно поле за разгръщане на неформална дейност, защото повечето от икономическите инициативи там са свързани с околните ресурси, занаятите и услугите и предполагат висока степен на самонаетост. Основните частни предприемачески дейности на село са в сферата на селското и горското стопанство, строителство, занаяти (дърводелство, ковачество, шивашки услуги), които са и традиционни форми на изкарване на прехраната за местните хора и често има приемственост¹¹. Трябва обаче, да се отбележи, че някои от старите трудови занимания са свързани с модерни процеси, като появата на различни строителни и съпътстващи строителството дейности, появили се заради бума на строителство в някои от изследваните села. Има и множество шивашки цехове, които се появяват през 90-те г. на XX в. и началото на новото хилядолетие. Другата преобладаваща част от заниманията са предимно в сферата на храненето, търговията, услугите и рекреационния сектор. Най-често отваряне на магазини и кафенета, а в последните години и иновации като заведения за бързо хранене и дори фитнес зали. И към това трябва да се прибави най-новият сектор от занимания свързани с модерните технологии, като доставка на Интернет, сглобяване на компютри и разнородна технологична помощ. Както е традиционно, селското стопанство все още е ключова трудова активност. В литературата от последните две десетилетие върху въпроса за развитието на селското стопанство се отчита сериозен спад в интереса и активността. В моето теренно проучване се откриха различни форми на селскостопанска дейност и като основно занимание, и като допълнителна трудова дейност, най-често в рамките на дома. И в двата случая обаче голяма част представляват неформална дейност, поради което е лесно да се подцени заетостта в тази сфера и е възможно да се окаже, че мащабът и ефектът от този труд са много по-значими, отколкото се смята. От теренът се регистрира и, че почти всяко се-

¹⁰ Мъж, ок. 50 години, кмет, с. Рибново, общ. Гърмен

¹¹ За индивидуалният и семеен бизнес в българското село преди 1989 г. и по време на преходът от 90те г. на 20-ти век може да се погледне например Кожухарова 1997.

мейство на село все още поддържа градини в рамките на дома, особено ако по-възрастните членове на домакинството са още живи и активни. В малките градове като Лом, Гоце Делчев и Кюстендил е често срещана практика, тъй като повечето от жителите имат или дворно място в града, или в близките села. Производството от този труд е предимно за лична употреба, но в не малко случаи, ако има излишък от продукцията, тя се реализира чрез продажба по неформални канали, в локалната общност или извън нея. Това може да се случи на местния фермерски пазар, селския магазин или от дома или да се изпрати по-далеч чрез социалните мрежи. Така например един от респондентите споделя за тенденция в последните години все повече хора от селото му да отглеждат кокошки както за себе си, така и за продажба. „Като бях малък имахме кокошки. Сега е на мода, сега правят малки заграждения с по 20–30 кокошки, щото яйцата са скъпи. Тука, да, в село има много хора, които са го направили вече. Да, от тях си взимаме, ако дадат. Но понякога ти казват нямаме или ги е обещал на някой друг“¹². Друг респондент, жена от Кюстендил, се занимава предимно с бране на боровинка, което е семейно начинание с мъжа ѝ. Повечето от събирачите на горски продукти, като най-често боровинки и гъби, нямат фирми и имат неформални отношения с прекупвачите, а наблюденията ми са, че този сектор става все по-значим в последните години. Споменатата респондентка сама предлага и реализира продукцията си на сергия на местния пазар, но освен нея е добавила и малка сергия, на която с помощта на пенсионираната ѝ майка продават разнородни домашно произведени и приготвени продукти като ракия, домашни консерви, сладка, сокове, боб, сушени билки и плодове, домашен сапун, ръчно плетиво и други. Това не е изключение и на всички от локалните градски пазари и селски магазини винаги има домашни продукти, като зеленчуци от местните градини, мляко, мед, яйца от домашните кокошки. Респонденти споделят и за предимно жени от селото или махалата, които приготвят храна в дома си, която продават чрез социалните мрежи в Интернет, най-често торти и десерти или домашни сладка. Има случаи когато тези продукти се пласират посредством куриерските фирми из цялата страна. Отделен случай са регистрираните работещи предприятия в стопанския сектор, предимно кравеферми, мандри, птицеферми и пчелари, които имат легална дейност и продукция, но използват неформални мрежи и практики за продажбата ѝ. Така например хората от селото си закупуват мляко и сирене директно от мандрата, прескачайки дистрибуторската мрежа и регулирането на отношенията между тях от пазара и държавата. „Може мляко да си ку-

¹² Мъж, ок.30 години, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

пиш, истинско мляко без проблем. Тука в селото. Не, не е с марка, в едно прозрачно шише от безалкохолно го пълнят примерно 2 литра - 2 лева, оставят го тук в магазина и ти може да дойдеш да си го вземеш. И сирене правят, да, може да си вземеш. От тях, тук като живее, къщата му я знаеш, ще идеш, ще му кажеш предварително искам еди кво си, кога ще можеш и това е¹³. Това помага да се избегне сложността на процеса и да се намали цената и е един взаимноизгоден модел на отношения, които се е превърнал в масова практика, поддържана и легитимирана от локалната общност. Това важи и за сферата на услугите. Множеството шивашки ателиета, фризьорски и козметични салони, сервиси за техника и прочее са изцяло в неформалния сектор. Понякога продукцията носи икономически ползи не само директно чрез продажбата ѝ, но и като разменна стока. Така например респондент споделя, че не плаща за интернета, който ползва, защото е помогнал на доставчика, когато е инсталирал технологията в селото и той му се отплаща с безплатна услуга.

Неформалността идва и от доминиращия семеен характер на повечето бизнес инициативи. Това е традиционна характеристика на дребното предприемачество у нас¹⁴, която в съвременността играе важна роля за справянето с несигурността и динамиката чрез разпределението на ролите и отговорността между членовете на семейството или домакинството. Например производител на череши от с. Горановци успява да създаде градината си, като пуска два проекта по програмата „Млад фермер“, един на името на жена му и един на брат му и така успява да си покрие инвестицията. Теренът показва, че където има условията за ангажиране на семейството, в начинанията има повече предприемачески риск. Именно за това общности, които просперират демографски и запазват по-големи семейни структури, проявяват повече инициативност. Социо-културната специфика на определени групи и населени места способства за запазване на голямо семейство, по-силни роднински връзки и като цяло колективни дейности и това е ключово за по-високата им предприемаческа активност. Както ще се покаже по-надолу с конкретика, това са селата с висока културна консолидация и с устойчиви традиционни модели, които влияят на социалните им структури и отношения. Важното за тази идейна част е, че именно тази неформалност и размиването на границата между личностни, семейни и професионални отношения създава особена трудност в изследването на явлениято. Наличието на функциониращ бизнес не достатъчен критерий за предприемачество и един по-задълбочен анализ трябва да об-

¹³ Мъж, ок. 30 години, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

¹⁴ За повече по темата може да се погледне: Чавдарова 2001; Петрова 2010

хване цялото ежедневие и социална активност на индивида, за да открие скритите практики на икономическа инициатива.

Пролиферация на дейностите

Въпросът още повече се усложнява от другия повсеместен механизъм за справяне с несигурността, разпределение на риска и нуждата от флексибилност, а именно пролиферацията на дейностите. Отчасти той е свързан, както с характерните дейности и спецификата на селския живот и среда, така и със споменатата вече неформалност и преливане между личните и професионални отношения. Това е един от начините за обезпечаване на риска чрез влагане на усилията и ресурсите в няколко дейности от различен тип. Например информатор¹⁵ изкарва прехраната си като извършва всякакви дейности от общ характер, като строителни услуги; поддръжката на къщи на непостоянно живеещи в селото хора; сглобяване на компютри от стари части. Също така подпомага бюджета си с много домашни и тип „направи си сам“ дейности, като стопанска работа в градината и отглеждане на зеленчуци; гледане на животни - прасе и зайци за месо и кокошки за яйца; меси си сам хляб с две хлебопекарни и дори си произвежда собствено биогориво. В повечето му начинания участват и други членове на семейството. Друг респондент от с. Брезница работи в шивашки цех; като строителен работник в селото; сглобява компютри и извършва други технологични услуги. Той също работи с баща си в строителството и участва в колективния труд в семейната градина. Респондент от с. Горановци от една страна има 60 декара черешови насаждения и е производител на череши; собственик на смесен магазин в селото; държи и кръчма в селото, в която работи като барман, сервитьор и готвач; развива нов бизнес за правене на сладко от череши и работи към фирма в Словакия, заради което постоянно път към Европа. И той, като повечето от респондентите, работи в семейната градина, продукцията от която понякога реализира и в кръчмата си, както беше и засвидетелствано от наблюдението на терен.

И не на последно място трябва да се прибави и трудовата миграция, която се явява ключова за финансовото благополучието на респондентите и от трите региона. Трудовата миграция е отделна и обширна тема, по която има много изписано, включително и от автора на настоящия текст. За това тук ще се ограничи само с това да спомена, че това е дейността, която се оказва най-важната и доходоносна част от колективната семейна жизнена стратегия. В интервю с кмета на с. Рибново, той твърди че пове-

¹⁵ Мъж, ок. 40 години, с. Ковачица, общ. Лом

чето от хората в селото работят като гурбетчии в строителството, най-вече в София или в Европа и, че от тях „няма рибънец, който да взима под 150 лева на ден“¹⁶. Както и в предишния цитиран авторов труд, така и тук се потвърждава тезата, че трудовата миграция не е кризисна мярка, както се твърди в множество изследвания. Дейността е част от стратегията за разпределяне на риска и показва стремеж към разширяване на възможностите предлагани от локалните условия. Именно миграцията на активните мобилни най-често е катализатор на иновациите и развитието за родното място. Повечето от дейностите в селата са следствие от инициативите или паричните потоци на мигрантите. Мигрантите участват в локалната икономическа стратегия веднъж директно, като влагат лични или колективни средства за развитие, като например за изграждането и поддържането на обществена инфраструктура като сгради, читалища, строеж и поправки на джамии и църкви, градинки, спортни съоръжения и прочее. Създават се и локални групи или социални мрежи в интернет, които дават средства за културни проекти, празници, събори или дарителски акции. Другият начин на влияние е чрез средствата, които влагат в личите си проекти и индивидуални нужди или като инвестиция, косвено повдигайки нивото на региона. Така например се регистрира, че когато домакинствата на мигрантите обработват земята, която притежават, те влагат повече ресурси и реализират по-сложни и крупни проекти от не мигрантските семейства, тъй като имат капитал за финансиране на тези дейности (Massey, 1993: 452; Фандъкова 2020). Така се създава развитие и перспектива за родното място и в настоящия терен има много добри примери за това. Излизането извън общността, основно в чужбина дава тласък и на опит и самочувствие и примерите за по-мощни начинания са свързани именно с подобен тип лица. Освен разбира се и връзките, който изграждат и има дават тласък и възможности.

Масовата трудовата миграция в изследваните населени места има отношение и с един сравнително скорошен феномен - масово получаване на обезщетения за безработица от трудовата борсата след фиктивна работа в чужбина. Сумата, която се взима по този начин, е значително по-голяма от тази при трудов стаж само в България и е причина огромен процент от населението да се насочи към това начинание. Така например респондент споделя, че е оставил работата в строителството, за да започне в шивашки цех, именно заради необходимия трудов стаж. „Борсите помогнаха много. Начи като имаш определен стаж в няква фирма, в която си работил в България. Трябва да идеш в чужбина задължително. Като отидеш в тази

¹⁶ Мъж, кмет на Рибново, с. Рибново, общ. Гърмен

фирма там те осигуряват на много повече пари. И като се върнеш тука ти виждат последния месец на колко си бил осигуряван и на базата на това ти дават. Аз за това бях в Англия. Ако не излезнеш и тука се регистрираш максимума ти е 12 лева на ден. Вървиш в Ирландия за един месец, връщаш се и ти дават по 1800 лева на месец в продължение на 6 месеца. Това е минимума, ако си работил 3 години. След това като вземеш борса, като минат две години, на третата година пак се завеждаш на работа. За една година. Начи това е през 3 години. Аз точно това направих. Да, сега тука и след това пак имам правото. Във Франция, ако съществува тая пролука, то това е за няколко дена¹⁷. Подобни схеми и практики се откриват навсякъде, но най-разпространени като процент от населението на конкретно място са в селата със силна социална мрежа, културна консолидация и съответно високи нива на доверие и солидарност, като причините за това ще бъде разгледана по-надолу в текста.

Културни и социални аспекти

Всичките тези механизми за справяне с несигурността, липсата на доверие и повишения риск изглежда намират най-добра среда в общности с по-силни и устойчиви семейни и родствени структури и социална и културна консолидация на основата на традиция и споделени ценности. В настоящето изследване като такива се откриха селата или махалите с доминиращо население от ромски произход и в трите изследвани общини¹⁸ и селата с предимно помашко население в близост до град Гоце Делчев¹⁹. Наричам тези общности по-затворени и социално и културно също, защото имат много по-слаба приходяща и изходяща трайна миграция, спрямо околните населени места и по-голяма трудова заетост в рамките на родното място. Това продуцира и положителна демографска картина там. Във всичките споменати места населението в последните години се увеличава, в пълен контраст с общата демографска тенденция на българските села и конкретно на селата от изследваните общини. Особен контраст има в община Лом, където повечето от селата страдат от силна демографска криза и има най-голям процент обезлюдени села. Споменатите села обаче имат над 3000 жители, а според респондентите в с.Брезница селото им е дори с над 4000 жители население. Именно тези села показаха по-изявена пред-

¹⁷ Мъж, ок.30 години, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

¹⁸ Това са ромската махала в г. Кюстендил, с. Долни Цибър в община Лом и махалата „Кремиковци“ в Гърмен (част от община Гърмен, но в непосредствена близост и в активна комуникация с региона на общ. Гоце Делчев.)

¹⁹ Това са с. Брезница, общ. Гоце Делчев и с.Рибново и с.Осиково, и двете към общ. Гърмен

приемаческа нагласа и успешни начинания. От значение е и демографският им потенциал и структурата, размерът и съставът на домакинството, които са в пряка връзка с възможностите за започване и поддържане на собствен бизнес. Например наличието на млади попълнения в домакинството е ключова предпоставка за положително отношение и започване на семеен бизнес. По-големите домакинства, в чийто състав са включени повече на брой членове от различни поколения, са по-гъвкави и адаптивни и могат да разпределят дейността според различните трудови роли. Това е и от значение за трудовата миграция, където голямото семейство дава възможност някои от членовете да липсват, защото други компенсират тяхната функция. Това има отношение и със споменатата характеристика на предимно семейно ориентирани бизнес начинания у нас. За това общности, чийто културен и социален живот спомага за запазване на по-големи и сплотени семейства, имат и предпоставки за по-активна предприемаческа дейност.

Вградеността

С всичките посочени стратегии за справяне с предизвикателствата пред съвременното предприемачество се стигна до заключението, че определени социо-културни характеристики на разглежданите населени места са от значение за по-активни и успешни бизнес начинания. Именно това е така наречената социална и културна вграденост, като акцент може да се постави на едното или на другото. Така например социалноструктурният подход разглежда икономическото действие като вградено и обусловено от социални мрежи (Granovetter 1985). Други по-културно ориентирани перспективи пък се опитват да покажат как мотивацията на бизнес начинанията и икономическото действие са продукт на определени ценности и норми, които създават специфична предприемаческа култура (DiMaggio 1990). И двете призми са от значение за разбирането и обяснението на обекта на анализ в настоящето изследване. От една страна е ценно схващането, че междуличностните отношения всъщност оформят структурата на цялостната мрежа от отношения (Granovetter 1990: 98–99) и социалната вграденост се разбира като мрежова вграденост. Тези социални мрежи имат способността да мобилизират социален капитал²⁰ и да генерират доверие и именно тези характеристики са действени и спомагат най-много за наблюдаваните тук успешните локални предприемачески стратегии. От

²⁰ Тук възприемам определението на Бурдийо за социалния капитал като: съвкупността от действителни или потенциални ресурси, свързани с притежанието на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимопознание и взаимопризнание

друга страна тези отношения се градят и са ефективни заради споделените културни норми и ценности и са свързани с принадлежност към определена културна или социална група.

Редица изследвания показват, че преплитането на междуличностните взаимоотношения и социални контакти с професионалните такива е масова практика в дребното предприемачество (Чавдарова 2001, 2014; Петрова 2010; 2012). Текущото изследване потвърждава това и добавя наблюдението, че това е още по-преобладаващо в по-малките населени места. От интервютата става видно, че респондентите предпочитат дейности, които са колективни или помагат на общността. Например респондент твърди, че поддържа магазина и кръчмата, за да могат местните хора да имат удобство и среда, където да се събират, макар според думите му този бизнес да не му носи почти никакви приходи. Според него, ако той затвори селото ще „замре“ съвсем. Любопитен е и разказ на респондент, в който проличава как повечето му начинания целят докато прави нещо за себе си, да бъде полезен и на селската общност. По неформалните канали на социалната мрежа му е предложено да направи нещо с пустееща селската инфраструктура, която той превръща в цех за обработка на дърво, купувайки машини със собствени средства. Целта му е да съчетае собствената си работа, която е свързана с обработката на дърво, но и да бъде полезен за селяните си като им осигури безвъзмезден достъп до цеха и машините. И в двата случая се регистрира задоволство от това, че действията им са значими и ще бъдат оценени положително от общността. Видно е, че това влияе на социалния им статус и социален капитал и е мотивация да осъществят бизнес в родното място. Също така се разкрива, че индивидуалния просперитет не е достатъчен за престиж и социално издигане в общността, а ключовото е споделянето на богатата и проявата на принадлежност към групата. Добър пример е с.Брезница, където икономическото издигане на селото отчасти е свързано с просперитета на човек от местното население, с особено успешни бизнес начинания и натрупан капитал. Интересно е, че в позитивната оценка на местните хора към неговата личност не се набляга на качествата му на бизнесмен и финансовите постижения, а върху това, че въпреки успеха той избира да остане да живее в селото и разбира се върху всичките инициативи и дейности, които имат положителен ефект върху селото, като даренията за джамията или отварянето на шивашки цехове и магазини и създаването на работни места. Оставането в общността и проявата на принадлежност и солидарност са повсеместна ценност и практика. Респондент от с.Рибново разказва как е имал възможност да започне бизнес в г. Гоце Делчев, но жена му отказва да напусне селото и той избира да се откаже от начинанието, заради ней-

ното желание. Неговата втора възможност остава гурбет в Испания. Това обаче не се възприема като напускане на общността. За местните гурбетът в чужбина е временна мярка, единствено мотивирана от трудовата необходимост и не води до промяна на идентичността и принадлежността, дори това да са години наред живот далече от родното място. Град Гоце Делчев е съвсем близо до родния им дом, но мигрирането в града означава риск да бъдат причислени към друг тип общност, среда и начин на живот. Подобен разказ има и от друг жител на с.Рибново, който споделя моментно негово желание да купи имот в близкото с.Огняново (по-малко село, но известно курортно място, в подножието на планината и с предимно българско население), заради много по-ниските цени на имотите там. Той обаче избира по-неизгодната сделка, но да остане в селото, защото има чувството, че на другото място ще бъде чужд за общността. Това е така и за други негови съселани и разказва за хора които все пак са опитали, привлечени от по-евтината цена, но в последствие се връщат в селото, защото не могат да се адаптират в новата среда и имат нужда от общността. Малко по-различен пример е респондент от с.Рибново, но живеещ понастоящем в с.Осиково. Неговата мотивация също е свързана с по-високата цена на имотите в с. Рибново и по-лошата среда там, заради пренаселеността на селото. Неговата фирма за дограма, обаче продължава да работи предимно за с. Рибново, жена му също има малък магазин там, в който работи всеки ден и прекарва по-голяма част от времето си там. Трябва да се спомене и фактът, че с.Осиково постепенно се трансформира и сега е село с предимно помашко население.

Излизането от средата означава не само риск от промяна в начина на живот, на социалната среда и идентичност, но и изпадане от принадлежността към мрежата и съответно риск от загуба на ресурсите, които тя предоставя и възможностите за трудова реализация. Мрежите освен, че създават доверие и определят кои са надеждни (помощници или партньори) и кои не са. Справяне с недоверието чрез мрежовите отношения надхвърля стратегията за превръщането на бизнес партньорите в приятели. Не е нужно лично приятелство, защото мрежата изградена на споделени социални и културни норми „гарантира“ за надеждността на членовете ѝ. Действията на респондентите изцялото съвпадат с тезата на Грановетер, че „социалните отношения, а не институционалните договорености или общата нравственост са най-вече отговорни за създаване на доверие в икономическия живот“ (Грановетер 1999: 195). В този смисъл мрежите не са само инструмент, чрез който се компенсират проблемите и преодоляват предизвикателствата на икономическата ситуация. Тяхната стойност не е само като поле за взаимоотношения и комуникация, поток на информация,

свързване на индивидите и възможността за трудови и икономически инициативи, но и създаването на среда с висока степен на доверие, споделени ценности, предвидимост и солидарност. Социалният капитал, който е продукт на тези мрежови отношения и доверието са иманентно свързани и липсата на социална мрежа ще означава и загуба на средата с висока степен на доверие и солидарност, което е свързано с една по-широка жизнена стратегия.

Доверието според Фр. Фукуяма е очакването в социума за „правилно, честно и съпричастно поведение на другите членове“ (1997: 41). Това очакване обаче може да се гради само на основата на споделени ценности, норми и традиции. Традицията обаче има не само рефлексивно измерение, но и нормативна функция. Формулирането и осъществяването на традициите е и заявка за желано поведение, т.е. един социален механизъм, чрез който се гарантира спазването на нормата (Otto and Pedersen 2000: 7). В този смисъл колкото по-действена е традицията в общността, толкова и по-лесно е създаването на среда с висока степен на доверие и солидарност. Затова общностите с по-силна традиционна обусловеност и културна консолидация стъпват на работещите основите на традиционните институции и чрез тях се създава още по-устойчива и ефективна социална мрежа. В такива общества има по-голямо сходство и споделеност на целите и стратегиите на икономическото действие и съответно мрежовата структура се оказва още по-ефективна. Така например споделените ценности и разбирания правят възможно избягването на ХЕИ от собствениците на магазини в споменатия вече разказ на респондент. Предаването на информацията, което е ключово за успешното противопоставяне на проверките, се случва благодарение на наличието на социалната мрежа, нейни механизми на действие и доверието и солидарността между членовете, а легитимацията на тези иначе нерегламентирани и нелегални практики е възможна заради споделените разбирания, морал и жизнени стратегии. Споделеното доверие на членовете в локалния социум прави възможен и подхода на кмета на с. Рибново да създаде медиаторство между човека от село и държавните институции. Това е своеобразен контрол на социалната мрежа над публичната институция, при което последната става не само по-адекватна във взаимоотношенията с индивида, но и по-малко рискована среда. Обратният случай, когато се реализира трудова дейност извън мрежата или затворената културна среда, също е много показателен. Тогава се случва точно обратното. В тези ситуации сигурност означава да не зависиш от другите хора и да не се налага да им се доверяваш. Това обаче изисква в много по-голяма степен индивидуалният актьор да е достатъчно активен и тогава „сигурността е процес на непрекъсната борба“

(Чавдарова 2014: 273). Пример за това е респондент, който отказва да разшири работата като строител с обекти извън селото, заради неувереността и стресът от комуникацията с „чужди“ (външни на общността) хора. Той изразява съмнение дали ще успее да удовлетвори желанията му, заради което той предпочита да работи нещо, което е ясно зададено, няма нужда от разискване и намеса на други в работата му. Именно за това в последствие той решава да работи като гладач в местния шивашки цех, на доста по-ниска заплата и без да има възможност да разполага с времето си както той реши, което за него е негатив. Същевременно споделя, че тази работа му носи повече спокойствие и не се налага да излиза извън зоната си на комфорт. „Те само тука ме търсят постоянно (за строителство), представи си, ако си направя няква реклама навънка, по други села, по градове. Но това означава пътуване. Не искам, искам като се събудя днес да се кача на тротинетката и да дойда на работа. Освен това да работиш с хора също не е лесно. Има сякви случаи, има различни чешити хора“²¹. Става видно, че хората от по-затворените общности се нуждаят или от рамката, насоките и етиката на традиционните институции и тяхната рутина или на официалната работа на договор с точни изисквания и работно време. Личната бизнес инициатива изисква да се излезе от зоната на комфорт на рутината и да се приеме огромна доза несигурност.

Създаването на среда с висока степен на доверие и механизмите и ресурсите на социалните мрежи отприщват може би най-ключовия фактор за икономическото издигане на селата в последните години, а именно споменатата вече трудова миграция. И ако това е повсеместно явление за българските села, то в населените места със силна социална мрежа, културна обусловеност и висока солидарност и доверие, ефектът е още по-осезаем. Тук за разлика от случаите, в които миграцията се разглежда като загуба на човешки капитал и задълбочаваща се деградация на структурите в изходната точка на миграцията (Massey, 1993: 453), силната социална мрежа подпомага устойчивостта и консолидацията на връзката с дома. „Не е в линейна, а в циркулярна логика на взаимни интерференции: колкото по-силна е мрежата в чужбина, толкова по-лесно е приемането на нови мигранти, но и толкова по-здрави са връзките с родината, защото са и по-значителни възможностите за подкрепа, участие, ангажимент“ (Кръстева, 2014: 173). Така миграцията успява да се превърне само във временна дейност и допълнителен доход, позитивите от който се връщат обратно в селото. Вече бяха дадени множество примери, че в успешните села успяват да задържат населението и да му предложат перспектива за развитие.

²¹ Мъж, ок.30 години, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

По отношение на борсата, тази нелегална и дори рискова схема също е възможна единствено заради високата степен на доверие и предвидимостта на действията на участниците в нея. Споменатата вече миграция към Франция е възможна благодарение на един конкретен човек от съседно село, чийто действия дават опция за натрупване на капитал на стотици хора от околните села, свързани чрез социалната мрежа. „Франция последно я ползваха за парично обезщетение. Няква жена намира тая фирма и самата жена иска да помага на хората, които искат такова нещо, помощ. И им казва на фирмата, регистрират ги, отиват бусове всяка седмица. Щото наште хора, някои има не знаят как. Те щом не знаят езика не могат да се оправят и просто се отказват и трябва някой да им помогне. Те като идат 10–20 човека и като се върнат и кажат на другите, че всичко е било точно и след това и повече и повече. 1000 човека в момента има на борса. Тя (жената която го организира) не прави нищо незаконно, тя само урежда бус, с който да ги закарат, говори там с тях да ги регистрират. Иначе това всичко си е законно. Тя е от едно близко село“²².

Тази практика позволява да се натрупа капитал едновременно от няколко места. Тези парични потоци отиват почти изцяло в селото, като спомогат за развитието и благополучието му, което на свой ред затвърждава значимостта на общността и мотивира все повече влагане в избраната жизнена стратегия. Подобряването на живота в населеното място създава и икономически активности вътре в селото. Спестените пари масово се влагат в ремонта на домовете и строителството на нови къщи. Това създава работни места например за майстори и не само от селото, но привлича много работна ръка и от околните села. Появяват се и дейности, свързани със строителството, като отварянето на магазини за строителни материали, мебели и обзавеждане, цехове за дограма, щори и подобни. Другата част от средствата отиват за битовите нужди и комфорта на индивида, като най-честата покупка е тази на кола. Особено любопитно беше наблюдението в ромската махала в Кюстендил, където много от местните си бяха закупили доста скъпи автомобили, които не съответстваха на заплащането в професионалния сектор, в който се реализираха и цялостния им стандарт на живот. Къщите и обзавеждането също правеха впечатление в контраст с останалата част от битовата реалност. И макар да изглежда на пръв поглед, че парите се влагат предимно за материални придобивки, един по-дълбок анализ показва, че става въпрос за социално значими придобивки, с които се повишава не само стандарта на живот, но и социалният статус. Добрите примери също мотивират и дори създават една

²² Анонимен

локална „статусна надпревара“ имаща всичките измерения на глобалната такава. От значение в по-традиционната общност е и мнението на роднините, което има тежест и проекция върху действията на индивида. Един от информаторите разказва за колата, която си е купил със спестените пари от борсата. „И си взимам Honda CRV... отиваш. тука имат очаквания всички, ква ще е, що ще е. Не че хората, семейството, роднините. Щото ти си отишъл с цел да вземеш и взимаш и като се върнах баща ми, брат ми, жена ми, всички излезнаха вънка и я гледаха един час“²³.

Така се очертава едно противоречие - твърдението, че липсата на начален капитал е спънка за предприемачески инициативи, макар да става ясно, че трудовата миграция и борсата донася значителни финансови средства. Те обаче не се употребяват за бизнес, а за създаването на чувство за благополучие, самочувствие и изграждането на социален статус. Информатор споделя, че има идеи за развиване на бизнес в туристическия сектор с направата на къща за гости, но няма нужните финанси. За него обаче е твърде рисковано да вземе кредитите и единствения вариант, който отчита, е да се кооперира с брат си, който сега се очаква да вземе пари от борсата. Оказва се обаче, че брат му не би ги вложил в бизнес, защото иска да си купи кола, за да „му дойде малко гордост“. Социалната мрежа и социалния капитал носят най-голям позитив за икономическите и за социалните перспективи пред личността и именно за това влагането на ресурси, като време и финанси се концентрира за поддържане на статус и място в общностната структура. Това се отнася към идеята на Бурдийо, че социалната мрежа е резултат от колективните и индивидуални инвестиционни стратегии, които съзнателно или не се стремят да установят и запазят социални отношения, обещаващи бъдеща непосредствена полза (Бурдийо 2000: 69). В наблюдавания случай тук съм склонна да твърдя, че става въпрос по-скоро за неосъзнати модели на поведение, стереотипи и нагласи, в основата на които стоят механизмите на традицията, културната репродукция и конформизма. От значение е и функцията на мрежовата вграденост, която се усилва от особеностите на културната и институционалната вграденост и от своя страна, тя самата ги усилва (Чавдарова 2014: 336). Така може да се каже, че традиционната и културната обусловеност на средата създават ефективна социална мрежа, която стимулира икономическа активност и натрупване, но моделите на действие се ръководят от културния код и чрез тях той се препотвърждава и съхранява.

Почти всички споделят и че натрупаните средства не се харчат напълно и остават като резерва в случай на нужда при евентуални пробле-

²³ Мъж, ок. 30 годишен, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

ми, най-вече здравословни. Това е свързано с недоверието в държавата и институциите. Споделено от информаторите е усещането, че здравната система не отговаря на нуждите им и не могат да разчитат на нея при евентуални кризисни състояния. Ето защо винаги има заделени пари, което създава чувство на спокойствие. Вече многократно се показва, че мрежата и общността носи чувство на сигурност и споделеност и компенсира за липсата на социална сигурност от страна на институциите. Респондентът, който разказваше как не иска да взима пари от банката, споделя още, че „Тука има от кой да вземеш (кредит). Дори и цеха, в който бачкам, боса, той помогна на много хора и то дори без да му ги връщат. Ей така, като садака, като благотворителна цел“. Показателен в това отношение е и примерът за социална солидарност в с. Рибново. В разговор с кмета, той сподели за различните дейности, целящи да подпомагат развитието на селото или социално слабите членове на общността. Като организирани от училището, съвместно с кметството и мюфтийството регулярни благотворителни базари с различни каузи. На един такъв базар например се решава половината от събраните средства да бъдат дарени на трите деца на наскоро починал раково болен мъж от селото, чието семейство е затруднено финансово. Общността успява да събере 32 хиляди лева, от които 16 отиват директно в сметка на трите деца, а другите към общината в помощ на всички сираци. Друг пример е събраните дарения от мюсюлманското настоятелство в селото средства в помощ на друг жител на Рибново, който се нуждае от скъпо болнично лечение. Това чувство за солидарност и сигурност се изразява и от респондентите и една от основните причини животът в общност да бъде оценен. Или както респондентът казва „сам човек е само за тоалетна“.

Заклучение

Обрисуваната картина показва, че би било трудно да се обяснят наблюдаваните нагласи и поведение единствено чрез идеята за рационалността на действието и търсенето на печалба. Икономическите активности на индивидите се оказват не просто заплетени, но дори подчинени на локалните социо-културни специфики. При този модел е видно, че налагането на формалните институции и техните закони е проблематично, ако не е съобразено със съществуващите традиционни норми и практики. Изглежда обаче, че няма директна конфронтация или диалог, чрез които да се потърси консенсус, а една полускрита опозиция изразяваща се в избуяването на повсеместна и многолика неформалност, разпростираща се върху отношения, статуси и действия. Този принцип заляга и в изграждането на пред-

приемаческите стратегии, които се опитват за „заобиколят“ системата и да намерят алтернативни пътища. Тяхната най-голяма опора е действащата на основата на традицията, социална и културна норма, която обединява, задава рамката на отношенията, нужната легитимация и посока. Споделени ценности и разбирания създават най-необходимото - среда с висока степен на доверие и предвидимост, което е в действителност най-големият дефицит и предизвикателство пред съвременния предприемач, както на локално, така и на глобално ниво. Едно от най-важните наблюдения е, че тази среда не е съвкупност от атомизирани индивиди, а представлява мрежова структура, изградена на основата на социо-културните отношения на общността. Чрез мрежите и циркулиращия в тях социален капитал се осъществяват контактите, определят се надеждните партньори, придобиват се уменията и нужната информация, създават се колективни стратегии. Чрез тях се преодолява и липсата на социална сигурност, която държавните и глобални институции не успяват да създадат. В този смисъл изискването за флексибилност и адаптивност изглежда, че се изпълнява, но не с помощта на модерността и новаторски подходи, а точно обратното, чрез традиционно изградените модели и стереотипи. Основните движещи сили на модерното пазарно общество - конкуренцията, иновацията и амбицията, не успяват да намерят добра почва в разглеждания локален случай. Необходимостта от сигурност и страхът от излизане извън зоната на комфорт донякъде инхибират навлизането на глобалното в локалното и дават сила и предимство на традиционните социални структури и механизми. Така на преден план излиза, че ключови са работещите и ефикасни модели и може би най-важния извод - липсата на криза. Индивидите не са принудени, те имат опции и очевидно избират най-удобния вариант. Както казва един респондент „Всяко си измисля някакви трикчета, за да си прави някъв бизнес“²⁴. Създава се впечатлението, че житейската стратегия е зададена предварително, а модернизацията и глобализацията се използват само като спомагателни и се нагаждат по нея. Те сякаш носят само позитиви и липсват деградиращите тенденции, за които много изследователи говорят, описвайки разрастването на новите трудови и пазарни модели и последвалата рекомодификация на социалните отношения. Миграцията, която също не рядко се представя в деструктивна перспектива, в изследваните тук общности се оказва почти изцяло с положително влияние. А може би и значимият фактор за икономически просперитет и повишаване цялостния стандарт на живот. Това е така от една страна заради културите специфики, а от друга заради механизмите на мрежовата структура, която

²⁴ Мъж, ок. 30 години, с. Брезница, общ. Гоце Делчев

прави действията им по-гъвкави и по-малко зависими от глобалната пазарна динамика и икономически превратности. Това е точно обратното на разбирането на Бауман, че да бъдеш местен в глобализирания свят, е знак, че търпиш лишения и социално деградираш (Бауман 1999). Приведеха се множество примери как мрежата създава отчасти затворена трудова система, в която повечето от местните предприятия се появяват и просперират заради локалния пазар, а перспективите за реализация се влияят най-вече от социалния капитал. Така валидно се оказва твърдението, че „нормативният капацитет на социалните мрежи ще бъде най-голям, ако единствено неформалните правила дефинират институционалната среда, а формалните правила отсъстват, неутрални са или са амбивалентни“ (Чавдарова 2014: 336). Именно затова колкото повече е културно консолидирана общността и колективно отхвърля един ред и утвърждава друг, толкова и по-ефективна ще е в преодоляването на ограниченията и създаването на успешни стратегии. Именно този тип общности в настоящия изследователски терен се откриха и като най-успешни в предприемаческите си начинания.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Бауман, З. 1999. Глобализацията. Последиците за човека. София, Лик
- Бурдийо, П. 2000. Социалният капитал. Предварителни бележки – Социологически проблеми, 2000, с.69–71.
- Вебер, М. 1993. Протестантската етика и духът на капитализма. Издателство „Хермес–7“, София
- Грановетер, М. 1999. „Икономическо действие и социална структура: проблемът за вградеността“. В: Чавдарова, Т. (съст.). Икономика и социология. Американската икономическа социология след 1970. София: Лик, с. 183–221.
- Джордано, Кр. 2006. Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология. София: Полис.
- Колева, Г. 2002. „Бизнесът между глобализационните предизвикателства и локалните ограничения“. В: Социологически перспективи. Тилкиджиев, Н. и Ст. Дончев (съст.). София: УИ „Проф. М. Дринов“
- Кожухарова Веска, Бизнесменът на село - има ли го и какъв е той. В: Българинът в частния бизнес: типове личности. София, 1997, ИК „Аля“
- Кръстева, А. 2014. От миграция към мобилност: политики и пътища. София, Изд. на НБУ
- Лулева, А. 2012. Неформалност, джендър, туризъм. Примерът на курорта „Боровец“. – В: Българска етнология, 3/4: 57–70
- Марков, И. 2018. От домашната консумация до пазарната реализация: местни ориентации и практики при производството на млечни продукти. В: Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. Съст. Петър Петров, Иванка Петрова. София: ИК „Гутенберг“, 169–198

- Петров, П. 2018. „Хич не ми трябва Европа, щом ще закриват мандрата и няма къде да си правя сиренето!“. В: Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. Съст. Петър Петров, Иванка Петрова. София: ИК „Гутенберг“, 19–32
- Петрова, И. 2010а. Културни стратегии за мобилизация в трудовия свят. Българска етнология, 1/2: 18–31
- Петрова, И. 2010б. Трудов свят и етнология. София: Институт за етнология и фолклористика, БАН
- Петрова, И. 2012. Неформални отношения в сферата на труда: примерът на малките предприятия в България. Българска етнология, 3/4: 40–56.
- Петрова, И. 2016 Доверие, социален капитал и неформални мрежи. Културни специфики на постсоциалистическите общества в рамките на Европейския съюз В: Български фолклор, София, БАН, 42, 2016, 4, 385–403
- Петрова, И. 2018. Институционални рамки и регулации в хлебарството – реакциите на производителите. В: Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. Съст. Петър Петров, Иванка Петрова. София: ИК „Гутенберг“, 149–168
- Станчева, А. 2021. Селото като източник на ресурси за предприемачество. Въобразяване, експлоатиране и консумиране на „селското“. - В: Местни общности, културни наследства и музеи. Съст. Ганева-Райчева, В., Ирена Бокова, Николай Ненов, София, ИЕФЕМ – БАН, 328–345
- Фандъкова, И. 2017. Рибарството в община царево - традиционен поминък и съвременна жизнена стратегия. В: Екосреда и жизнени традиции. Съст. Виолета Коцева. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 11–32
- Фандъкова, И. 2020. „С дъх на лавандула“. Поминък и миграционни нагласи в община Баните в началото на 21-ви век. В: Спомен за село. Съст. Виолета Коцева. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 18–38
- Фукуяма, Ф. 1997. Доверие. Новите основи на световния просперитет. София: Рива
- Чавдарова, Т. 2001. Неформалната икономика. София: Лик.
- Чавдарова, Т. 2014: Социална вграденост на дребното предприемачество. София: УИ „Св. Климент Охридски“
- Синитево ‘96. Новото социално разслояване в българското село. 2008 Монография. Авторски колектив - Станка Добрева, Галина Колева, Мариана Драганова, Красимира Трендафилова, Веска Кожухарова-Живкова, Николай Тилкиджиев (ръководител). Издателство „Омда“ , ISBN 978-954-9719-06-2 (в електронен вариант: http://www.omda.bg/institut/sinitevo/sinitevo_zaglavna.htm)
- Castel, R. 2000. The Roads to Disaffiliation: Insecure Work and Vulnerable Relationships. International Journal of Urban and Regional Research. 24. 519–535.
- DiMaggio, P. 1990. „Cultural Aspects of Economic Action and Organization“. In: Friedland, R. and A. Robertson (eds.). Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society. New York: Aldine de Gruyter, pp. 113–136.
- Giddens, A. 1990. The Consequences of Modernity. Stanford University Press

- Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3): 481–510
- Granovetter, M. 1990. „The Old and the New Economic Sociology“. In: Friedland, R. and A. F. Robertson (eds.). *Beyond the Marketplace*. New York: Aldine de Gruyter.
- Massey, D. et al. 1993. Theories of International Migration. A Review and Appraisal. In: *Population and Development Review*, 19 (3), pp. 431–466.
- Otto, T., and P. Pedersen. 2000. Tradition between Continuity and Invention: An Introduction. In *Folk*, 42, 3–17
- Polanyi, K. 1957 (2011). „The Economy as Instituted Process“. In: *The Sociology of Economic Life* (3rd ed.). Granovetter, M. Routledge. 243–269
- Sennett, Richard. 1998. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, W.W. Norton & Company, New York, London
- Sennett, R. 2006. *The Culture of the New Capitalism*. New Haven and London: Yale University Press

ПОМИНЪЦИ И СЕЛСКА ОБЩНОСТ. ПО ПРИМЕРА НА ДВА ТИПА ЗЕМЕДЕЛИЕ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев

Резюме: През последните десетилетия в България все повече се налага модерно индустриално земеделие, при което огромни площи биват обработвани от малко на брой хора със съвременна техника. Произведената от него селскостопанска продукция е конкурентна на международните пазари и то има несъмнени икономически предимства, но остава слабо изследвана социалната му цена. Целта на настоящата статия е да сравня две селища с различен тип икономика, в едното имат превес малките фермери, а при другото напълно доминират агропредприемачи от национален мащаб, като покаже различното въздействие, което те оказват върху семейства, етнически групи и населеното място като цяло.

Село без селяни

Село Крумово¹ се намира в Северозападна България и според последното преброяване има 570 жители. При първото ми посещение в него преди близо 30 години жителите бяха над 3000, от които приблизително 400 роми, 2600 етнически българи и три турски семейства. Понастоящем по-голямата част от жителите са етнически роми, турските семейства са се преселили, а делът на етническите българи продължава да се свива.

Етническите българи в селото в по-голямата си част са на преклонна възраст, като само четирима са под 50 години и са определяни от съседите си като „млади“. От друга страна, ромската общност в селото е сравнително млада и в повечето домакинства има едно или повече деца. Но и тя на свой ред намалява, след като е достигнала пик от приблизително 800 души преди 15 години. Причината е най-вече икономическа миграция, като цели семейства търсят по-добър живот или поне препитания в чужбина. Конфликтите между етнически българи и роми са редовни, като достигат своя пик в края на 90те години на миналия век, когато броят на двете етнически общности е бил изравнен. В момента междуетническите сблъсъци са сравнително редки, отчасти поради отдръпването на възрастните българи от общите пространства на селото и затварянето им по домовете по време на епидемията от ковид 19. След края на епидемията много от тях предпочитат да продължат да водят затворен живот и достъпът до тях беше възможен най-вече благо-

¹ Името на селото е променено, за да се запази анонимността на информаторите

дарение на стари познанства от предишна моя теренна работа. За сметка на това ми бяха разказани истории за зачестили конфликти вътре в самата ромска общност – истории, които нямаш възможност да проверя.

Освен разликите във възрастовата структура, двете общности имат различни поминъци. Всички български домакинства притежават земя, като размерът варира от 40 до 350 декара, при това става дума за едно от най-плодородните землища на територията на страната, съчетаващо висока категория почви с добри възможности за напояване. С изключение на едно домакинство, ромите в селото не са собственици на земеделски земи. Това се дължи на ред причини. Преди колективизацията собствениците са били етнически българи и земята е била върната на техни наследници. Ромите са проявявали слаб интерес към възможността да купят земя след деколективизацията, макар през 90те години на миналия век цената ѝ да е била сравнително ниска, някои сделки са били за 30 днешни лева за декар. Но като цяло собствениците на земя, независимо дали живеят в селото или града, предпочитат да не продават наследствените си ниви.

Възходът на едрото земеделие

През 2022–23 г. земеделието в селото беше напълно доминирано от големите агро-предприемачи, както е впрочем и в повечето части на страната, като това е пряко свързано с политиката на ЕС в селското стопанство (Valkanov 2015:5). В известен смисъл, тя е дори по-ефикасна от политиката на колективизация 60 години по-рано. Там, където социалистическата държава прибегва до насилие, европейската политика разчита на много по-гъвкави и ефикасни инструменти, съчетаващи стимули, хигиено-санитарни изисквания и регулации. Например процедурите за получаване на субсидия за декар обработвана земя са максимално опростени и на практика се свеждат до заявление в земеделската служба с указани площи плюс сключени договори със собственици, ако земята е под аренда. За сметка на това според моите събеседници дребният млекопроизводител трябва да разполага с 14 документа, за да продава законно кравето мляко, като има строги изисквания за начина, по който се отглежда животното, помещенията, свободното пространство, храненето, доенето, съхраняването и транспортирането на млякото. На контрол подлежи не само крайният продукт, както е в повечето случаи по БДС, а всяка стъпка от процеса, свързан с неговото създаване и път до потребителя. Веднъж въведени, изискванията не отпадат, например забраните свързани с отдавна отшумялата епидемия от птичи грип остават в сила и днес. На практика това тласка към специализация и окрупняване на фермите, в противен случай инвестицията в специализирани помещения

за отглеждане на животните или цистерни за съхраняване на млякото няма как да се изплати. Крайният резултат е, че земеделието и млекопроизводството в селото и общината днес е по-окупнено, отколкото по времето на ТКЗС или АПК. Малкото останали дребни стопанства с по една-две крави са преминали в сивата икономика и продават млякото на прекупвачи, но постепенно изчезват.

Тези промени се отразяват пряко върху идентичността на селяните. Травматичните последици от колективизацията върху начина, по който хората възприемат себе си и мястото си в света, са обект на академични и литературни текстове (Петров 1986, Creed 1998, Груев 2009), но текущото състояние е по-слабо изследвано. Тук мога само бегло да маркирам някои от процесите, на които станах свидетел през последните десетилетия. В края на 90те години страстите, свързани с реституирането на земята, още не бяха отшумели. Фактът, че обработват земята си, собствената си земя, заемаше централно място в самоидентификацията на селяните. Основна нишка беше противопоставянето на „софиянците“, нарицателно за жителите на града. Софиянците включваха и политиците, и ненавистните прекупвачи, идващи да изкупят на безценица продукцията, и работещите чиста работа в климатизиран офис чиновници с високи заплати, и дори роднините, появили се от нищото след десетилетия отсъствия, за да си искат своя дял от земята. „Първо закарах софиянеца на гробищата и го питам, можеш ли да ми кажеш къде е гроба на дядо ти, дето му искаш земята“, ми разказваше възрастен човек по това време.

Днес ситуацията е различна. Модерното земеделие създава малко работни места и повечето домакинства в селото разчитат на пенсии, заплати или социални помощи като основен източник на доходи. „Комбайните на Октопод идват отнякъде, после заминават, ожънват всичко за два дни. Ние кога ги видим, кога не“, резюмира днешното положение негов съселянин. Когато се появи нужда от неквалифициран труд, агропредприемачите разчитат основно на местното ромско население. Според моите събеседници от селата, става дума за кратки периоди от по няколко дни до седмици в пикови моменти, като окопаване или „когато бъркат отрови за посевите“. С част от тези работници са сключвани едnodневни трудови договори, други са наемани неформално, а за трети се говореше, че дори са включени в програми за преквалификация на безработни. По парадоксален начин, именно най-големите стопанства се оказваха облагодетелствани от социалните програми, тъй като им позволяваха да наемат хора само когато им е удобно и нужно, за кратко време и ги освобождаваха от отговорност през останалата част от годината. По правило обаче, спорадично наеманите роми, които извършваха основния ръчен труд в модерното земеделие, не притежават земя.

Собствениците на земя в селата бяха основно етнически българи, които вече не бяха пряко свързани с обработването ѝ – било поради преклонна възраст, било поради нуждата от сравнително малък брой квалифицирани работници в модерните стопанства. При последното ми посещение в основата на тяхната идентичност стоеше вече не толкова работата върху земята, а нейното притежание, по-точно притежание по наследство. Именно наследствената собственост ги отличаваше както от ромите, така и от модерните предприемачи. Спонтанните разкази постоянно се връщаха към дядовци и прадедовци, придобили или обработвали дадени ниви. Противопоставянето със „софиянците“ вече не беше толкова силно, може би защото селяните се бяха уподобили на тях и сами бяха станали не обработващи нивите си хора, а просто наследници на земи, обработвани от други. „Селянин“ вече означаваше човек, който живее на село, а не обработващ собствената си или колективизирана земя.

Конфликти

На практика етническите българи и роми в селото имаха малко пресечни точки, най-вече чисто пространствени в магазини и кафенета. Те не участваха в никакви форми на съвместен труд, а икономическите трансакции помежду им се ограничаваха в спорадично наемане, когато възрастно семейство имаше нужда от помощта на млад работник за дейност, изискваща физическа сила или сръчност, например ремонт на покрив или рязане на дърва за огрев. Основният източник на доходи за ромите все пак оставаха социални трансфери от държавата и работа извън селото, често в чужбина, в по-малка степен пенсии, заплати и неформални плащания. Изключение бяха няколко квалифицирани работници роми с постоянен трудов договор към агропредприемачи, които се оформяха като средна класа, започнала да се дистанцира от съседите си в махалата. Едно влиятелно домакинство притежаваше селския казан и може да се класифицира като самонаето.

Двете етнически общности в селото са пространствено разделени. Повечето роми са концентрирани в южната част на селото, в т.нар. „махала“, гъсто населен квартал с многолюдни домакинства. Част от ромските семейства, особено тези с постоянни доходи, купуват къщи в други части на селото. За разлика от гъмжащата от хора махала, населените предимно с българи части се състоят най-вече от изоставени къщи и цели запустели улици, сред които изолирани стоят отделни домове, обитавани от възрастни двойки или овдовели старци. Така селото е разделено между две ясно разграничени общности. Границите между тях са не само етнически, културни и лингвистични, но засягат и образование, доходи и собственост.

Границите взаимно се подсилват и се правят все по-трудни за пресичане. Разбира се, двете групи не са напълно хомогенни, но вътрешните им различия са пренебрежими в сравнение с изброеното по-горе.

Между двете групи съществува открита враждебност, която се излива във физическо и вербално насилие, включително убийства. Най-често повод за конфликт са кражбите. Практически всеки български информатор настояваше да ми разкаже за кражби на животни, селскостопанска продукция, техника и вещи. Събеседниците роми по правило не отричаха, че в селото се краде (без да уточняват конкретния извършител), но на свой ред настояваха, че наистина сериозните престъпления се извършват от етнически българи – например бившия селски елит, довел кооперацията до фалит и разграбване, настоящите агропредприемачи и пр. Посланието беше, че и от двете страни има виновни, но виновни по различен начин.

Кражбите се обсъждат редовно в селото, като има своеобразен консенсус, че повече заслужават осъждане тези на частна собственост, особено между съселяни. Имаше и гранични случаи, например нощен пазач, етнически българин, хванат да краде общинска собственост. Част от събеседниците настояваха, че това трябва да се смята за кражба „от нас“, доколкото засяга цялото село, а не като сравнително по-малко укоримо присвояване на държавна собственост. По-тежък беше случай преди години, когато възрастен етнически българин беше убит от млад ром при спречкване, защото се беше опитал да спре кражба на електрически кабели. Според свидетели възрастният човек е настоявал, че кабелите докарват ток за местни къщи, т.е. причинява се вреда на местни хора, докато младежът на свой ред твърдял, че кабелите са собственост на компанията, следователно не е работа на стареца да се намесва. Това е краен пример, но е показателен за различните разбирания за това кому принадлежи селото като пространство и общност. Етническите българи са по-склонни да приемат себе си като легитимни собственици, докато жителите на махалата като цяло отхвърлят претенциите за собственост върху селото като социална единица и дори съществуването на подобна социална единица.

Конфликти избухват и покрай програмите за заетост и работните места. Работните места в общината са заети от малобройните етнически българи, било защото притежават необходимото образование, било защото са част от мрежи, стигащи до общинския център. Програмите за заетост пък са обект на постоянна критика от възрастните българи, доколкото те разчитат на пенсии и смятат, че другите социални плащания водят до намаляване на общото количество „държавни пари“ и следователно до по-ниски пенсии. Особено разгорещени бяха споровете около програмите, при които работници временно биваха наемани за почистване и облагородяване на селски-

те улици. Поради застаряващото българско население, основните бенефициенти бяха етнически роми. Това даваше множество поводи на първите да критикуват харченето на държавни пари за според тях некачествена работа или дори мързел. На свой ред ромите посочваха, че техният труд отива за почистване и поддържане на централни части на селото, където живеят малко хора и то предимно не от тяхната общност, докато махалата остава в окаяно състояние. Дали тези взаимни обвинения са обосновани или не, няма особено значение за настоящия анализ. Те обаче са още едно доказателство, че селото не представлява общност. Най-очевидното разделение е по етнически признак, но трудно може да се говори и за българска или ромска общност в него, доколкото никоя част от селото не е склонна да започва съвместни начинания, които да допринесат за по-добър живот дори на непосредствените съседи. Всяко домакинство или по-разширена родствена структура функционира като независима социална единица с малко пресечни точки с останалите такива, ако не смятаме мобилизацията при конфликти.

Тази ситуация не би трябвало да ни изненадва, тъй като няма и икономически причини селото да функционира като общност или в него да се създават микро-общности. Източниците на доходи са извън селото – държавна, трудова миграция в други населени места или страни, агропредприемачи и пр. Мечтите за реализация на активната част от населението също са насочени навън. И не на последно място, няма никакви общи трудови дейности, които да изискват поне минимално съгласуване между жителите на селото.

Село с дребно земеделие

Земеделието в Шипка е доминирано от средни и дребни по размер стопанства, като дори най-големите от тях са собственост на местни жители. Ще се спра конкретно на розопроизводството като емблематичен за селището отрасъл. В момента розопроизводството в страна и региона е доминирано от едри производители и преработватели, но конкретно в Шипка производителите са малки, с насаждения между 4 и 50 декара. Техният брой варира през годините в зависимост от изкупната цена на розовия цвят, която се движи от 6 лева на килограм преди десет години до 2.70 през 2022 г. През последните години в градчето^{2,3} са останали само 6 производители, а насаж-

² Името на селището не е променено

³ Шипка е обявена за град през 1977 г. по случай 100-годишнината от руско-турската война. Постоянното население е 1279 души според последното преброяване. В зависимост от контекста, местните хора наричат родното си място „селото“ или „града“.

денията са се свили повече от 10 пъти. Това обаче не бива да се тълкува като окончателен залез на поминъка – повечето дребни земеделци в района реагират гъвкаво на пазарните условия и имат нужните познания и предишен опит, за да се върнат към розопроизводството при промяна на изкупната цена. Става дума за местна традиция, като още Раковски в своя „Показалец“ разказва за розопроизводството като основен поминък в Шипка, като според него самото име на селището идва от местно название на маслодайната роза (Раковски 1988: 81). Пак той описва и основните етапи при розопроизводството – от засаждане и окопаване, които наподобяват работата по лозе, до розобера, в който се включва цялото семейство и варенето на розово масло, което става в същите казани, в които се вари и ракия (Раковски 1988: 80 – 82), като въпросните казани имат сменяема горна част. Розопроизводството е само един от многото поминъци в Шипка през XIX в. Земята около селището е забележително неплодородна, голяма част от нивите са 8-ма и дори 9-та категория и дори съвременното земеделие с модерна механизация, торове, препарати за растителна защита, индустриални сортове растения и субсидии не може да се похвали с високи добиви, а най-големите местни агропредприемачи предпочитат да инвестират в животновъдство. Ситуацията през XIX в. вероятно е била дори по-трудна и основният поминък в селото е бил свързан с прохода през Стара планина – транспорт (кираджийство), поддържане на пътя и обслужване на пътниците. Според архива на местното читалище, в началото на XX в. в Шипка е имало 17 кръчми и ханове, очакващи уморените пътници. Успоредно с това трите реки, преминаващи през селото, са задвижвали чаркове, гайтанджийници, ножарски работилници и пр. Пак според архива на местното читалище, част от експонатите в Етъра са заимствани от Шипка. По правило, местните домакинства са разчитали на различни източници на доходи и земеделието е било само един от тях. Сходна тенденция може да се забележи и днес при малките фермери, които съчетават дребен бизнес (например къща за гости, дистрибуция на препарати за растителна защита, ремонт на коли и поставяне на газови уредби и пр.) или заплата със земеделие. Като най-дребен розопроизводител в Шипка, аз се вписвах в този модел, доколкото основните ми доходи бяха от други източници. Като селскостопанска култура розите са изключително удачно решение за диверсифицираната икономика на планинските, многолюдни селски домакинства от XIX и първата половина на XX в. Себестойността при отглеждането им се формира най-вече от труд – няколко окопавания през годината, подрязване, ръчна борба с паразити като малинов агрилус и разбира се, розобер. Въпросният труд се полага през сравнително кратки, пикови сезони, например розоберът може да продължава от три до пет седмици, но над половината от общото количество ро-

зов цвят избуява за два-три дни, най-често при топло слънчево и ветровито време, следващо кратък дъждовен период. През XIX и първата половина на XX в. това е означавало, че цялата работна ръка в селското домакинство за няколко дни се е включвала в розобера, а сетне се е пренасочвала към други части от разнообразната си домашна икономика, например занаяти.

Съвместен труд

Смяната на политическите системи през втората половина на XX в. и колективизацията не могат да променят основната специфика на розопроизводството. Необходимостта много работна ръка да бъде мобилизирана за кратко през пикови моменти, най-вече розобера и сетне пренасочена в друга посока, остава. Според местните хора, през социалистическия период в розобера са се включвали всички. Разписанието на учебните дни е било променяно, за да позволи формирането на ученически бригади, в които са се включвали задължително всички деца. Работниците от машиностроителния цех в Шипка или заводите в Казанлък са вземали няколко дни отпуск, за да се включат в кампанията, заедно с учители, общински служители и дори горски от местното лесничество. Работното време на магазините е започвало по-късно, за да могат продавачите също да вземат участие. За пенсионерите това също е била добра възможност да допълнят доходите си, доколкото един добър берач може да събере до 80 килограма в пиков ден (за нормално се счита между 20 и 40 килограма) и да получи между 10 и 20 стотинки на килограм в последните десетилетия на социализма.

На практика това означава, че всички местни възрастни хора в Шипка имат сериозни познания и личен опит, свързан с ключовите моменти от розопроизводството. Това са десетки дребни детайли, които надали могат да бъдат систематизирани в учебник и се предават лично от поколение на поколение – като се започне от кройката на престилката-торба, в която се събира розовият цвят, ръкавиците за бране (без пръсти), облеклото (светло, леко, но здраво с дълги ръкави и крачоли) и се свърши с техники за бране (с една или две ръце в зависимост от пола, възрастта и ръста на берача), подрязване на розите, подбор на торове и моменти за пръскане и наторяване, разпознаване на засегнатите от малинов агрилус стъбла и прогнозиране кога ще бъдат пиковите дни от кампанията. След падането на социализма този опит позволява дребното розопроизводство да се възроди сравнително лесно, а възрастните хора се оказват изключително ценни едновременно като източник на познания за отглеждането на розови насаждения и като работници със значителен опит.

При смяната на политическата и икономическа система през 1989 г. не се променят нито природните ритми на роза дамасцена, нито пък диверсифицираните икономически стратегии на местните домакинства. Остава в сила необходимостта при розобера да се мобилизира много работна ръка за сравнително кратко време, както и тенденцията местните домакинства да разчитат на различни източници на доходи. Появява се обаче нов елемент – съвременното земеделие предполага скъпа техника, която става все по-специализирана. Дори сравнително универсалните трактори стават все по-разнообразни в зависимост от размера на площта, която се очаква да обработват, както и от качеството на почвата. Големите трактори, необходими за зърнопроизводство, не са подходящи за разораване на тесните ивици земя между редиците розови насаждения. Специализацията е още по-голяма при машини за пръскане или торене. Тази техника е скъпа и предполага съсредоточаване на усилията на дребните и средни фермери в отглеждане на една или няколко сходни култури, за да се изплати инвестицията в машини, но не се вписва в дългосрочната тенденция на местните домакинства да разчитат не на специализация, а на разнообразие от култури (за класически сравнителен анализ на тази стратегия на дребните фермери в различни общества виж Netting 1993, за съвременни развития Janssen 2017, 2018).

Решението в Шипка е отделните земеделски производители да купуват различна техника. Розопроизводителят, който съвместяваше отглеждането на дамасцена с дистрибуция на препарати за растителна защита и торове, беше инвестирал в съответната техника за пръскане и торене. Негов колега с авторемонтна работилница беше инвестирал в среден трактор. Фермери от съседните села Крън и Ясеново имаха малки трактори и т.н. Всички те бяха обвързани в сложна система от сътрудничество, което можеше да включва и плащане в брой, но трансакциите винаги биваха формулирани като „услуги“ или „помощ“. Например разораването на ивиците земя между редовете рози беше услуга, която струваше през 2021 г. 20 лева на декар, но това беше формулирано като добронамерен жест от страна на собственика, който работи безплатно, а сумата покрива разходите за гориво и поддръжка на машината. Съответно пръскането и торенето на розовите насаждения беше ответна услуга от страна на колегата-фермер, който разполагаше с нужната техника. Дискурсите за „помощ“ и „услуга“ определено не бяха опит да се прикрие някаква икономическа реалност като заплащане за работа, нито пък израз на неудобство от това да вземаш пари от съсед и приятел. В хода на моето много включено наблюдение понякога не успях да наема нужната ми техника дори срещу по-високо възнаграждение, а фактът, че бях съсед, не помагаше особено, защото нямаше каква ответна услуга да предложи. Между розопроизводителите,

а и другите дребни фермери, течеше равностоен обмен, бартер в тесния смисъл на понятието и парите бяха само един, при това не най-важният, компонент при трансакциите. При случаен разговор с местен земеделски производител ми направи впечатление неговата враждебна реакция, когато сравних тази форма на обмен с кооперация, доколкото ставаше дума за неформална координация и съгласуван принос в общите усилия. При наличието на една тясно специализирана машина в селото, никой друг не купуваше същата, а предпочиташе да инвестира в нещо различно, с което на свой ред да оказва и получава услуги, затова сравнението с кооперация ми се струваше очевидно. „Кооперация“ обаче се оказа неприятна дума и за моя събеседник, и за неговите колеги, с които разговарях по други поводи. Всички те я асоциираха със социалистическото ТКЗС, което за тях беше синоним не толкова на лошо стопанисване, колкото на невъзможност за собствена инициатива. Малките фермери в Шипка бяха силно независими хора, които сами решаваха в какво да инвестират време, усилия и средства и се гордееха с това. Всеки от тях, колкото и да беше обвързан в системата за обмен на услуги, оставаше безспорен собственик на купената от него техника и я обслужваше сам. Изключително редки бяха случаите, когато някой фермер получаваше не „услуга“, т.е. трактор, сеялка или пръскачка заедно със собственика, който да я кара, а самата машина и това по правило ставаше, когато притежателят физически не можеше да дойде, например беше на гурбет в чужбина. Моите събеседници бяха напълно прави, техните практики не бяха нито кооперация, нито пазар. Може би най-близкият еквивалент на тази система на обмен е бартерът, описван от Барбара Целариус в планинските села в Южна България (Cellarius 2000, за по-различно отношение към кооперациите виж Cellarius 2004). Целариус свързва бартера с икономическата криза в България през 90-те години на миналия век, но неговото оцеляване може би подсказва, че става дума за по-трайна система, свързана с определен икономически етос – горди със своята икономическа независимост, дребни фермери, които обаче имат нужда от постоянно сътрудничество, защото не могат да си позволят да бъдат напълно автономни в едно земеделие, изискващо скъпа специализирана техника. Тази независимост има своята цена – всеки от розопроизводителите държеше на възможността сам да договаря условията за реализацията на своята продукция с преработвателите, собственици на розоварни, което в крайна сметка надали води до поддържане на високи изкупни цени.

Негласното правило при розобера е, че за един декар розови насаждения е нужен един берач, за да приключи навреме. Брането започва призори и на теория трябва да приключи в 11 часа, преди слънчевите лъчи да изсушат цвета. Това не винаги се спазва, доколкото в приемния пункт на розо-

варните нямат възможност да докажат кога е бил събран цветът. Все пак има и механизъм за контрол – специализираните хроматографи в модерните или опитните работници в по-скромните розоварни могат да определят качеството на суровината и по-съвестните производители в края на сезона получават бонуси. Но дори при продължаващо цял ден бране и съответно по-малък брой ангажирани берачи, дори най-дребните производители трябва да наемат външни хора, особено през пиковите моменти на розобера. Същото важи за подрязването или при ръчното окопаване на насажденията.

Организирането на този процес се различава сериозно от бартера на услуги, разгледан по-горе. При наемането на външна за домакинствата и селището работна ръка, най-често срещаната форма е търсенето на така наречените бригади – сплотени групи нискоквалифицирани работници, занимаващи се с ръчен труд, които идват от съседни селища. По правило това са роми от близките Крън, Хаджи Димитрово и пр., но в редки случаи биват и помаци от Шейново или други села. Не срещнах бригади, включващи само или предимно етнически българи. Начело на бригадата стои ръководител, наречен бригадир, който преговаря от името на цялата група за заплащането и понякога след края на работния ден го разпределя между членовете. С въвеждането на задължителни едnodневни трудови договори за работниците в селското стопанство все по-често всеки получава своето възнаграждение пряко от работодателя така, както е указано в официалния документ, но остава правилото бригадирът да договаря условията общо за всички и да следи за тяхното изпълнение. Неговото посредничество върви двете посоки. Той става говорител на работниците, ако има някакво недоволство или основание за предоговаряне от тяхна страна, например ако при окопаване или плевене нивата е запусната до такава степен, че да изисква повече от нормалните усилия или ако количеството и качеството на договорената храна не отговаря на обичайните стандарти. Същевременно той отговаря за качеството на работата на цялата група и ако е недоволен от конкретен работник, фермерът се обръща към бригадира, за да въведе ред. Бригадирът получава допълнително заплащане, наречено „бригадирски пари“ за всеки член на групата. Въпросните пари варират от един до три лева за човек в зависимост от сложността на работата, общата репутация на бригадата и търсенето на работници в даден сезон. Същевременно тези съвременни бригади не биха могли да съществуват извън контекста на социалната държава, тъй като техните членове през голяма част от годината са безработни и оцеляват благодарение на различни трансфери по програми, насочени към уязвими групи. Като форма на организация това плътно отговаря на описанията на трудовите жътварски задруги в Търновско, публикувани преди 134 години от Иван Евстратиев Гешов (1890), който

на свой ред се позовава на по-стари източници. Според Гешов, жътварките са водени от човек, който преговаря от тяхна страна за условията и получава възнаграждението, което сетне разпределя между работничките, отговаря за качеството на тяхната работа и получава допълнителна сума за всяка работничка. Разликата е основно в наименованията – работодателят у Гешов е чорбаджия, посредникът не е бригадир, а драгоман, а парите са турски лири (Гешов 1890, за разликата между семейни и трудови задруги виж Hristov 2020).

Гешов говори за работни групи от млади жени жътварки, водени от мъж. Днешните бригади понякога биват водени от жена, когато са изцяло женски. По-честият случай е да бъдат смесени и водени от мъж. Не срещнах случай на смесена бригада, водена от жена. Бригадите обикновено се формират от съседи и/или роднини, макар да има и изключения. Например бригада от ромки, събрали се защото посещават една и съща протестантска църква в Крън, се ползва с изключително добра репутация сред местните земеделци. Бригадирката или бригадирът са своеобразното лице на групата и съответно тя бива известна като „бригадата на Садджа“, „бригадата на Ахмед“ и уточнение от кое село идват. Членовете могат да се сменят, като понякога това става в рамките на един сезон, бригадирите преговарят само за броя на хората и тяхното заплащане, а не за конкретни имена, но бригадирът остава неизменен и той задава репутацията на цялата група. Бригадите, които се ползват с добро име, са търсени от работодателите, могат да разчитат на по-високо възнаграждение и най-важното, могат да подбират предложенията за работа. Опитните бригадири предпочитат да изграждат дългосрочни отношения и през пиковия сезон на розобера отиват при производители, които са ги наемали по-продължително и в по-лоши месеци, а не при тези, които предлагат най-висока моментна сума.

По правило, бригадите са моноетнични, съставени само от роми или по-рядко помакини, макар да имаше и екзотични изключения като млад пакистански трудов мигрант, влюбил се от пръв поглед в местна мюсюлманка по време на нелегалното си пътуване към Западна Европа и решил да остане в селото, докато не убеди обекта на чувствата да продължат заедно. Моите опити за провеждане на включено наблюдение в такива бригади срещнаха вежлив, но категоричен отпор, дали защото при други обстоятелства аз бях познат в ролята на работодател, или защото моите трудови умения щяха да се отразят зле на общата репутация на групата.

Въпреки цялата си архаичност, системата на бригадите беше достатъчно гъвкава, за да отговаря и на нуждите на местното земеделие, където никой малък или среден фермер не може да осигури заетост през цялата година и на съществуващата нормативна уредба. И все пак като всяка система и

тази има своите ограничения. Конфликти възникваха най-вече в сезона на розобера, когато нуждата от работна ръка рязко се увеличава, особено ако съвпадне с друг основен поминък на бригадите, брането на череши.

В района на Шипка розоберът се счита за сравнително лесна и приятна земеделска работа, а всички по-възрастни хора бяха придобили нужните умения още през ученическите бригади. Нуждата от работна ръка означава по-високи възнаграждения, които през последните 7 години варираха от 1 до 1.20 за килограм събран розов цвят плюс осигуровки, като от работодателите се очаква да осигурят транспорт до нивата и закуска. Добрият берач може да набере 20 – 40 килограма на ден през силните дни на сезона, като се носеха слухове за рекордьори с по 80 килограма, макар лично аз да не съм срещал такива случаи. Това прави розобера привлекателен и за етническите българи от района, дори тези, които имат постоянна работа. Млада жена, работничка в „Арсенал“ Казанлък, с усмивка разказваше как личният ѝ лекар традиционно посрещал опашката пред кабинета си с думите „който е за отпуск за розобера, а не за преглед, да мине направо при сестрата“.

Проблемът е, че хората, които се включват само за розобера, не са част от бригадата. Понякога те биват немарливи, недобросъвестни или нямат притеснения за групата като цяло. Безотговорен работник може да обира само най-лесната горна част на розовия храст, да не дойде в уреченото време или дори да сложи камъни в чувала с рози, за да декларира повече събрани килограми розов цвят, с което спира целия производствен процес в розоварната и нанася сериозен ущърб на репутацията на бригадата и лично на бригадира. Камък, попаднал в казана, означава загубени часове и понякога дни точно в пиковите моменти – източване на цистерните, почистване на сложната система от тръби, проверка на уплътненията и пр. Някои розоварни в района имат малки алпинеуми на срама от подобни камъни.

Още по-сериозен проблем е отхвърлянето на ролята на бригадира, която не е формално установена и затова може да бъде оспорена. По-младите берачи обикновено приемат правилата на бригадите и се съобразяват с тях, като не забелязах да ги притеснява това, че бригадирът може да бъде от друг етнос. Напротив, за тях това беше възможност да общуват с нови за тях хора. Но когато работници, дошли само за розобера, са по-възрастни и етнически българи, а бригадирът от ромски произход, може да възникнат известни търкания, защото това противоречи на местните етнически йерархии. За някои представители на по-възрастните поколения това е унижение, което с удоволствие ще им бъде натяквано дълги години при съседски спорове. В такъв случай етническите българи са изправени пред сложен избор. По-големите розопроизводители имат по-обширни и по правило по-добре

гледани насаждения, където добрият работник може да набере много повече цвят и съответно да спечели повече, но при условие, че работи редом с многолюдните ромски бригади. Другата възможност е да се обърне към роднина, съсед или познат дребен производител, където работните групи се формират на друг принцип. На него ще бъде посветена следващата секция от статията.

За разлика от другите дейности по отглеждането на рози, изискващи ръчен труд, като окопаване, плевене или подрязване, розоберът не може да бъде отлаган и една бригада не е способна да работи последователно на няколко ниви. Цъфтежът започва едновременно в целия регион, а веднъж избуял, цветът трябва да бъде обран незабавно или най-късно на следващия ден. За дребните производители това създава поне три сериозни затруднения. Първо, те са по-непривлекателни като работодатели, защото на малките им насаждения една бригада не би могла да събере толкова цвят, колкото при по-големите. Второ, повечето от малките фермери съчетават няколко дейности едновременно и често нямат възможност да контролират лично цялата кампания от началото до края. Трето, натоварването е различно в началото, средата и края на сезона – обикновено той продължава около три седмици или дори месец при хладно и дъждовно време, но основната част от продукцията се събира в няколко пикови дни. През останалото време берачите не могат да разчитат на приемливо възнаграждение.

Най-доброто решение за дребните производители е да получат помощта на пенсионери роднини, съседи или приятели, които да се включат в розобера и да работят без постоянен надзор, а в идеалния случай дори да предават набрания цвят в розоварната. С изключение на пиковите дни, за възрастните хора беритбата на десетина килограма розов цвят сутрин става не много натоварваща част от всекидневната им работа по градината и домакинството. Но те могат да помогнат само на един производител и стават изключително търсени през розобера. Разнообразни социални мрежи биват активизирани при търсенето – съседи, бивши колеги, приятели и дори съученици от преди много години могат да бъдат използвани като посредници, но вероятно най-голяма тежест като посредници при вербуването имат роднините. Цените за труд са фиксирани, всички производители заплащат еднаква цена за килограм набран цвят, така че на преден план излизаха други фактори, а не заплащането. Предварителните разговори, на които съм присъствал, се превръщаха в истинско ухажване на възрастния човек, припомняне и активизиране на роднинските връзки, съседска солидарност, стари вражди и приятелства. И напълно нормално при възрастните хора, това водеше и до разказване на спомени. Стари истории за бране на рози като деца са разказвани

и преразказвани, стари спорове и услуги биват припомняни, така че везните да бъдат наклонени в една или друга посока. Понякога младият розопроизводител води при преговорите някой възрастен роднина, който да напомни на потенциалния берач за стари общи спомени и обвързаности, понякога и за невърнати услуги. При равни други условия, възрастните хора по правило предпочитат да помагат на роднини, дори те да са далечни. За възрастните, струва ми се, основният залог е именно тази възможност отново да се чувстват полезни, да усетят своята роля в мрежите за съседска и родствена взаимопомощ, а понякога и да споделят спомени и опит.

За по-близки роднини възрастните хора могат да бъдат дори по-полезни. Те са източник на познания, свързани с гледането на рози и текуща информация – например дали времето е станало подходящо за пръскане, какъв тор използват други розопроизводители, дали тази година се очертава розоберът да започне по-рано или по-късно. При розопроизводители, които съчетават земеделието с работа на заплата, особено в друг град, възрастните хора могат да изпълняват и ролята на заместници, контролирайки работата на други берачи. Така по парадоксален начин дистанцията може да се превърне в предимство – вместо да държи различните поколения разделени, тя прави възрастните хора още по-полезни и търсени в рамките на родствената мрежа (Kellerhals 1995).

Особено интересен беше един случай, когато семейство, работещо в Англия, беше изпратило децата си да помагат при розобера под надзора на тяхната баба. По-възрастните поколения смятаха, че този тип труд, традиционен за селището и за семейството, ще бъде полезен за възпитанието на младите хора. В случая спечеленото от тях като берачи не покриваше дори цената на самолетния билет и не би могло да се сравнява с доходите от сезонна работа в Обединеното кралство, така че розоберът определено не беше възприеман като източник на доходи, а по-скоро като самостоятелна ценност, допринасяща за изграждането на връзки между поколенията (Schaber 1995).

По примера на розопроизводството виждаме как този поминък, където себестойността на продукцията се формира основно от труд и изисква съвместни усилия на много хора, налага създаването и поддържането на сложни социални мрежи, които свързват хора от различни поколения, различни социални профили и различни етноси.

Заклучение: поминъци и местна общност

Двата примера, дадени в тази глава, са крайни. В хода на изследването имах възможност да провеждам интервюта в различни региони и селища,

където посочените по-горе поминъци не са толкова отчетливо доминиращи и съответно социалната тъкан не беше толкова плътна или разкъсана. Целта ми беше да покажа връзката между тип земеделие и отношенията вътре в едно селище, като акцентирам на влиянието на типовете земеделие върху изграждането на солидарност между поколенията в едно семейство (сравни също Segalen 1995), както и на социално сепление между хората от дадено селище или регион. Специализираното индустриално агропроизводство е икономически ефикасно, но то създава малко работни места, не предполага съвместен труд и взаимна зависимост и не допринася за социалния капитал на общността, а и води до сериозни промени в идентичността на местните жители. Както отбелязва Крис Хан, това са вече не селяни, а хора, живеещи на село (Hann 2017). Бих добавил – хора, живеещи в своите си социални светове, все по-малко обвързани един с друг. Обратното, отглеждането на рози, тютюн, а вероятно и на други култури, където себестойността се формира от ръчен труд, изисква поддържане на активни социални връзки. Това би трябвало да се взема предвид и при изграждането на земеделски политики.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Гешов, Ив. Евстр. 1890. Овчарите от Котленско и жътварите от Търновско. Според бележките на Б. Райнов и Д. Уста-Генчов. В: *ПСн.БКД*, № 32–33, 319 – 324.
- Груев, М. Преорани слогове: Колективизация и социална промяна в Българския северо-запад 40-те - 50-те години на XX век, София, Сиела
- Петров, Ив. 1986 Хайка за вълци. София, Профиздат
- Раковски, Г.С. 1988. Показалец или ръководство как да се изискат и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоколения, старого ни правления, славного ни прошествия и проч. В: Г. С. Раковски. *Съчинения*, т.4, София, Български писател, 5 – 138.
- Cellarius, B. 2000. You Can Buy Almost Anything with Potatoes. An Examination of Barter during Economic Crisis in Bulgaria. In: *Ethnology*, vol. 39, 1, 73 – 92.
- Cellarius, B. 2004. Without Co-ops there would be NO Forest. Historical Memory and the Restitution of Forests in Post-Socialist Bulgaria. In: *Conversation and Society*, v. 2, 1, 51 – 73.
- Finnis, E. 2006. Why grow cash crops? Subsistence farming and crop commercialization in the Kolli Hills, South India. – In: *American Anthropologist*, 108(2), 363 – 9.
- Giordano, Christian and Dobrinka Kostova (2000) Understanding Contemporary Problems in Bulgarian Agricultural Transformation, in: Christian Giordano, Dobrinka Kostova and Evelyne Lohmann-Minka (eds.), *Bulgaria. Social and Cultural Landscapes*. University Press Fribourg, coll. *Studia Ethnographica Friburgenisa*, 159 – 175
- Hann, Ch. 2017. Embeddedness and Effervescence & Political Economy and Community Sociality through a Century of Transformations in Rural Hungary. In: *Ethnologie Francaise*, v. 47, 3, 543 – 553.

- Hristov, P. 2020. La famille elargie (zadruga), forme historique et modele imaginaire de l'organisation sociale en Bulgarie. In: *Revue des etudes Slaves*, v. XCI, 3, 321 – 332.
- Janssen, B. 2017. Making local food work: the challenges and opportunities of today's small farmers. Iowa City: University of Iowa Press.
- Janssen, B. 2018. Small farms, big plans: mechanization and specialization as measures of 'the middle.' In: *Culture, Agriculture, Food, and Environment*, 40(2), 96 – 104.
- Kaneff, Deema (2000) Property, Work and Local Identity, in: Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, Halle am Saale, 1–16
- Kellerhals, J., J., Cohenen-Huther, J, von Allmen, M. 1995. Les forms de resau du soutien dans la parente. In: Cl. Atlas-Donfut. *Les solidarites entre generations. Vieillesse, familles, etat*. Paris, Nathan, 131 – 144.
- Netting, R. 1993. *Smallholders, householders: farm families and the ecology of intensive sustainable agriculture*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Valkanov, Nikolaj. Development of Productivity in Agriculture after Bulgarian Accession to the EU (in Bulgarian) (http://ime.bg/var/images/Agricultural_Productivity_Final.pdf, accessed on 30.09.2023)

„НАШИТЕ ДЕЦА В БЪДЕЩЕ НЯМА ДА ЗНАЯТ КАКВО Е ТЮТЮН“

Характеристики на съвременното тютюнопроизводството в община Гърмен

Кремена Йорданова

***Резюме:** Статията разглежда тютюнопроизводството като традиционен поминък в община Гърмен, Западни Родопи. Показана е ролята му домашната икономика в по-ранни периоди и са анализирани причините за неговия залез днес от гледна точка на местните хора, техните разбирания за труд и икономическа целесъобразност. Особено внимание е обърнато на връзките между членовете на семейства и домакинства, които се изграждат чрез съвместния труд в рамките на изследвания поминък.*

Динамичните условия в страната след падането на социалистическия режим доведоха до различни стратегии за справяне с икономическите промени, настъпили в България. Сред различни слоеве от населението и в различни краища на страната се наблюдава съчетаването на разнообразни източници на доход в рамките на едно семейство. Несигурността, която хората усещат на местно ниво, води до търсенето на нови и алтернативни източници на приходи, които не винаги съвпадат със старите. Фокусът на изследването е върху тютюнопроизводството в община Гърмен. Отглеждането на тютюн се смята за традиционен поминък в региона. В последното десетилетие обаче се наблюдава спад в интереса към отрасъла от страна на местните жители. Статията има за цел да даде моментна снимка на състоянието на съвременната поминъчна култура в няколко населени места от община Гърмен. Засвидетелстването на подобна временна картина е от изключително значение, за да се потърси отговора на въпроса защо тютюнопроизводството в община Гърмен не изглежда да има бъдеще. Изследването е резултат от тригодишна работа на екип от етнологи, реализирано по проект „Етнически и професионални специфики на изолирани общности при бедност и криза“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ – МОН. В основата на проучването са няколко населени места – селата Рибново, Осиково, Скребатно, Дебрен, Дъбница, Огняново и Гърмен. Изборът им не е случаен и е свързан с опита за съпоставка на различни по своята същност селища – планински и равнинни, с различна

отдалеченост от общинския център или от големи градове в областта, с различен брой жители, с различна динамика на миграционните процеси, някои от тях със специфична локална идентичност, противопоставяща се на останалите населени места в общината, а оттам и с различни стратегии за прехрана и просперитет. Текстът ще се опита да представи промените в поминъка на местните хора през призмата на личния опит. Разказите на събеседниците сами показват настъпилите трансформации в поминъчната система и дадат оценка на личното участие в нея.

Община Гърмен е съставна част от област Благоевград и се състои от 16 населени места. Административният център е село Гърмен. Прилежащите към него села са Балдево, Горно Дряново, Дебрен, Долно Дряново, Дъбница, Ковачевица, Крушево, Лещен, Марчево, Огняново, Ореше, Осиково, Рибново, Скребатно, Хвостяне. Като селищна структура общината обхваща само села, но повечето от тях са класифицирани като средни по размер (между 1000 и 2000 жители) или големи (2000 до 5000 души). Най-големите села в общината са Рибново, Дебрен, Дъбница и Гърмен, а най-малките, с население под 200 души, са Ковачевица и Лещен¹. Представените села са различни по своята структура, състав и облик. Разликите се дължат на редица фактори - близост до център на общината; близост до градски център; етнически и религиозен състав на населението; видове поминък; климат и релеф; условия за живот и инфраструктура; наличието на институции като училище, детска градина, здравна служба и т.н. Някои от тях са жизнени, развиващи се и с положителен прираст. Такива са големите Рибново, Дебрен, Дъбница, Гърмен, Огняново. Други са на ръба на съществуването. Пример за това е с. Лещен, което въпреки развитието на селски туризъм в последните десетилетия, няма жизнени показатели и е на ръба на оцеляването като селищна структура. Етническият и религиозен състав на населението в общината е смесен. Според последните преброявания мнозинството от местните жители се самоопределят като етнически българи. Немалък е броят и на тези, определящи се като турци, като има някои населени места, в които те преобладават. Над 50 % от населението на общината изповядва ислям. Спрямо географското им разположение може да разделим селищата на две групи. Такива разположени в подножието на планинския рид, които са с по-добра инфраструктурна комуникация, по-близко до най-големия град в околността Гоце Делчев и с по-добри условия за развитие на определени поминъци. Това са селищата – Балдево, Огняново, Марчево, Гърмен, Дебрен, Дъбни-

¹ План за интегрирано развитие на община Гърмен 2021 – 2027 г. <https://www.garmen.bg/docs/20/2021–2027%20%D0%9F%D0%98%D0%A0%D0%9E.pdf>

ца, Хвостяне. Близостта им до града дава възможност на част от жителите за по-добра и разнообразна трудова реализация. Втората група са планинските села – Рибново, Осиково, Скребатно, Ковачевица, Горно Дряново, Лещен, Ореше, Крушево, Долно Дряново. Като цяло тези селища са по-отдалечени от общинския център и често пъти дори труднодостъпни. Това ги превръща в полукапсулирани в собствената им среда, което ги ограничава и в тяхната трудова реализация.

Община Гърмен не е изключение от обществените процеси, които преживява България след 1989 г. Както и в останалите части на страната промяната в политическата система, рязката икономическа криза, силните миграционни движения и последвалата демографската криза не я подминават. Като резултат от тази динамична картина се стига до затварянето на редица предприятия, които в продължения на десетилетия са помагали за изхранването на населението в общината, до реструктуриране на добивните отрасли, а оттам и до икономическа изостаналост на региона в годините на преход. Тези процеси дават своето отражение и днес. От традиционно развиваните поминъци в общината и до днес се открояват земеделието и дървообработването, но те все повече остават в периферията на възможностите за работна реализация на младите хора. Има ограничена добивна промишленост в селата Крушево, Долно Дряново, Балдево и Гърмен, но като цяло тя не е сред основните доходоносни поминъци. В последните десетилетия туризмът в общината не е за подценяване. Като резултат от бързото му развитие се наблюдава увеличаване на броя на заетите в сфери, обслужващи туристическия бранш. В последните години с. Огняново се превръща в разпознаваем балнеоложки курорт. Използването на минералните извори като ресурс за развитие на туризма е довело до строежа на десетки хотели и къщи за гости, които да обслужват потока от туристи целогодишно. Същевременно в селата Ковачевица и Лещен се развива селски туризъм. Той по-скоро остава в рамките на местното значение, но се наблюдава и известно разширяване. През 2020 г. община Гърмен получава признанието за най-бързо развиваща се туристическа дестинация в страната. В отрасъл „Хотелиерство и ресторантьорство“ са заети 317 души или 19,4% от заетите в общината, обхванати в 90 предприятия (19,4% от предприятията в общината²).

Икономиката в общината е със сравнително ниска производителност и конкурентоспособност. Местната индустрия е фокусирана в шивашката и обувната промишленост. По данни от 2015 г. тя осигурявали около 500

² План за интегрирано развитие на община Гърмен 2021 – 2027 г. <https://www.garmen.bg/docs/20/2021-2027%D0%9F%D0%98%D0%A0%D0%9E.pdf>

работни места³. И до днес почти във всяко населено място има подобно производство. Благодарение на него местните могат да се реализират както в малки шивашки предприятия в селата, така и в производството в най-близкия град Гоце Делчев. Въпреки че не всички селища, особено високопланинските, са близко до гр. Гоце Делчев, шивашкото предприятие „Пирин – текс“ е сред най-големите работодатели за община Гърмен. Почти от всяко по-голямо населено място в общината пътува по един автобус, който превозва ежедневно работници до там и обратно. Подобно стабилно предприятие дава сигурност на своите служители затова е и сред най-предпочитаните в региона. Самите местни описват мотивацията за работа там по следния начин: „Добре заплащат, имат ваучери за храна, работят по осем часа и не ги задържат допълнително. Най-доволни са хората от там. Осигуряват ги реално. Всичко е изрядно. Това е може би една от най-точните фирми и за това всички се ориентират натам. Поне от нашето село пътува един автобус, това са около 50 човека. Това е само от нашето село. А има от другите“⁴. Шивашките и обувни предприятия в общината осигуряват основно работа за жените. Като изключим обаче „Пирин-текс“ работата в малките производствени цехове е нископлатена и несигурна. С нея една жена би могла да допринесе за фамилния бюджет, но не и да издържа семейство.

Регионът не предоставя добри възможности за трудова реализация на мъжкото трудоспособно население. За това и работна му реализация има своите специфики. Както в цялата страна една от възможните стратегии за икономически стабилност и просперитет е миграцията и различни видове мобилности. Мобилността може да е в рамката на държавата, обикновено към по-големите градове или трансгранична – към други държави, основно в Западна Европа. Въпреки че настоящото проучване се фокусира върху промените в тютюнопроизводството, тук ще се опитам да маркирам основните характеристики на движението на населението на общ. Гърмен, тъй като съвременната трудова мобилност е непосредствено свързана с промяната в поминъчната система в региона.

Малкото възможности за професионална реализация в общината водят до избора на редица млади мъже да работят в по-големите градове в страната. Най-често те са заети в строителството. Обикновено са бригади от различните селища, които работят през седмицата и се прибират събота или неделя или, ако работят в по-отдалечени краища на страната, рабо-

³ Доклад от проучване и анализ на настоящата ситутация на територията на МИГ- Гоце Делчев-Гърмен- Хаджидимово, 2016.

http://mig-gotsedelchev.com/Docs/SVOMR/Analiz%20MIG%20GD%2030.05_final.pdf

⁴ Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

тят до приключване на обекта. Данните от теренното проучване показаха, че все повече млади хора се ориентират именно към работа в строителния сектор в страната. Причината за това е, че в настоящия момент той е сред най-добре заплатените и дава стабилен месечен доход. Междувременно, подобна дейност предполага възможности за съчетаване на работа извън населеното място със семейни ангажименти у дома. В настоящия момент повечето строителни бригади от селото са на територията на Столична община. Това позволява прибиране в края на седмицата за няколко дни преди отново да се замине за София. За тази дейност не се изисква специална квалификация и образование, а строителните работници от областта имат славата на едни от най-способните в страната. Събеседниците определят условията на работа като добри, а приходите значителни: „Надникът им на ден около 200 лв. Поема им се квартира, поемат им се дневни разходи, а всеки четвъртък те се прибират у дома при семействата си. Разходите им са малки⁵“. Често заедно в бригада работят поне по две поколения от едно семейство, което спомага за поддържането на стабилност на семейните връзки.

Друга наблюдавана специфика е ежедневната мобилност – живот в родното място, съчетано с всекидневно пътуване за работа, която може да е не само в рамките на общината, а и до някои от по-големите градове, в съседни общини или дори до областния град. Селищата, които са в близост до Гоце Делчев, са превърнали града в основна локация за придобиване на доходи. Това се отразява положително на демографската структура на общината, тъй като тези работещи не променят местоживенето си, а успяват да се реализират на местния пазар на труда⁶. Същото важи за работните места в центъра на общината с. Гърмен и основно за с. Огняново. Като развиващ се туристически център, то е в основата на задържане на местното население. Редица жители от по-близките села работят в Огняново целогодишно, пътувайки ежедневно. Обикновено този тип мобилност е предпочитана от жените, работещи в сферата на услугите, обслужващи туристическия сектор.

Голяма е групата и на тези, търсещи своята прехрана в чужбина. След като през 2000 г. отпадна необходимостта от използване на визи за българските граждани и особено след 2007 г., когато България е приета в Европейски съюз, все повече млади хора започват да търсят своята реализация извън страната. Както заключи мой събеседник: „Основен поминък

⁵ Д.К., мъж, около 40 години, с. Рибново

⁶ План за интегрирано развитие на община Гърмен 2021 – 2027 г. <https://www.garmen.bg/docs/20/2021–2027%20%D0%9F%D0%98%D0%A0%D0%9E.pdf>

е миграцията. Всичко, което имаме, е изкарано навънка⁷. Мобилността извън рамките на страната, като основен поминък, е характерна повече за планинските населени места от общината. Тук, за разлика от другите села, намиращи се в подножието на планината, няма разнообразни възможности за прехрана. Местното население, което избира да замине в чужбина, работи основно в сферата на селското стопанство. Предпочитани дестинации са Англия, Франция, Испания или Гърция. Преобладава сезонната мобилност, в която участват основно мъже на млада и средна възраст. Обикновено сезонната мобилност е с различна продължителност. Наблюдава се кратка – до три – четири месеца, но и такава над 6 месеца. През зимните месеци гурбетчиите се връщат при семействата си. Гурбетчийската култура е добре позната в региона. Ако в традиционния миграционен модел са участвали основно мъже, то сега се наблюдава промяна. В първите години от разглеждания период жените предпочитат да останат с децата в дома си, за да могат да ги задържат в образователните институции на местно ниво. В съвременното гурбетчийство обаче участват както мъже, така и жени. Все по-често се наблюдават млади семейства, които практикуват семейна сезонна мобилност. В този случай жените пътуват със своите партньори и помагат със средства за поддържане на домакинството. Най-често работят заедно със съпрузите си в земеделския сектор. Това обаче са семейства, които имат на разположение по-възрастни родители, които биха могли да гледат децата, докато те са на гурбет. Има и примери за сезонна мобилност на цялото разширено семейство, което включва освен семейната двойка, децата и възрастните родители. Въпреки устойчивите семейни модели, които са характерни особено сред българите мюсюлмани, тук са засвидетелствани случаи, в които съпругът и съпругата работят сезонно в различни държави. На подобни случаи не се гледа с „добро око“. Респондентите определят подобен житейски избор като „неправилен“ и свързан с разпадането на моралните устои на локалната общност.

Като част от картината на местната мобилност трябва да отбележим още една характеристика. В последните няколко години жените тук практикуват т.нар. излизане „на борса“. То представлява получаване на обезщетение за безработица при завръщане в България след приключване на трудови правоотношения в чужбина. Въз основа на получаваната заплата там, при завръщането си те имат право на максимално обезщетение тук. Редица жени от общината се възползват от тази „вратичка“ в системата и излизат „на борса“, като се регистрират в бюро по труда, но по европей-

⁷ Д.К., мъж, около 40 години, с. Рибново

ски регламент. Това не е характерно само за община Гърмен, а е практика, засвидетелствана и в други общини в региона (Шопова 2019: 85), а вече и в цялата страна.

За последните почти 20 години сезонната мобилност в чужбина се е превърнала в един от основните поминъци на местното население. Това води със себе си промени в социалните и семейните взаимоотношения на локално ниво. По време на разговорите възрастните хора често споделяха, че сезонната работа в чужбина води до отчуждаване на младите от разширеното семейство, до негативни прояви в поведението и отношението им към селската общност, до навлизането на чужди житейски модели, несъвместими с местната традиция. Въпреки че гурбетчийството в чужбина се практикува от представители на всички поколения в трудоспособна възраст, по-възрастните гледат на него като нетраен и несигурен избор. Те определят решението на младите за работа в чужбина като „лесния път“, който свързват с липса на инициативност. Така натрупването на средства от сезонна работа в чужбина е значително, но тези средства в последствие се реализират нецелесъобразно: „Тук хората имат пари. Но не влагат в собствен бизнес. Не развиват нищо. Те искат на сигурно. Да са наемник. Иначе тук няма нищо частно, само някои магазинчета, друго няма. Парите се влагат в къщи и коли, не в бизнес⁸“. Статистически данни показват именно подобна тенденция. Предприемаческата активност в общината е на по-ниско ниво отколкото в областта и почти два пъти по-ниска, отколкото в страната. Най-голям дял от бизнесите в общината са т.нар. микро предприятия, в които работят до 9 души. За последните години броят им се увеличава и се отварят все повече от тях в сферата на индустрията, услугите, селското и горското стопанство, но те са почти изцяло в категорията микро и съвсем малък брой малки предприятия с персонал от 10 до 49 души. На територията на общината отдавна няма средни и големи предприятия⁹. Прави впечатление, че липсва инициатива спечелените средства да бъдат вложени или инвестирани в нещо, което би могло да доведе до възвращаемост, като вложението в частно бизнес начинание например. Напротив. Наблюдава се трупането на излишък под формата на спестявания. Мъжете, върнали се от гурбет, почти веднага започват някаква допълнителна работа, най-често в строителството, за да добавят още средства към семейния бюджет. Средствата, събрани чрез сезонната трудова мобилност в чужбина, биха били достатъчни за издържането на едно семейство през годината. И все пак те предпочитат да

⁸ К. У., жена, около 50 години, с. Рибново

⁹ План за интегрирано развитие на община Гърмен 2021 – 2027 г. <https://www.garmen.bg/docs/20/2021-2027%20%D0%9F%D0%98%D0%A0%D0%9E.pdf>

работят целогодишно, за да трупат спестявания. Този спестовен модел може да бъде разглеждан или като желание за повишаване на жизнения стандарт на семейството тук и сега, или като стратегия за превенция на бедност. Теренните наблюденията показаха, че в повечето случаи можем да открием преплитане на посочените подходи. От една страна, въпреки че е известно с трудолюбието си, местното родопско население е живяло в дълбока бедност до идването на режима, а често и след него. На терен все още се регистрират разкази от по-възрастните жители на селата в региона, които потвърждават тази информация. Честите икономически кризи в последните десетилетия също са от значение за правените избори. Спестовният модел е несъзнателно предаван от по-възрастното поколение, което е било свидетел на различни периоди на икономическа нестабилност. Тежката работа не плаши младите хора, така като не е плашила техните родители, „важното е пари да се изкарат“. От друга страна теренното проучване показва, че стремежът на младите е семейството да живее възможно „най-добре“ със спечелените средства. Това определение включва най-общо: задоволяване на основните ежедневни нужди; покриване на основни разходи; покриване на изискванията за притежание на собствен дом, собствена лека кола, лични материални блага; покриване на належащите ритуални нужди на семейството – сватба, сюннет, абитуриентски бал; спестяване на средства за осигуряване на посочените нужди и в бъдеще; спестяване на средства като превенция срещу възможен срив в изградения поминъчен модел. Строго формираният поведенчески модел на гурбетчиите води до трайни спестявания. Животът им в чужбина е изключително скромен и икономичен. Спечелените пари не се харчат до момента, в който те не се върнат в България, а времето в чужбина се отдава изцяло на работа. Това е и една от причина трудът им да е високо оценен от чуждите работодатели.

Сезонната миграция е възприета като модел и рядко се излиза извън нейните предели. Трайна миграция вече се регистрира, но тя все още е гледана като принудителна, а често и като опит за зачеркване на корените и миналото. Рядко работещите в чужбина не се завръщат. Данните от последните преброявания и наблюденията и на други изследователи показват, че в последните години в повечето общини на Западните Родопи можем да говорим за относителна демографска стабилност. Според данни от Националния статистически институт от преброяването от 2001 година до днес населението на община Гърмен е сравнително статично. Каквито и да са вътрешните и външни миграционни процеси броят на населението търпи много леки корекции – 2001 г. – 14 934 жители, 2011 г. – 13 544 ж., 2021 г. – 14 771 ж. Отрицателният естествен прираст в общи-

ната е по-малък в сравнение с този в страната. Като цяло причината за това може да търсим в традиционните семейни модели сред българите мюсюлмани от една страна и сравнително изолирания начин на живот на някои от високопланинските селища (Шопова 2022: 82).

Въпреки практикуваната мобилност като стратегически избор на немалка част от трудоспособното население в общината, селското стопанство все още е определяно като водещо сред икономическите сектори. Наблюдава се обаче рязък спад в него. Все повече са местните, за които земеделският труд е като допълнителен доход, а не като основен поминък на семействата, какъвто е бил в годините на социализма и в началото на прехода. Като цяло община Гърмен не е изключение от процесите в страната, където селското стопанство търпи крах. Все повече хора не искат да работят в сферата на отрасъла, а избират алтернативни начини на прехрана. Според самите събеседници причината за това са ниското заплащане в сектора, изключително трудоемкият работен процес, а и значителните нива на несигурност. Това кара част от местните жители да продължат да се занимават със земеделие, но в чужбина. По-добрите условия на труда, по-доброто заплащане и отношение ги карат да са удовлетворени от своята трудова реализация в земеделието извън страната. Разговорите ни с тях обаче показаха, че нямат намерение да се занимават със същото при пребиваването си в България.

Поради особеностите в природо-географското разположение на селищата от общината земеделието е непропорционално застъпено в различните села. Природният релеф на селищата в подножието дава повече възможности за отглеждане на качествена земеделска продукция. В миналото в землищата на тези селища се е отглеждал главно тютюн. Сега се отглеждат основно зеленчуци и овошки, картофи, царевица за силаж, корнишони и тютюн, но последният в крайно ограничени количества. Има семейства, които се издържат изцяло работейки като наемни работници в земеделието или като дребни собственици, които произвеждат и предлагат на пазара земеделска продукция. Заради спецификите на терена, в селищата Дъбница и Дебрен могат да се открият големи земеделски производители. Планинските селища в общината имат различни климатични и релефни особености, които ограничават развитието на земеделският сектор. За някои от тях селското стопанство отдавна е загубило своята първостепенна роля. В настоящия момент във високопланинските населени места от общината се отглеждат картофи, малко тютюн, все по-често малини и ягоди, билки и някои нови култури като невен, турта и др. На местните, които работят в сферата на земеделието, им се налага да наемат земи под аренда, които се намират в подножието на планината или тере-

ни, намиращи се в съседни общини. Но подобни практики, характерни за началните години на прехода, се регистрират все по-рядко.

Вече почти цяло столетие тютюнопроизводството е определяно като основен поминък на община Гърмен. Той е познат в Гоцеделчевско и в частност в община Гърмен още преди Освобождението, когато основните поминъци са трансхуманното скотовъдство и земеделието. Селищата по поречието на реките са имали повече възможност за отглеждане на разнообразни земеделски култури и това е превърнало земеделието в основен поминък на местните жители. В планинските селища, поради липсата на достатъчно обработваема земя и на места високопланинския характер на областта, основно са се отглеждали картофи, фасул, ръж, но като цяло е преобладавало животновъдството и дърводобивът. В края на военния период и с идването на новата власт започват да настъпват промени. Отглеждането на техническите култури започва да се превръща в значимо перо за българската икономика. Така тютюнът, като основна техническа култура, заема своето водещо място в земеделския сектор. През 50-те години на XX в. се наблюдава заемането на все повече обработваеми площи с тютюн, което води до превръщането му в една от най-важните износни стоки за страната (Аврамов 2016: 382). Държавното ръководство оценява високо икономическата изгода от отглеждането на тютюн и започва форсиране на тютюнопроизводството. През 1954 г., на Шестия конгрес на БКП се взема решение производството на тютюн да бъде увеличено. Водената държавна политика на налагане на тютюна като една от основните селскостопански култури, означава стимулиране на селскостопанските работници в Благоевградски окръг за отглеждане на тютюневи насаждения. Като допълнение е решено и средната изкупна цена да се увеличи, което прави тютюнопроизводството още по-привлекателен поминък (Вучков 2014: 205). Като цяло отглеждането на тютюн като основен поминък в страната е характерно за представителите на турската етническа общност и за българите мюсюлмани. Само за няколко години, стимулирано от държавата, отглеждането на тютюн се превръща в приоритет и за местното мюсюлманско население. Краеведските изследвания показват, че в тези години насажденията с тютюн вече надделяват над тези с житни култури. Противно на твърденията, че тютюнът в Благоевградско е сред традиционните поминъци, има данни, че в някои села от общината той започва да се засажда едва след кооперирането им. Пример за това са с. Рибново и с. Горно Дряново. В с. Рибново до 1958 г. не е регистрирано отглеждане на тютюн, но в стопанските планове за същата година вече има заложили брой декари обработваем тютюн и добив в килограми (Вучков 2014: 205). В края на 60-те и 70-те години на XX в. тютюнът вече е основната земе-

делска култура, касаеща препитанието на местното население. За бързите темпове на развитие на тютюнопроизводството в Благоевградска област може да се даде пример със с. Добърско, където през 1953 г. има засадени около 50 дк. тютюн. 11 години по-късно декарите вече са 400 (Пирински край 1980: 77). Различните селища в общината обаче имат различни условия за отглеждане на тютюн. Проблемът на голяма част от населените места през годините на социализма остава напояването. Единствено обработваемите площи по поречието на реките Места и Канина са наистина благодатни за отглеждането на тютюн, тъй като водата им се използва за поливане (Мельов 198: 33). По данни за с. Скребатно например през 1970 г. добивът на тютюн е бил 90 тона, но в други години той е възлизал едва на 20 – 30 тона. Липсата на изградена водна инфраструктура обрича тютюнопроизводителите да разчитат единствено на благосклонността на съдбата дали годината ще е дъждовна или не (Воденичаров 1978: 43). От климатичните условия зависи цялостната реколта и качеството на тютюна. Така високопланинските селища от общината, които нямат директен достъп до водоизточник, са поставени пред несигурността за своята прехрана. Изход от този проблем местните намират в наемането на обработваеми площи в рамките на общината, а и в други региони на страната, където условията са благоприятни за отглеждането на тютюн. Дългогодишното форсиране на отрасъла дава своите резултати. България се превръща в основен производител и износител на тютюн и тютюневи изделия. В края на 80-те години на XX в. тютюнът все още държи своите позиции на една от най-износните култури и осигурява 45% от аграрния износ (Аврамов 2016: 383). Така обработването на тютюн води до благоприятни резултати за местните жители. Средствата им се увеличават и благодарение на него те могат да си позволят някои нови придобивки: „При особено благоприятни години производството достигаше 80 тона тютюн. Тютюнът носеше повече доходи на хората. Те позавъртяха някоя и друга пара. И това най-добре се виждаше по строителството на нови къщи. Керемидите заизместваха сивите многотонни тиклени покриви. Над къщите закачаха първите радиоантени. Пружинените легла прогониха дървените нарове. Пропукаха първите мотори“ (Воденичаров 1978: 41).

След падането на режима местните продължават да отглеждат тютюн и това да им носи задоволителни доходи. Населените места в подножието отглеждат своите посеви в близките землища, докато тези от планинските селища, както и през годините на социализма, продължават да наемат ниви на други места, най-често в Разлог и околностите: „Всяка втора къща в Рибново е бягала в Северна България да гледа тютюн. Дига се ця-

лото семейство, с коли, лятото се дигат - есента се прибират. По 4 – 5 тона изкарваше едно семейство. Там не се полива, там е чернозем. 1999- та година в Разложко са намират нивите на дядо ми. Имало е 110 семейства рибенци! Там си гледаха по десетина декара всяко. Тези нови къщи, които виждаш, те са оттам“¹⁰. Така, в първото десетилетие от промените, Западните Родопи продължават своя подем благодарение на производството на тютюн. След приемането на България в ЕС обаче настъпват драстични промени. Приетата реформа, в основата на която е заложено постепенното премахване на субсидиите за тютюнопроизводителите, води до чувство за нестабилност и колебание в местните тютюнопроизводители. Съгласно договора за присъединяване към ЕС, до 2010 г. България трябва да спре напълно субсидиите за тютюнопроизводителите. Промени в Закона за тютюна и тютюневите изделия трябва да доведат до оттегляне на държавната регулация в сектора на тютюнопроизводството. В реформата е заложено до края на посочения период по-голямата част от субсидиите за тютюнопроизводителите на територията на страната да се пренасочат към фермери, които ще търсят бъдеща реализация в друг вид производство. Решението е взето с очакването, че до и в годините след 2010 г. ще започне плавно реструктуриране на сектора и пренасочване към друга форма на заетост. Започва да се проявява притеснението, че липсата на подобен тип държавна помощ ще доведе до опасност за редица малки и големи тютюнопроизводители и най-важното до липса на препитание за цели региони в страната, какъвто е този на Родопите например, където тютюнът е основен поминък. От страна на Европейския съюз са направени отстъпки и субсидиите продължиха да се изплащат и след 2010 г. Въпреки това само за няколко години след въвеждането на реформата, редица дребни тютюнопроизводители се отказаха от отглеждането на техническата култура и потърсиха алтернативи. Субсидиите, които получават тютюнопроизводителите до 2014 г., реално имат формата на социална помощ за всички, които са отглеждали тютюн до този момент. Помощите се определят като обезщетение на населението, отглеждащо тютюн и имат цел да спомогнат процеса на заместване на тютюнопроизводството с друга култура или различен поминък. За около десетина години броят на тютюнопроизводителите в страната рязко спада. Преломна е 2010 година, когато изкупната цена на тютюна е изключително ниска и редица производители се отказват от отглеждането на тютюн, като непечеливш и несигурен източник на доходи. Парите спечелени от тютюнопроизводство, достигат колкото да покрият основните разходи по самото отглеж-

¹⁰ И.Д., мъж, около 60 години, с. Рибново

дане на тютюна и по задоволяване на базови нужди на едно домакинство, но нищо повече. Тютюнопроизводството започва да се възприема като безперспективно. Неведнъж производители не са успявали да реализират продукцията си на пазара. Според експертите, а и според събеседниците ми, единствената причина тютюнът да продължава да се оглежда въпреки нерентабилността му, е липсата на алтернативни източници на доходи на локално ниво за определени групи от населението¹¹. По данни от Лулева, Беновска-Събкова и Недин, събирани през 2017 година в съседната на община Гърмен – Сатовча, въпреки ниското заплащане, отглеждането на тютюн все още е сред основните поминъци на местното население (Лулева, Беновска-Събкова, Недин 2019: 185). И тук въпреки осезаемото намаляване на тютюнопроизводството през последните няколко години, довела до замяна му с производство на други земеделски култури или изцяло прехвърляне на кадри в други икономически сектори, отглеждането на тютюн продължава да е част от прехраната на някои местни хора.

В началото на 2023 г. настъпва нова неочаквана промяна. Министерство на земеделието въвежда изменение в референтната рамка за отпускане на приходна национална помощ за тютюнопроизводителите. Спрямо новата разпоредба право на субсидии имат само производители, отглеждали тютюн в периода 2016 – 2018 г. И тук се получава сегашният парадокс. След дългогодишни опити за намаляване на тютюнопроизводството и реструктуриране на сектора, решението за промяна на референтния период и новото финансиране водят до опит за възобновяване на отглеждането на тютюн с цел посочените помощи да бъдат усвоени: „Сега все едно ги накараха нарочно да почнат, отново. До сега всички искаха да се откажат и като чуха, че ще пускат субсидията отново всички се принудиха поне по един декар да посеят. Преди това са спрели, разбираш ли. Или са в процес на спиране. И всяка година казват: „Тази година е последно!“ Поне няколко семейства посяха. Те се надяват, че ще получат субсидия¹²“. На терен бяха регистрирани още случаи за възстановяване на производството на тютюн, въпреки че дадени фермери са прекратили същото производство в рамките на последните години, изкушените от по-

¹¹ <https://www.blagoevgrad.government.bg/bg/%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5/%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%B8/122-%D0%BE%D0%B1%D0%B-%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F-%D0%B7%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5-2014-2020.html>

¹² Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

сочените субсидии. „Те преди даваха пари да се откажеш, сега дават обратно! Трябва да садиш! При всички е заради субсидиите. Те са прекъснали след този програмен период и сега възстановяват само заради субсидиите, за да вземат парите. Не са имали постоянно, последните години нямаха, картофи си сеяха¹³“. Въпреки че официално субсидиите продължават да се отпускат в помощ на производители, които да търсят алтернативен поминък на тютюна, се получава така, че от тези помощи се възползват не само тютюнопроизводителите, но и такива, които вече практикуват алтернативен поминък. Такава политика е невъзможно да е икономически устойчива, тъй като говорим за изкуствено поддържане на вече отмиращ поминък. Наблюденията от терена показваха, че в рамките на последната година повечето дребни тютюнопроизводители са се вписали като такива заради предлаганата субсидия. Хората са на мнение, че по този начин чрез ниска инвестиция ще компенсират липсата на реална реализация на стеснения трудов пазар в общината. Реално малка капиталова инвестиция, която няма да доведе до силен и дълготраен ангажимент, би могла да доведе до допълнителни доходи (Monova 2015: 176).

Малкото продължили да обработват тютюн са изправени пред редица проблеми. На практика повечето производители реално са зависими от предлаганите субсидии. Оставайки в сферата, те се сблъскват с ежегодно намаляване на изкупните цени и поскъпване на консумативите и материалите за отглеждане на тютюн. Субсидията за дребните производители се оказва минимална и рядко успява да покрие всички нужди по отглеждането на тютюна. Въпреки сключените договори, често купувачите предлагат по-ниски цени от тези, обявени в подписаното споразумение. Така след реализирането на продукцията, когато се сложи чертата, спечелената сумата не е никак голяма. Реално дребният производител остава със средства колкото да осигури минималната потребителска кошница за едно домакинство. Всичко изложено по-горе обяснява защо в община Гърмен няма регистрирани толкова много тютюнопроизводители, въпреки неочакваната промяна в референтния период. По неофициални данни в големите селища има между 20 и 40 регистрирани семейства (на някои места регистрациите са повече, но има регистрирани по няколко души от едно семейство), а в някои от по-малките населени места изобщо няма направени регистрации.

Направеният преглед на развитието на тютюнопроизводството в общината показва трансформациите в поминъчната система на местно ниво. Проследихме как от един основен отрасъл, тютюнопроизводство-

¹³ К. У., жена, около 55 години, с. Рибново

то се превръща във второстепенен. Все повече млади хора предпочитат по-доходоносните и сигурни възможности, които дава сезонната работата в чужбина или работа в строителството в страната - за мъжете, както и работата в местните текстилни и обувни цехове в общината и областта - за жените. Производството на тютюн се е превърнало единствено във възможност за добиване на допълнителни средства. Този вторичен доход може да дойде и от друга култура. Все по-често се наблюдава заместването на тютюна с реализация на различна земеделска продукция. При повечето селски стопани се забелязва опит за усвояване на нови алтернативни култури. Понякога производството и пласирането на тези култури има добри резултати в рамките на една или две производствени години, но в последствие пазарът за тях става нестабилен. В търсене на най-изгодното се стига до цялостна промяна във вида отглеждана култура. Тепърва ще наблюдаваме резултатите от тази нестабилност в селското стопанство.

В годините на преход тютюнът е в основата на просперитета за местното население. За няколко десетилетия местните изкарват не само основната си прехрана с него, но и допълнителни средства, които инвестират в по-добър и качествен живот. Най-често срещаната инвестиция е реновирането на вече притежавана или закупуването на нова недвижима собственост. През 90-те години на XX в. нерядко е наблюдавано инвестиране на средствата, спечелени от тютюна, в образованието на децата: „Две дъщери имам. Двете са с малка разлика. Студентки и двете в Благоевград бяха. Голям разход, а учителските заплати не стигат за това. И двете ги изучих благодарение на тютюна. Къщите им ги направих образци! Всичко от тютюна!¹⁴“ Основните приходи от тютюна са били достатъчни, за осигуряването и обезпечаването на големите семейни и общностни тържества в общината. Дадените примери обаче описват една отминала картина на локален просперитет, резултат от тютюнопроизводството. Днес всички тези допълнителни средства, необходими за натрупването на материални придобивки и обезпечаването на семейния празничен календар, се предоставят основно от работата в чужбина. И все пак още се намират млади семейства, които избират тютюнопроизводството, за да си осигурят допълнителен доход към годишния бюджет: „Не са бедни, за да го правят. Правят го за допълнителен доход или за да осигурят нещо допълнително на децата си. За по-младите това е като допълнение към основна работа. Те останаха едва няколко семейства. Тези, които гледат тютюна, си работят в цехове. И след цеха са на тютюна. И си допринасят. Други пък са в Испания. Ще берат череши докато стане тютюнът за бране

¹⁴ И.Д., мъж, около 60 години, с. Рибново

и се връщат¹⁵. Работата в шивашките цехове не е високо заплатена, но в съчетание с доходите на съпруга, работещ в чужбина или в строителството и паралелното обработването на земя, вече води до един сравнително стабилен месечен семеен доход. Интересно е, че младите семейства много точно пресмятат възможната годишна печалба от тютюнопроизводството и начина, по който тя ще бъде разходвана. Подобна тенденция е забелязала и Миладина Монова, разглеждайки ролята на тютюнопроизводството не само в икономическия, но и в обредния живот на домакинствата в Прилепско, Северна Македония. Средствата, допълнително събрани от тютюна, се инвестират директно в ритуалната система на семейството и общността (Монова 2015: 168). Същата тенденция се наблюдава и тук: „При по-младите е за да заделят пари, защото знаете при нас по традиция сватбата и абитуриентската са с поне 400–500 човека гости. Сватбите са ни големи. И за да заделят. За да купи на сина кола. Или на дъщерята. Навършат ли 18 г. всички изкарват книжка и им се подарява кола¹⁶“. Това показва, че в настоящия момент тютюнът се използва за вторичен доход, с който се покриват някои допълнителни нужди в семейството – от събиране на средства за големите тържества като сватба, сюннет, абитуриентски бал и др. до ремонтване и преобзавеждане на домове. Използването на средствата от тютюна по този начин показват тенденции за приемственост между поколенията. Тенденция, която бележи спад.

Дадените по-горе примери на млади хора, обработващи тютюн за допълнителен доход, са все по-малко. Съвременното тютюнопроизводство в общината се е превърнало в поминък за хора на възраст над 50 години. Заетите са основно жени, най-често пред пенсия, без достатъчно стаж или години за пенсия, вдовици или такива, които не могат да намерят реализация на по-широкия пазар на труда. Те добре познават тютюнопроизводството и са отдали голямата част от живота си на него. Възрастните, работили целия си живот в сектора на тютюнопроизводството, не успяват да се адаптират към съвременния пазара на труда. Логично те остават в сектора, където е преминал целият им професионален път, въпреки негативните промени. Отглеждането на тютюн, макар и в малки количества, им осигурява незадоволителни, но достатъчни доходи: „Тези, където в момента сеят, са някак си на сила. Сякаш просто няма друг избор, няма друго. И щеш, не щеш пак са заети и накрая взимат някакви пари, за да замажат положението“¹⁷. Изкараното от тютюна през годината е достатъчно, за да задоволи основните битови нужди и да покрие сметките на едно

¹⁵ В.Т., жена, около 40 години, с. Дебрен

¹⁶ В.Т., жена, около 40 години, с. Дебрен

¹⁷ Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

семејство, състоящо се от един или двама възрастни: „Те и на мен децата не ми дават да сея. Ама казвам си аз „Как ще загубим сега тея пари? Пак някой лев ще вземем, пак ще си платим данъците, някакви сметки. Нещо допълнително“. Не че от толкова мерак го сееш. Но си казваш: „Без тях по-зле“¹⁸. Примерите показват, че независимо от несигурността при отглеждането на тютюн и неговото реализиране на пазара едно възрастно семејство може да се издържа и да не изпадне в бедност. Дори при по-добра година, при повече вложен труд и прословутата пестеливост на местните хора, често могат да бъдат заделени и спестявания. Един от основните доводи за отглеждането на тютюн, е че възрастните родители не се налага да разчитат на финансова помощ от децата за препитанието си. В отглеждането на тютюн възрастните се чувстват пълноценни, тъй като владеят производствения процес до съвършенство. Направените наблюдения показваха, че нецелесъобразно упорство на възрастните в отглеждането на тютюн, е резултат от навик от ежедневието. За хората в пенсионна и предпенсионна възраст отглеждането на тютюн е единственият познат избор. Още от най-ранна детска възраст са били на нивата заедно със своите родители, а в юношеските години вече са били равноправни членове на трудовия семеен колектив. В последствие самите те са обучавали следващите поколения. Именно тази генерация, в момента в предпенсионна възраст, е имала най-големите печалби, изработени чрез тютюнопроизводството. Печалби и вложен труд с които се гордее и за които си спомня с носталгия: „Това село цялото е от тютюн направено! Всичко е от тютюна“¹⁹. Родители, заплатили с тютюна образованието на децата си, заплатили сватбите на децата си, успели да построят домове за децата си и да устроят семејствата си: „Ще те разкарам да видиш само какви къщи съм направил! Само от тютюна! Къщата ми е 11 метра дълга. Холът ми е 44 кв. Като седна на канапето не мога го видя телевизора“²⁰! Този спомен за финансова стабилност, както и самочувствието им на добри работници, са в основата на решението да посветят още от живота си на тютюна, въпреки недоходоносността и несигурността в производството.

В миналото отглеждането на тютюн е изключително семејно препитание. Съвременните промени в поминъчната система и разширяването на трудовия пазар водят до промяна и в роднинските работни взаимоотношения. Фамилният характер в отглеждането на тютюн вече не е в основата на производството. Днес има редица пречки за включване на всички членове на семејството в процеса по отглеждане на тютюн. Пове-

¹⁸ Р.Г., жена, около 65 години, с. Дъбница

¹⁹ А. С., жена, около 55 години, с. Дебрен

²⁰ И.Д., мъж, около 60 години, с. Рибново

чето мъже са ангажирани в работа в чужбина или в строителството, което изобщо не им дава възможност да вземат участие в процеса по отглеждането и реализирането на продукцията. Жените са в цеховете или работят в сферата на услугите, заети са с постоянно заплатена работа в различни населени места и могат да са активни единствено след края на работния ден или през почивните дни. Липсата на реален ангажимент от страна на всички членове в семейството в процеса на тютюнопроизводството води до необходимостта от намаляване на количеството обработваема площ, а от там и до по-ниски печалби. Не е възможно една семейна двойка да обработва същото количество площ, която е обработвало цяло семейство, състоящо се от представители на три поколения. В миналото, до към 10-те години на ХХІ в., едно семейство е отглеждало между 5 и 10 декара тютюн. Днес възрастните отглеждането най-често между 1 и 3 декара. Така цялата дейност по процеса на производство може да се извършва от една възрастна двойка, подпомагана нерегулярно от друг член на семейството. На някои места тютюнопроизводството вече се регистрира като изцяло женска дейност, в която рядко се включват мъжки родственици. Оттеглянето на младите от производството ги кара да се опитват да убедят своите родители в липсата на рентабилност в отглеждането на тютюн, но резултатите са неуспешни. Често възрастните са обект на подигравки от страна на децата заради упорството им да продължат да работят „на тютюна“: „А тя, първо си слага инжекциите за кръста и за краката, и после на полето! И вика, че всяка година ѝ е последна. Обаче няма отказване! (смее се)²¹“. Въпреки неодобрението от страна на младите обаче, все още силните родствени връзки и традиционното уважение към по-възрастните членове в семейството, ги карат при възможност да се включват в дейностите по отглеждането на тютюна, за да помогнат на родителите си: „Моите деца винаги и сега, сега са женени, пак идват да помагат. Ние не сеем по много. Имаме два декара и половина. А те са в Гоце Делчев, близо са. А едно време, децата когато бяха тук сме имали и по 5, по 6 декара. Всички заедно работихме²²“. По-често помагат в по-леката работа: „Аз само помагам за низането! Като се прибера от работа и ако е останало“²³. Има регистрирани случаи на семейства, в които всички членове успяват да съчетаят основните си трудови дейности с тютюнопроизводството на своите родители. Например взимане на отпуск за определен период от време, отсъствие от учебни занятия, прекарване на свободното време на децата в труд и т.н., но това е все по-рядко.

²¹ Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

²² Р.Г., жена, около 65 години, с. Дъбница

²³ В.Т., жена, около 40 години, с. Дебрен

В традиционната българска култура всеки член от семейството има своето място в трудовите процеси. Семейната икономика е включвала в себе си детския труд, който е допринасял за изхранването на фамилията (Семейство, религия. 2003: 26). Децата се възпитават в трудолюбие и още от ранна детска възраст те участват активно в трудовите дейности на семейството. Традиционните семейни модели търпят промени под натиска на модернизационните процеси, но въпреки това в редица населени места по-консервативното родопско население се опитва да ги възпроизвежда дори в новото хилядолетие. Интересни са спомените на поколението, което сега е на възраст между 30 и 40 години. Те определят решенията на своите родители за отглеждането на тютюн по скоро като семейна стратегия за традиционно възпитание на децата в локалните културни и социални норми: „Нашето семейство преди 10–15 години се отказахме. Нашите сяха тютюн, когато ние със сестра ми бяхме студентки. Просто ние не ходихме на работа и те го сяха заради нас. Сякаш сеяха допълнително тютюн заради нас, за да имаме какво да правим лятото. За нас и за всички ученици²⁴“. Отново пример за това е и следният коментар: „По-млади пенсионери и хора с деца, навремето сеяха тютюн. Поне беше така. Които имат двама тийнейджъра, на които по някакъв начин трябва да им запълниш лятото, да не мислят за глупости. Такива хора сеяха тютюн“²⁵. Може да се заключи, че подобна родителска стратегия показва страх от промените в обществото, които могат да се отразят на живота на сплотената локална общност. Само няколко десетилетия по-късно съвременните юноши не са добре запознати с трудовите навици на техните родители. Те не познават селскостопанската дейност и нямат отношение към земеделието. Имат свои търсения, свои мечти за реализация, далеч от тютюнопроизводството. Традициите, свързани със задружното семейно обработване обаче, все още са се запазили. Това е по-скоро отзвук от останалата аграрна традиция на взаимния семеен труд, характерна все още за поколението на младите родители (Карамихова 2003: 57). Като резултат от това се наблюдават опити за включване на децата в работния процес: „Децата още влизат в работния процес. Не е като едно време, както аз съм ходила от малка. Сега вече за низането на тютюна повече. По-лесната работа. На нивата-не. То по-добре да помагат отколкото вечер, в къщи пред телефоните. Дъщеря ми е на 9 годинки и ниже. Не че много може, но се опитва“²⁶. Въпреки че възрастното поколение все още държи на възпитанието в трудолюбие, се оказва, че повечето младите семейства, които вече

²⁴ Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

²⁵ Р.Б., мъж, около 30 години, с. Осиково

²⁶ В.Т., жена, около 40 години, с. Дебрен

не отглеждат тютюн, нямат в каква работна дейност да включат децата, тъй като заниманията им със земеделие са сравнително скромни и обикновено работата се извършва от най-възрастните в семейството: „Моята дъщеря сега е в 10 клас, а другата ще ми е в 7-ми. Какво да ги правя сега? Малката вече днес не е на училище. Първо излезна, пи кафе. Прибра се, изкъпа се. Ако има дрехи, ще ги събере, ще оправи леглото, ще забърше прах. И това е! Просто няма какво да ги накараш! Голямата сега ще си дойде от училище в три часа. Ще излезе, малко ще поседят в парка. Ще се прибере, ще се наспи, ще изгледа един филм и пак ще излезе. Петък, събота и неделя, когато има работа на „Калпаците“ (къща за гости с ресторант в близост до селото б.а.), ще иде там и това е. Какво да ги накараме? То няма тютюн! То просто няма какво да го накараш! Той моя баща, той е много такъв. Щото си мисли, че както ние сме родени по нивите и сега и тях ще ги пращаме. И само мрънка: „Наказвайте ги!“ Ти ми кажи какво да я накарам? Няма нива, няма нищо! Имам свекърва, която ми гледа градината например. Жената да е жива и здрава. То и аз нямам какво да правя, какво нея какво да я направя“²⁷! Липсата на отношение от страна на младите към тютюнопроизводството има своето обяснение. В съвременната динамична икономическа обстановка, с огромните възможности, които дава широкият пазар на труда, можем съвсем спокойно да заключим, че много ясно се разчленяват поколенческите различия в разбирането за престижна и непрестижна работа. Отношението на младите хора към производството на тютюн е изключително негативно. От една страна те приемат тютюнопроизводството като изключително трудоемко, неодоходоносно и най-важното – абсолютно несигурно. От друга спомените от детството на активните млади хора са свързани с работа на тютюна. За голяма част от нашите събеседници, на възраст 30- 40 години работата на тютюна в детството е определяна като един от най- лоши спомени за тях: „Как да не го мразя тютюна! От как се помниш все си там! И това е къртовски труд. Хич го не искам! Да се не връща“²⁸! Неведнъж станах свидетел на обвинение към родителите, че тютюнът е погубили детството им. Тяхната категоричност, че никога повече няма да се захваната да работят нещо подобно, може да се види в думите им: „Единственото нещо, което никога не искам да се връща, е тоя тютюн! Всичко друго може, само това да не се връща! Аз съм нямала никакво детство с този тютюн. Мъкнали са ме от малка, колко мога. Дори там да дърпам магарето, само и само там да съм. Лятото хората на море, на почивка, ние не знаем кога

²⁷ И.А., жена, около 45 години, с. Скребатно

²⁸ М.С., жена, около 35 години, с. Дебрен

е ден, кога е нощ. Това не го искам повече! Ние не сме били от алчните, около пет декара сме обработвали, но нямаш никакво свободно време. Ставаш в 4–5 часа, ходиш на тютюн, връщаш се - трябва да го нанижеш, после да го закачиш, не можеш да излезеш на едно кафе. Нищо не можеш“²⁹! За това поколение, израснало на полето и работило в младежките си години наравно с възрастните членове на семейството, това е поминък, който не само не искат да практикуват, а дори не искат да си спомнят: „Много труд беше. Да станеш в четири и половина - пет, караш магарето, на магарето се е качила моята майка, ти отзад зад магарето. И вървиш, вървиш. Връщаш са, сядаш, нижеш, ама ти се спи! Но няма. Трябва да го наниже. И това казвам сега, колко пъти сме изпускали да излезем вечерта, щото ти си на низане и просто си легнал после. И сутринта те викат пак за тютюн! А сега е лайф, чудат се какво да правят! Тютюн абсурд отново! Абсурд! Много активна съм била като малка, но сега ако ме накарат, ще се сбъхтам! Вчера така минавам през Дебрен. И гледам тютюна, с една моя колежка. И й казвам „Ако сега ме пуснат ей тука, ще зарева да събера общината!“³⁰

Възрастните забелязват тази крайна оценка на своите деца. И често я обясняват с ясни поколенчески разлики. Те упрекуват младите, че са мързеливи, че „не знаят какво е труд“, „как се изкарват пари“ и че търсят „лекото и мекото“. В тяхната оценка именно работата на тютюна ги е научила как да се трудят, да са отговорни и какво са семейни ценности. За тях моралът на местните се променя, губи се, а с него ще се загуби и връзката между поколенията, връзката със земята, която е връзка със семейния труд. Това разочарование може да се види в следните думи: “Морал няма вече. Младежите са в София, щото искат много пари. Мързеливо е това поколение! Ти на магазина не можеш да го пуснеш да купи хляб, та на нивата ще го караш да работи! И това е така откак спре тютюнът! Докато имаше тютюн всички бяха на нивата. Малки и големи. Нямахме избор. Всички тръгват. Тръгваш и ти. Може да имаш три – четири деца - качваш ги на каруцата и тръгваш”³¹. За тях крахът на тютюнопроизводството води до големи социални и икономически, а от там и локални и семейни промени, които вредят на ценностите на младото поколение и правилните им избори. Разбират защо децата им предпочитат да се прехранват с работа в чужбина. Но никога не пропускат пренебрежително да сравнят своя дългогодишен ръчен труд, отдаден на тютюнопроизводството, с техния много по-лесен, подпомаган от механизацията земеделски труд в чужбина: „

²⁹ Г.Д., жена, около 30 години, с. Дъбница

³⁰ И.А., жена, около 45 години, с. Скребатно

³¹ Р.С., мъж, около 65 години, с. Дебрен

Кой ще иде да работи тютюна от младите! Там отиват на ягоди, на домати в чужбина. Трудно им е, но не като тютюна. Тютюнът е всяко едно перце трябва да ти мине през ръката и после пак да го нанижеш. Ей сега трябва да идеш примерно да напръскаш, на гърба и пръскаш. Пак сега трябва да се изоре, да избяга влагата, да не се развали. Мъка си е! Пък там, на ягодите, не береш дерт за това. Вадиш си продукцията. Не береш грижа за нищо и изпълняваш³². Гурбетчийството им дава възможност да работят по-лесно обработваеми култури от тютюна, в регламентиран работен ден, с добро и сигурно заплащане, без излишен ангажимент. Именно по тези причини според по-възрастните ни събеседници младите се отказват от работа в земеделието и в частност тютюна: „А тютюнът загива и заради младите. Защото е много по-лесно в чужбина. Много повече пари се спестяват и защото по-малка е отговорността - отиваш работиш и ти се плаща. А тука трябва да се грижиш изцяло за нещо³³“. С тъга признават, че младите вече не се интересуват от земеделие и не биха могли и в бъдеще да го развият: „И да има нещо, което да замени тютюна, младите няма да се захванат. И да има, първо те няма да знаят как да го посеят. Второто което е, за да го намъкнеш, да го наскубеш, те няма да мога да си го разхвърлят, да го посеят, това са хиляди корени. Не, не, няма да стане това³⁴“. За това и не виждат как земеделието ще има развитие след тях: „Земеделието не е за всеки. Особено за младите не е. Това което си е израснало на полето - няма проблем. Но сега младо да накараш да дойде на полето, да го грее слънцето е абсурд³⁵! Или може би най-тежкото заключение: „Може би нашите деца в бъдеще няма да знаят какво е тютюн“³⁶.

Местните хора възприемат и определят себе си като трудолюбиви на фона на останали региони в страната. Бих казала, че тази представа за собственото им трудолюбие е в основата на локалната им идентичност. Демонстрираното отношение към труда се забелязва във всеки разговор, във всяко действие тук. Възрастните все още поддържат тезата, че трудолюбието е в основата на успеха, на просперитета, че то е това, което е запазило тукашните семейства цели през всички кризи, през които е преминало обществото, през политическият натиск на който са били подложени по-голямата част от местните в годините на социализма и през най-тежките икономически неспогоди назад във времето, а и днес. За разлика от поколението на възрастните, младите осмислят стойността на

³² Р.Г., жена, около 65 години, с. Дъбница

³³ В.Т., жена, около 40 години, с. Дебрен

³⁴ Р.Г., жена, около 65 години, с. Дъбница

³⁵ И.Д., мъж, около 60 години, с. Рибново

³⁶ Р.Б., мъж, около 30 години, с. Осиково

трудолюбието не само като личностно качество, а като възможност на финансов просперитет. Лице на тази нова идентичност вече не е трудолюбието, а трудолюбие съчетано с финансова стабилност. Трупането на парични средства се е превърнало в стойност, която често може да надделява над всички останали общностни ценности.

Влагането на толкова труд, ежедневен и изхабяващ не е стратегия за справяне с бедност, а стратегия за придобиване/поддържане на статус и просперитет (Лулева, Беновска-Събкова, Недин 2019: 186). В изолирана среда, изключително нестабилна икономически, семействата тук се борят социалният и икономическият им статус да се запази, както пред съседите, така и пред външните на общността. Този стимул за непрестанна демонстрация на високо социално положение, често граничеща с прояви на разточителство, е в основата на промените в поминъчната система и стратегиите за икономически просперитет. Младите хора не биха могли да се задоволят с несигурни доходи от селското стопанство. Те търсят бързи и сравнително лесни пари. За това и стратегиите им са така динамични, а те самите изключително приспособими към различна работа, стига да отговаря на изискването за добра печалба.

Както и при други общини в Родопите и тук не се наблюдава в нито един момент след падането на режима култура на оцеляването (Карамихова 2003: 53). Високите приходи от тютюна още от годините на социализма са довели до вложение на средствата в изграждането на дом, както за родителите, така и за децата и до луксозното обзавеждане на тези домове като проява на финансова стабилност. Поддържането на статус има видим материален израз. И днес основната цел на младите хора в общината е да вложи спестените средства в изграждането на няколкоетажна къща, обзавеждане, ремонт. Така местните възпроизвеждат социален модел в обществото, който определя мястото на всеки един индивид в него спрямо трудовата му заетост и финансовото му състояние.

През последните десетилетия заради промените в държавната и европейска политика по отношение на тютюнопроизводството в общественото пространство често се задаваше въпросът: Кой и защо уби тютюнопроизводството и по този начин лиши стотици семейства от препитание? В търсене на този отговор може би трябва да заключим, че независимо от политическите и икономическите процеси в страната, може би тютюнопроизводството върви с бързи стъпки към своя залез. Изследването показва, че към отглеждането на тютюн отношение имат само възрастните хора. Въпреки годините усилен труд те много добре си дават сметка колко им е дал този отрасъл в продължение на десетилетия. Това е и в основата на носталгичната нотка с която говорят за изоставения поминък: „Липсва

ми тютюнът. За него никога няма да кажа лоша дума! Никога, ма никога! Каквото и да говорите по- хубаво от тютюна няма! Най-трудоемкото е, но това съм правил 20 години. Това е като да си живял с една жена и да се разделиш с нея в един момент. Лошото е, че нямаше и да се разделяме, ако зависеше от мен. Защото от него изглеждах децата! От него съм имал най-голяма далавера. На тия, които са на моята възраст, на тия дете са свикнали - липсва им. За тия младите - не. Той не е брал, той няма как да се включи в нещо, което му е непознато. Но за тия, които са били като мене, моя набор - липсва си, ама по-хубаво от това си няма³⁷“. При липсата на приемственост между поколенията резултатите са предизвестени. В думите на самите информатори се усеща залезът на един поминък, който ще е неизбежен със залеза на едно поколение, отдало живота си на него. Докато възрастните си спомнят с тъга и благодарност за времето, в което са обработвали тютюн, за младите отглеждането му се асоциира с лишения, прекомерен труд и нестабилност. Те обаче са намерили своя път. И той е различен. Това е довело до промяната на живота на местите общности. Новите поколения разширяват своите хоризонти и дават път на нови възможности за трудова реализация, несъвместими с тютюнопроизводството.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аврамов, Р. 2016 *Икономика на „Възродителния процес“*. София. Център за академични изследвания
- Воденичаров, К., Ташков, М., Воденичаров, С. 1978 *Село Скребатно. Исторически очерк*. Окръжен исторически музей- Благоевград
- Вучков, С. 2014 Стопанско развитие на мюсюлманските села в Гоцеделчевсто през втората половина на 1940-те и 1950-те години В: *Начални проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България*. Благоевград. Югозападен университет „Неофит Рилски“
- Карамихова, М. 2003 Емиграцията в Родопите – нов феномен или временен отговор в период на криза В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. ИМИР. София
- Лулева, А., Беновска-Събкова, М., Недин, И. 2019 Стратегии за справяне с бедността в постсоциалистическото българско село. Примерът на община Сатовча В: *Балканистичен Форум* 2:179–195.
- Мельов, А. 1981 *Село Огняново Историческа летопис*. Благоевград
- Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания 1980. Издателство на БАН. София
- Семейство, религия, всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи (Историко-антропологически аспекти) 2003 Съст. Пашова, А. София. ИК СЕМА РШ

³⁷ И.Д., мъж, около 60 години, с. Рибново

- Шопова, Б. 2022 *Да отидеш на „На кяръ“/“Навън“ – сезонна трудова мобилност сред българи мюсюлмани от Югозападна България. Икономически, социални и културни последици върху останалите в България близки и роднини В: Културни и социални последици от емиграцията върху българското общество (ОСТАНАЛИ). Сборник с научни статии.* Маева, Мила и Мина, Христова (ред.). София: Парадигма
- Monova, M. 2015. 6 “We don’t have work. We just grow a little tobacco.” Household Economy and Ritual Effervescence in a Macedonian Town. In: Gudeman, S. and Hann, C. ed. *Economy and Ritual: Studies of Postsocialist Transformations*. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 166–191.

ТРАДИЦИОННИТЕ ЗАНАЯТИ КАТО СРЕДСТВО ЗА ОЦЕЛЯВАНЕ НА ИЗОЛИРАНИ ОБЩНОСТИ В ГРАДСКА СРЕДА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА

(наблюдения от терена)

Димитър Василев

Резюме: *Маргинализираните групи като някои ромски общности имат свои изградени механизми, чрез които се справят с кризисни ситуации, водещи до сериозно обедняване и социална деградация на членовете на общността. Практикуването на занаяти е сред тези стратегии, които се опират на традицията на общността, свързани са със семейната структура и йерархия и осигуряват поминък на мъжката част от нейните членове. За разлика от много други икономически и социални сфери, пандемията оказва дори положително влияние върху пазара, поръчките и реализирането на продукцията на майсторите от една страна и йерархичните отношения от друга. Липсата все още на млади майстори, които да продължат традицията, дава основание да се смята, че и стратегията, базирана на традиционен модел, ще претърпи сериозни промени или дори изчезне.*

Акцентът на настоящето изследване са традиционните поминъци, в частност занаятите като начин за справяне и преодоляване на възникващи, не само като икономически, проблеми по време на криза и бедност. Конкретният фокус е насочен към определена етническа група, наричана с двете основни наименования цигани/роми. В историческите извори и документи групата се назовава цигани, докато наложилото се през последните десетилетия политически коректно наименование е роми. (Иванова, Кръстев 2020: 93). Етнонимите не са статични и се променят като отражение на взаимносвързани процеси на сегментация и консолидация в рамките на самата общност или общности и според мястото им обществото. (Марушиакова, Попов 2012: 142). Затова и някои от групите предпочитат наименованието цигани, докато други официално наложеното роми. В текста ще се използва наименованието роми, което беше използвано от респондентите при теренната работа, макар и да имаше отделни различия и липса на цялост в това наименование¹.

Изследването стъпва на емпиричен материал и проведени интервюта с представители на ромските общности в градовете Гоце Делчев и Кюстен-

¹ При някои от интервютата също така бях помолен при публикация да използвам наименованието роми.

дил в периода от 2021 до 2023 г. с цел да събере, опише и изследва стратегии за справяне с бедността, които са свързани с местните традиции на изолирани етнически общности.

Изборът на тема на изследването е продиктуван от това, че маргинализираните групи като ромските общности имат изграден механизъм да преодоляват бедността и кризата, използвайки работещи и традиционни за тях способности и решения базирани на част от поминъците практикувани от членовете на самата общност. При работата на терен се използва техника на работа, разработена от Робърт Чеймбърс, при която изследователят регистрира техниките за справяне при криза и бедност на различните общности, но и активно търси на мнения на общностите, за да може те самите да успеят да формулират решения на техните проблеми, базирани на собствения опит и култура. (Chambers 1983, 1997). Теренната работа включваше наблюдения, включени наблюдения, теренен дневник и автобиографични интервюта.

Ромите и традиционните занаяти

Ромската общности е една от най-изследваните етнически групи, живеещи на територията на България. Затова и материалната култура и нейните проявления, в това число на занаятите, са сериозно проучвани, а и представяни чрез мултикултурални изложби (Марушиакова, Попов 1995) или чрез демонстрации на самите майстори по панаири и изложения. (Иванова, Кръстев 2009: 174–177). Практикуваните от общността занаяти са преплетени в културата на ромите и чести са случаите на етноними, свързани с определено занятие или професия – калайджии, кошничари, бургуджии, копаничари и др. Същевременно се прави разлика между етнонимите на ромските групи и професионимите срещани при ромите (Марушиакова, Попов 2012: 143). Липсата на това разграничение често води до определяне на ромски групи, които на практика не съществуват (хамали, касапи, бръснари и др.). Изследваните членове на ромските общности се идентифицират като представители на общността и като част от групата на занаятчиите. „Ние сме роми, но сме от занаятчийски край и работим занаята²; Сарачите сме ние тука, живеем си в ромската махала³; Роми сме и сме ковачи“⁴.

Ковашкият занаят

Занаятите, свързани с обработката на метал, са най-разпространените сред ромите и са дълбоко преплетени в тяхната култура, а често и при-

² Х.М. р.1965 г. Семеев, ковач - жезелар. Гоце Делчев, 16.08.2021 г.

³ С.К., р. 1963 г., Семеев, сарач. Гоце Делчев, 16.08.2021 г.

⁴ А. Ж., р. 1953 г. Семеев, ковач – жезелар. Кюстендил, 22.03.2021 г.

знак за идентичност (напр. бургуджий). „Векове ние живеем между селяни и граждани в разни държави, като със своите метални произведения сме били само от полза за тях“ (Пашов, Ш. 2022: 24), както и, че „Ковачеството е от бога останало“ (Пашов, Ш. 2022: 65). Трудно се определя, доколко от тях са новоусвоени или се включват в традиционната професионална специализация, но именно за железарството може да се допусне, че е от традиционните занаяти на общността. (Иванова 2006: 182). Балтаджийство (майсторите изработва брадви и тесли), демирджийство (изработват се земеделски инструменти) спадат към групата на железарството. Бургуджиите, които живеят основно в Северна България, се определят като ковачи, тъй като работят по-голям асортимент (саби, ножове, инструменти, панти, подкови и др.) като при тях практикуването на занаята е свързан с чергарство, което приключва с Постановлението №256/17.12.1958 г.⁵ Катунарството на бургуджиите приключва и те се установяват трайно по градове и села. Занаятът се предава от баща на син и бил основно средство за препитание. (Стоянов 2007: 5–6).

При работата на терен умишлено бяха търсени все още останали ковачи от ромски произход, за да се проучи в каква форма съществува занаятът днес и доколко спомага за преодоляване на бедността по време на криза. И в двата града има останали ковачи, макар и техният брой да е значително намален. В Гоце Делчев бяха открити трима майстори и един помощник, които все още се занимават със занаята. Градското ромско население на града е групирано и живее в кв. Комсала, известен като „Махалата“.

Обособяването на махали на етнически принцип е основна практика през Османския период, където в рамките на Империята по населените места живеят много и различни етноси. Васил Кънчов по време на своето пътуване през 1891 съобщава, че ромското население се занимава със земеделие по селата, за близкия до Неврокоп град Мехомия (дн. Разлог) описва, че „Циганите живеят в града твърде много и се занимават с обикновените си занятия, именно търгуване с едър добитък, музикантство, ковачество и др.“ и „по вяра болшинството на циганското население е мохамеданско“. (Кънчов 1970: 2, 413). В края на XIX и първите десетилетия на XX в. в региона ромите са трайно уседнали. Живеят съвместно с останалото население и в градовете били занаятчии. (Пашова, А. 2008: 74). За уседналост на ромите по българските земи може да се говори още в края на XV в., като във османската законодателна са регулирани отношенията с тях още от XVI в., където

⁵ Постановление на МС, което има за цел „уреждане въпросите на циганското население в НР България“, в което се забранява „скитничеството и просията“ в НРБ и всички граждани се задължават „да се занимават с обществено полезен труд и да работят според своите сили и възможности“.

с цел събиране на данъци се узаконява статута на двете групи – уседнали и чергари. (Иванова, Кръстев 2008:109–111), като до края на Османското владичество в империята протичат процеси на усядане и Освобождението заварва част от общността вече трайно живееща по градове и села. Бурните процеси от първата половина на XX в. водят до големи изселнически вълни, в които участие вземат много роми. (Марушиакова, Попов 2000:105). Те се установяват на нови места и през 20–30те години трайно започват да усядат. Така по градовете и селата се обособяват нови махали с изцяло ромско население. Тези процеси не завършват с Постановлението от 1956 г., а дори следват нови преструктурирания, вследствие на преместването или обединяване на ромски махали или различни групи от общността на ново място.

Махалата в Гоце Делчев се оформя още преди Освобождението на града⁶, през първата половина на XX в. се разраства и след 1944 г. окончателно оформя. Тя е населена с изцяло уседнало население, чиято вяра е мюсюлманска, а смятаният за „майчин“ език турски. По целите Родопи живеят групата на агуптите, при които традиционният занаят е ковашкият, но са загубили своя език и изповядват мюсюлманската религия. В Западните Родопи и Пиринска Македония живеят съвместно с хорохане рома (турски роми) – ковачи, кошничари, калайджии и др., а често двете групи съжителстват в едно и също село или една и съща махала (Марушиакова, Попов: 1993: 136–137). Ковачеството е практикувано без прекъсване, основно под формата на железарство⁷. За разлика от при други ромски групи заминаващи се със занаяти (Иванова, Кръстев 2008:109–111; Дечева 2004: 76–77), в процеса на работа участие винаги е взимала само мъжката част от населението. В Югозападна България често когато общността не живее сред турци и няма възможност да пресъздава този начин на живот, тя постепенно започва да изоставя мюсюлманската културна система и остават хорохане рома по групова принадлежност. Същевременно голяма е групата на турскоговорещите роми, при които само най-възрастното поколение говори романес, повлиян от турският език и се идентифицират като турци/миллет или „мюсюлмани“. В групата на миллета има разграничение на мехтер-миллет (т.е. музиканти) и уста-миллет (т.е. майстори или ковачи) (Славкова 2004: 34–35).

В Кюстендил бяха открити една ковашка фамилия с двама представители и един майстор тенекеджия от ковашки род. Местната общност спада

⁶ Целият район остава в рамките на Османската империя до 1912 г.

⁷ Железарството се отделя от ковачеството, макар и инструментариума да е сходен. Появилите се и наложени през втората половина на XX в. понятия „ковано желязо“ и „художествена обработка на метал“ акцентират върху изковаване на предмети, които макар и да се използват в бита, имат художествена стойност. Железарството остава и се приема като обслужващ бита занаят.

към групата на йерлиите (уседналите роми), които са част от групата на хорохане рома и по рядко на дасикане рома (български роми). (Марушиакова, Е., В. Попов 1993: 43–44), но ромскоезични. За турския език и изповядването на исляма има само откъслечни спомени. В днешния квартал „Изток“ понастоящем живеят всички ромски групи в града, мюсюлманите са преименувани през 1962 година⁸, а понастоящем кварталът е разделен на нова и стара част. (Мачикова, Пашова 2009: 31).

Предаване на занаята

Ковачеството, практикувано от ромите и в двата града е запазило своята устойчивост, наследственост и се предава в семейството. „Коваческата работа е тежка, с желязо да имаш работа е тежко. Ние сме така. Дядо ми и татко ми работиха това. Почива дядо ми и аз заемам неговото място⁹; Дедо ми, баща ми, сега аз, брат ми беше, всички ковачи¹⁰; Направихме работилницата и почнахме. Един вид откакто се помня, като ученик му помагах. Бях трети клас¹¹; Дедо ми имаше ковачница. Аз от малък му помагах и бех много мераклия да стана ковач“¹². Моделът е устойчив през целия XX в., знанията и уменията се придобиват от ранна детска възраст в семейна среда и не се учи при „чужд“ човек.

Характерно за целия социалистически период, през който се учи и практикува занаятът е, че той не осигурява основната трудова заетост на информаторите, а се използва като допълнителен доход. Смяната на политическата система след 1944 г. и настъпилите промени из основи променят развитието на занаятите и статута на занаятчиите¹³. Занаятчиите се вливат

⁸ Така например е сменено името на единия от информаторите, докато жена му не бива преименувана, защото нейното име не било традиционно мюсюлманско.

⁹ Х.М.

¹⁰ А. Ж., р. 1953 г., семеен, ковач – железар. Кюстендил, 22.03.2021 г.

¹¹ Р. Т., р. 1956 г., ковач – железар. Вдовец. Гоце Делчев, 27.04.2023 г.

¹² М.К., р. 1951 г. тенекеджия. Семеен. Кюстендил, 17.08.2023 г.

¹³ Масовата национализация наложена с координирани от държавата действия, при които специално подготвени предварително кадри и милиционерски части блокират достъпа на собствениците до активите на предприятията им, а в същия ден Шестото Велико Народно събрание приема „Закон за национализацията на частни индустриални и минни предприятия“, собствениците са изгонени от своите предприятия, ключовете и наличните им документи иззети. За периода от две години са национализирани около 7 хиляди предприятия. (Вачков 2009: 277–278). Част от тях са прерасналото в предприятие или манифактура занаятчийско производство. След приемането на Закона за кооперациите през 1948 г. и Закона за Закона за Трудово-производителните занаятчийски кооперации през 1949 г., чрез които управляващата БКП иницира създаването на множество кооперации в стремежа за ликвидиране на частната практика, всички занаятчици стават част от кооперациите и нямат право да работят индивидуално за себе си. Съществуващите трудово-производителни занаятчийски кооперации, както и

като кадри в последвалата индустриализация и развитие на селското стопанство. През 60-те и 70-те години макар и частната занаятчийска дейност да не е разрешена и отчасти регулирана със създаването на Задругата на майсторите на народни художествени занаяти през 1967 г.¹⁴, занаяти се практикуват. Ромското малцинство в голяма степен остава извън тези свързани със занаятчийството процеси и практикуваните от ромите занаяти и произведенията на техните майстори рядко биват категоризирани като „художествени“. Самите занаятчии също не припознават новите идеологически и естетически функции на упражняваните от тях занаяти. Същевременно всички респонденти имат своя професия, която работят на пълна почасова заетост. „Заварчик бях на панели¹⁵, Шофьор, карах секретна поща нощем¹⁶, Вечерно за фрезист изкарах¹⁷, Баща ми и майка ми държавна работа, промишленост¹⁸. Работи се вечер и през почивните дни. По това време вече държавния апарат не оказва сериозен натиск върху работата на „частно“, особено ако тя се осъществява в домашни условия. По Живково време не ни пречеха да си работиме вкъщи¹⁹“.

Занаятът и йерархията в семейството

Чрез усвояването и практикуването на занаята може да се открият и елементи от йерархичните отношения между мъжете в семейството. Занаятът първо трябва да се усвои от първородния син, а след това работилницата заедно с къщата се наследява, но само ако занаятът бива. „Моят дядо всичко ми приписа каквото имаше за да работя занаята²⁰; Тая къща с ковачницата от дедо ми остана на мене“²¹. „Татко вика, няма да учиш, трябва да работиш, много деца сте, ти си най-големия²²; И ме затваряше в работилницата с него,

други като потребителските, с изключение на ТКЗС, са одържавени в периода 1947–1950 г. От ЦКС чрез национализация са отнети всички големи индустриални предприятия и трудово-производителни кооперации. Намесата на държавата в занаятчийството и търговията води до демобилизиране на кооперативните дейци и организации (Манолова 1990: 136).

¹⁴ Основаването на Задругата на майсторите на народни художествени занаяти е естествен резултат от държавната политика насочена към запазването и популяризирането на народните занаяти, която целенасочено да окаже влияние върху създаването на нова пазарна конюнктура, чрез намеса в производството, а оттам и потреблението, които се сформират на базата на цялостна интервенция на държавата в културната сфера.

¹⁵ Х.М.

¹⁶ А. Ж.

¹⁷ Р.Т.

¹⁸ М.К.

¹⁹ М.К.

²⁰ Х.М.

²¹ А.Ж.

²² Р. Т.

да не избегам. Детските години изкарах в работилницата, да му помагам, нема кой, аз съм най-големия брат“²³. Домът и работилницата към него не се поделят между други наследници, независимо какво работят и дали продължават семейната традиция, като могат да бъдат разширени и разрушени с цел изграждане на нови. Изразената патриархална структура на ромските общности и изградената в нея вътрешна йерархия спомагат за запазването и практикуването на занаята, неговото адаптиране през различни периоди и политически системи през целия период на XX в.

Сарашкият занаят

В Гоце Делчев освен ковачите-железари, представители на ромската общност са и останалите работещи двама сарачи²⁴. При тях се забелязват същите тенденции характерни за ковачите през периода на социализма. Занаятът се предава по наследство - „Дядо ми беше сарач, вуйчо ми беше сарач, татко ми беше сарач. Цялото ми семейство е занаятчийско, другият ми чичо беше ковач“²⁵. Всеки има своя професия. (Работех тука в завода за радиостанции дете беше)²⁶, която практикува, докато занаятчийските услуги се работят извънредно или допълнително. Работата е пряко свързана с обслужването на добитък, което до 1989 г. и разпада на социалистическото селско стопанство, осигурява работа на сарачите и техният брой в града надвишавал десет. „Животни много, работа много. Тука тая цялата улица бяха сарачи“²⁷.

Времето на преход

Периодът след 1989 г., и разпадът на тоталитарната система с нейната планова икономика и трудният преход довеждат до сериозна икономическа криза през 90-те години на XX в. „След приватизацията ни съкратиха и бая се чудехме накъде да вървим“²⁸. Останали безработни, всички респонденти се обръщат към семейните занаяти, в голяма степен, подтикнати и подпомогнати от по-старите членове на семейството. „Не се строяха вече панелни блокове, съкратиха ни. Още преди казармата на старите помагахме с ковачеството, после те помогнаха“²⁹; Татко ми, казва – какво се притесня-

²³ М.К.

²⁴ Занаятчия, който работи с обработени кожи и изработва принадлежности за езда и впрягане на добитък.

²⁵ С.К.

²⁶ А., над 65 г., Семсеев, сарач. Гоце Делчев, 27.04.2023.

²⁷ С.К.

²⁸ А.

²⁹ Х.М.

ваш, нали може да работиш!? Правиме една работилничка и ще почнеш³⁰. Чрез бързата адаптация към новата ситуация, ромите занаятчии успяват да избегнат сериозните елементи на бедност и дълбока икономическа криза, в които са въввлечени големи ромски общности през 90-те години на XX. Всички респонденти споделят, че възможността да практикуват занаят им е осигурил стабилност и приемливи доходи. Характерните за ромите музикантски наклонности и умения, които съчетани с занаятчийската практика, успяват да осигурявалт доходи над средните за страната по време на 90-те години на XX в. „Тука работя и ходех музикант. Денем тука, вечерта там. Голямата криза 90-те години...страшна работа. Аз обаче изкарвах пари и децата ми нищо не разбраха от тая работата с кризата“³¹.

Миграцията и семейния занаят

В началото на 90-те след промяната на политическите системи в Източна Европа започва засилена миграционна вълна в посока Западна Европа. Ромските общности взимат участие в тези миграционни вълни и стават част от голямата Балканска миграция към „Европата“. За много от ромските групи трансграничната миграция извън рамките на страната не е феномен, а по-скоро добре проверена стратегия, част от традиционния модел за миграция на Балканите (Славкова: 2009: 143) наричан гурбет или печалбарство. Мигрантите, основно мъже, работят в чужбина за кратък период от време, докато семействата остават да живеят в родината. Ромите са сред лидерите на нелегалната трудова миграция към страните от ЕС (Marouchiakova, Pоров 2008б: 1–4), което неименуемо оказва влияние върху йерархията и начина на живот на семействата. При ромските общности обаче се забелязва и промяна на модела, като жените са равнопоставени, като те самите стават мигранти и осигуряват допълнително доходи на семействата. Постепенно сезонната миграция се превръща в трайна и се образуват мигрантски общности в страните приемници. Тези процеси се засилват на границата на новото хилядолетие и особено след приемането на България в ЕС, когато процесът на миграция се улеснява драстично. Във всички семейства на респондентите има сегашни мигранти или такива, което променя традиционния модел свързан със практикувания занаят като средство за справяне с бедността, давайки устойчивост и приемственост между поколенията. „Малкият син иска тая работа, но вървят навън за повече пари³²; Той в Германия бега да работи, но аз му казах, да си усвои занаята, пък после

³⁰ А.

³¹ Р. Т.

³² Х.М.

да работи каквото иска³³. Синовете и внуците на майсторите вече нямат това желание за усвояване на семейния занаят. Възможността за работа в чужбина, макар и тя неквалифицирана, осигурява повече доходи, което предопределя избора за развитие на по-младите поколения. Целият регион около Гоце Делчев, който съчетава няколко етнически и етноконфесиални групи, работи и изкарва основните си доходи чрез гурбетчийство (сезонно и трайно), като пари се изпращат на останалите в родината членове на семейството или се влагат в строителство на нови къщи. Представителите на ромската общност са се сред най-активните, като причина за това е и владението на турски диалект като майчин, което им позволява да комуникират, макар и да не знаят езика на страната, в която отиват. Трайно утвърдената емигрантска турска общност в Германия, а и Англия, има изградена мрежа за наемане на работници от България, които владеят турски език, в това число и от ромските общности. Това позволява на техните представители по-бързо да се интегрират в страната приемник. „Синовете ми в Англия за един турчин работиха³⁴; В Германия вървят, там им е по-лесно заради нашия език (турския – бел. ав.), разбират се с турците“. По този начин по възрастните поколения остават в България, младите работоспособни са в чужбина, част от внуците са гледани в България. Всички майстори са надхвърлили 55 години, но продължават да работят и се опитват да предадат знанията и уменията си на най-малките. „Ей го внука, учи тука в гимназията, но минава от време на време и подхваща, интересно му е³⁵. Има ръка единия внук за тия неща, ама“³⁶. Макар и да имат желание, подхващането на занаят е малко вероятно за реализация на младите, чиито родители им осигуряват необходимите средства и предоставят възможност за развитие в България или работа в чужбина.

Пандемията от COVID-19

По-голяма част от периода, когато трябваше да се проведат теренните проучвания, обхвана световната пандемия от коронавирус, която даде отражение във всяка една сфера от живота на населението. Тенденциите при майсторите занаятчий и тяхната работа могат да се открият в няколко посоки. Ограниченията и няколко локдауна играят своята роля при миграцията в целия регион, като в голяма част спират временната, но и „прибират“ не малка част от вече постоянно живеещите в чужбина. Затварянето на гра-

³³ А.Ж.

³⁴ А.

³⁵ С.К.

³⁶ А.

ниците ограничава движението на мигрантите, но строгите ограничителни мерки, довели до липсата на работа и „свобода“ за мигрантите в страните приемници води до масово завръщане по родните места. Това довежда до напълване на селата и градовете в региона с хора, което се отразява и увеличава обема работа на майсторите. Част от завърналите се мигрантите се ориентират към земеделието, което те познават от малки, други към строителството. Така се увеличава драстично обемът на работа на ковачите, предвид една от основните им дейности, която е да правят или поправят земеделски инструменти или такива за дърводобив и дърводелска работа. „Ето гледай, колко инструмент имам да поправам тука³⁷; Сега за дървата работиме, за конете“³⁸. Сарачите изпадат в ситуация, при която дори не могат да смогнат, поради големия обем работа., Ей го, наплив има, но не мога да им работя бърже. Отказвам работа“³⁹. Обемът работа се увеличава не само заради поминъка, но и заради семейните празници на мюсюлманското население⁴⁰. „Сега покрай сюнета много работа имам. Много хора се върнаха“⁴¹. Намалелият брой на майстори и рязко увеличилият се брой на населението, довежда до бързо разширяване на пазара и невъзможност за изпълнение на всички поръчки. Със сигурност края на пандемията от коронавирус ще промени ситуацията, раздвижи отново населението в посока миграция, но част от развитите добре поминъци като дърводобив или добиващите популярност и нарастващи откъм посещаемост, участие и показност семейни празници, ще бъдат една постоянна ниша и реализация на поръчки в района на Гоце Делчев.

В Кюстендил беше забелязана и друга тенденция. Поради увеличения брой смъртни случаи по време на пандемията, работата на местния ковач нараства. „Има поръчка от гробарите за дръжки. То там неизбежно, имат утре погребение, треба да са готови“⁴². Спецификата на потреблението в тази сфера води до приоритизирането на дейностите и поръчките, което кара майсторът да отказва или отлага други дейности в зависимост от тяхната спешност.

Разразилата се пандемия и мерките срещу нея оказват роля и върху йерархичните отношения, част от които и предаването на занаята. Доколко съзнателно, доколко не, старото поколение успява да се адаптира в ситуация

³⁷ Х.М.

³⁸ С.К.

³⁹ А.

⁴⁰ По време на сватбите и сюнетите като част от обичаите, празненствата и състезанията участие вземат младежи на коне. Едно животно се нуждае от сбруя, юзди, седло, подкови и др., които се изработват от сарачите и ковачите.

⁴¹ А.

⁴² А.Ж.

и дори да я „използва“ в полза на традиционните според него ценности за семейството. „Върнах се заради него, той ми казва, аз толкова много работа имам тука, ти там ходиш да работиш. Там финансово е по-добре, но човек е хубаво да е при семейството⁴³; Ние го накарахме да се върна сина, то там имаше много хубава работа⁴⁴; Но сега се прибраха, тука са. Не ги пускам да вървят, защото аз съм сам вече, кой ще ме гледа тука? За мен тука е най-добре, щото са при мен, при семейството⁴⁵; Двамата сина им викам, елате ми помогнете, оставете вече тая чужбина, има работа, гладни няма да останете. Даже големият син е без работа, аз за него държа повече да дойде и ще дойде⁴⁶; Внукът е тука, минава и се учи, показвам му всичко“⁴⁷. До края на теренните изследвания и последвалите наблюдения⁴⁸ никой от младото поколение не беше се изцяло обучил за майстор или заявил такова решително желание, въпреки това, тези от младите, които се бяха „завърнали“ и нямаха намерение да заминават отново, а да помагат на бащите си майстори и семейството.

Заклучение

Част от ромските общности са сред най-бедната и социално зависима част от обществото и в много случаи подлежат на трудова дискриминация. На Балканите и в частност България на тях не трябва да се гледа като една монолитна общност, върху която да се прехвърлят общи специфики и културни модели. Всяка ромска общност трябва да се разглежда според основните си етнокултурни специфики в съчетание със заобикалящата ги среда и съвременни тенденции и развитие. Изследваните занаятчии са от различни ромски групи, но обединени от практикуването на традиционни знания и умения свързани с предавани в семейната среда занаяти. В разгледаните случаи упражняването на занаят все още не е прекъснат процес, макар и да намалява броя на непосредствено въввлечените в него. Маргинализираните групи като някои ромски общности имат свои изградени механизми, чрез които се справят с кризисни ситуации, водещи до сериозно обедняване и социална деградация на членовете на общността. Практикуването на занаяти е сред тези стратегии, които се опират на традицията на общността, свързани са със семейната структура и йерархия и осигуряват поминък на

⁴³ Ж. Ж., р. 1981 г., Семеен, помага на баща си в работилницата и продава на пазара стоката

⁴⁴ А.Ж.

⁴⁵ Р.Т.

⁴⁶ А.

⁴⁷ С.К.

⁴⁸ Последните такива са от октомври 2024 г.

мъжката част от нейните членове. Тази стратегия помага за преминаването през бурните години на постсоциалистическата реалност и преминаването от планова към пазарна икономика. Миграционните процеси, в които участват и представители на разгледаните ромски общности променят изградената стратегия, но не я прекъсват. Така световната икономическа криза породена от пандемията от коронавирус е посрещната и преодоляна в рамките на семействата и един от способите е упражняването на занаяти. За разлика от много други икономически и социални сфери, пандемията оказва дори положително влияние върху пазара, поръчките и реализирането на продукцията на майсторите от една страна и йерархичните отношения от друга. Липсата все още на млади майстори, които да продължат традицията, дава основание да се смята, че и стратегията, базирана на традиционен модел ще претърпи сериозни промени или дори изчезне. Цялостно и към момента, базирайки се на теренните материали и наблюдения, това все още не се е случило и нови процеси на промяна тепърва предстоят.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вачков, Даниел. 2009. Икономиката на комунистическа България (1944 – 1962). В: Знеполски, Ивайло (ред.). История на Народна република България: Режимът и обществото. София: Ciel, 263–302.
- Дечева, М. 2004. Облеклото на циганите рома в България. София, Фондация „Отворено общество“
- Иванова, Е. 2006. Цигански занаяти в Старозагорско през Възраждането. *Народни занаяти. Минало, настояще, бъдеще*. Гоев, А. (съст.), Габрово, Фабер, 177–183
- Иванова, Е., В. Кръстев. 2008. Ромската жена – пространства и граници в живота ѝ. Стара Загора, „Литера Принт АД“
- Иванова, Е., В. Кръстев. 2011. Мястото на ромската материална култура в градска среда като автентично историческо свидетелство. *Културното наследство в съвременния град. Юбилеен сборник посветен на 85 годишнината на ст.н.с. Магдалина Станчева*. Чолова, Цв. (ред.), София, НБУ, 171 – 180
- Иванова, Е., В. Кръстев. 2020. Проучването на архивни документи и етнографска работа на терен – две взаимодопълващи се страни в научното изследване: Примерът с циганите/ромите в България. *Архиви и история: Взаимодействия, перспективи*. Кочанкова, А. (съст.), София, Херон Прес, 93–88
- Кънчов В. 1970. Избрани произведения. Пътуване по долината на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско“, т.1., София, Наука и изкуство
- Манолова, Надя 1990: От кооперативизъм към колективизация. В: Кризата в историческото развитие. София, 128–139
- Мачикова, Г., Пашова, А. 2009. Кратка етнокултурна характеристика на ромите в Кюстендил. *Andral*, бр. 55, София, 29–39
- Марушиакова, Е., В. Попов. 1992. Циганските групи в България и тяхното етническо самосъзнание. *Българска етнология*, кн. 1, 42–56

- Марушиакова, Е., В. Попов. 1993. Циганите на България. Проблеми на мултикултуралната музейна експозиция. София, Клуб '90
- Марушиакова, Е., В. Попов. 2000. Циганите в Османската империя. София, Литавра
- Марушиакова, Е., В. Попов. 2012. Цигани в Източна Европа. Курс лекции. София, Парадигма
- Славкова, М. 2004. Турските цигани в България и евангелското движение. *Българска етнология*, кн. 3, 30–50
- Славкова, М. 2009. Пътуване през границите: съвременни модели на трансграничната трудова миграция на рударите в България. *Български фолклор*, № 3–4, 140–145
- Стоянов, Ат. 2007. Vrastiri/Работилница. Велико Търново, ЦМЕДТ АМАЛИПЕ
- Пашова, А. 2008. Кратка историко-демографска справка за ромите в Благоевградска област - края на XIX и началото на XX в. (по писмени извори и архиви). *Andral*, бр. 51–52, София, 63–74
- Пашов, Ш. 2022. История на циганите в България и в Европа. Рома. София, Парадигма
- Chambers, Robert 1983 *Rural Development: Putting the Last First*, NY
- Chambers, Robert 1997 *Whose Reality Counts: Putting the First Last*, NY
- Marušiakova, E., V. Popov 2008: Les migrations des Roms balkaniques en Europe occidentale: mobilités passées et présentes. *Balkanologie*, Vol. XI, № 1–2.

ПОЛОВИ ОСОБЕНОСТИ ПРИ ПРИОБЩАВАНЕТО НА ДЕЦА И МЛАДЕЖИ КЪМ ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ В ИЗОЛИРАНИ ОБЩНОСТИ С ЦЕЛ ИЗГРАЖДАНЕ НА СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ С БЕДНОСТ.

Илиана Страхилова

Резюме: Политическите промени в страната през последните 30 години, допринасят изключително много за промяната на нагласите на хората в малки населени места спрямо трудовата дейност. Икономическите изпитания стават една от основните причини за изграждане на нови или възвръщане на стари стратегии за справяне с криза, особено при изолираните общности. Възприетите трудови модели показват и различни полови специфики, които варират при различните етноси. Изследването акцентира предимно на населените места в Югозападна България, но са маркирани и някои примери от района на град Кюстендил, с цел да се отсее регионалните специфики при стратегиите за справяне с кризисни ситуации и да се очертае един общ универсален модел, характерен за цялата страна. Обърнато е по-специално внимание и на особеностите при изграждането на различните трудови модели сред жените, като основен акцент е и предаването на тези образци на децата и младежите и интегрирането им в допълнителната спомагателна трудова дейност.

Ключови думи: полови специфики, допълнителна трудова дейност, детски труд, възпитание на децата в трудови навици

Настоящата статия е част от по-голямо 3-годишно проучване, свързано с проект „Етнически и професионални специфики на изолирани общности при бедност и криза“. За периода на изследването са избрани няколко основни региона в България, където може да се наблюдава съжителството на различни етнически групи – районите на Лом, Гоце Делчев и Кюстендил. През целия период на изследването екипът успя да проведе множество срещи, неформални разговори, интервюта със събеседници и да натрупа богат фотографски и аудио-визуален материал. Акцентът в настоящия текст са децата и тяхното влияние, обучение и включването в трудовите дейности при различни етноси. В текста ще бъде маркирано и влиянието на институциите и до каква степен те спомагат за изграждането на регионалните специфики. Ще бъде направен опит и за открояване на трудовите особености, свързани с половата принадлежност и изграждането на различни модели на поведение спрямо труда.

В настоящия текст основно ще бъде засегнат регионът Гоце Делчев и в частност община Гърмен и прилежащите ѝ села. Тук фокусът пада върху помашкото и ромското население, живеещо там. Ще бъдат разгледани различни примери от неформалната икономика, които помагат за допълване на семейния бюджет и служат като стратегия за справянето с кризисни ситуации. Също ще бъдат маркирани и примери от област Кюстендил, като по този начин се цели от една страна да бъде изведен универсален модел, а от друга да бъдат открити и регионалните и етноконфесионални специфики. Също ще бъдат отбелязани и полово-възрастовите особености, които пряко засягат ролята на децата и тяхната интеграция в трудовите ролеви модели, като при открояването на частните случаи ще бъде взета предвид и ролята на институциите като определящ и спомагащ фактор при допълнителните трудови дейности. Настоящото изследване е изградено както на базата на проведени полуструктурирани интервюта във вече споменатите региони, така и на неформални разговори и наблюдения там.

Проблемът за социалното и икономическото развитие на района на Гоце Делчев стои в ползрението на българските изследователи от няколко десетилетия. Примери за това са изследванията на Маргарита Карамихова за емиграцията от Родопите където се набляга на идеята, че съвременните миграционни нагласи на населението са провокирани от много различни движещи сили като например сравнително високата степен на безработица, ограничените възможности за практикуване на селскостопанска дейност, особеностите на планинския релеф в този район и опитите за асимилационна политика на българските правителства в различни исторически периоди (Карамихова 2003). Петко Христов и Мила Маева обръщат внимание и на мъжката трудова мобилност, като очертават различни фактори, според които категоризират гурбета като „традиционната трудова мобилност“, типична за района на Родопите (Hristov, 2008: 217). Мила Маева откроява и ролята на религията като един от основните моменти, които спомагат за определянето на джендър спецификите. Според нея именно полът допринася изключително много за разпределянето на основни роли при семейните икономически стратегии. Това изиграва решаваща роля при решението жените да поемат грижата за децата и домакинството, както и селскостопанската работа и грижата за животните, докато мъжете са тези, които печелят средства, най-често навън, които в следствие биват инвестирани в ремонти, строеж и закупуване на нови имоти (Маева 2010: 164 – 166). Изброените примери служат за очертаване на актуалността на проблема и по какъв начин той занимава научния интерес от началото на новото хилядолетие. В настоящия текст мъжките трудови миграции не са основен акцент. Тук ще бъде обърнато повече внимание на промените, които настъпват при ролята

на жената и възможността за женска миграция. От друга страна е нужно да се отбележи появата на друг тип алтернативи за подпомагане на семейния бюджет, които могат да бъдат открити вътре в общността.

Характеризирането на трудовата миграция като типично мъжко явление от гореспоменатите автори изглежда логично. Ако вземем предвид социално-икономическите промени които настъпват при населението в района на Гоце Делчев, тази стратегия се очертава като един успешен модел за справяне с кризи. Промяната на политическата система в България след 1989 г. създава много предпоставки за промяна на трудовата заетост. Закриването на голяма част от държавните предприятия изправят населението пред криза, справянето с която предизвиква търсене на нови стратегии. Така според Бехрин Шопова поминъкът на населението на Гоце Делчев може да се очертае в няколко основни посоки - животновъдство, земеделие, дърводобив и дървопреработваща промишленост – за мъже и заетост в шивашки бизнес – за жени. Ограничен брой работни места се предлагат в държавна администрация, лечебни заведения, както и в училища и детски градини в региона. Съответно практикуването на тези професии е свързано с наличие на по-високо, специализирано образование, което лимитира възможността да се обхване по-голям брой от населението. Възможности за работа има в строителството или в сферата на услугите в градовете Гоце Делчев, Благоевград и София, както и в туристическия и хотелиерския бизнес в Банско, Разлог и др. Мнението на повечето от респондентите на изследователката е, че за жени се намира повече работа, особено в шивашки цехове, каквито има във всяко населено място в разглеждания регион. Обратно – мъжете все по-трудно успяват да се реализират на трудовия пазар. Голяма част от мъжете са принудени да търсят препитание извън страната. Външната миграция е ориентирана основно в държави като Германия, Великобритания, Испания, Гърция, Франция, Дания, Холандия и Белгия. Най-често мигрантите са заети със сезонна работа в селското или горското стопанство, а по-малка – в хранителна промишленост и строителство. (Шопова 2022: 81–82)

Вътреобщностни стратегии

Преди да пристъпим и към женската сезонна трудова миграция е нужно да се разгледат и някои от механизмите за справяне с кризата вътре в общността. Част от жените в района на Гоце Делчев успяват да припечелят допълнително и да допринесат към семейния бюджет, реализирайки се неформално, чрез занимания, които спомагат за поддържането на общностната идентичност. В района на гр. Гоце Делчев могат да бъдат открити няколко много показателни примери. В един от кварталите на града например,

където жителите се идентифицират с „Ние сме турски цигани и цигански не говорим, майчиният ни език е турски“¹ се откриха няколко варианта за допълнителни услуги, които се предлагат предимно вътре в общността. В махалата има колячи, които покрай големи празници като Байрям предлагат своите професионални услуги, като вид частна дейност. Заколването на животното попада изцяло в полето на мъжкото познание, но в махалата се откриват и типично женски занимания, които отново се реализират предимно в самата общност. „Тука има една жена, която много умее да меси кори за баклава. Ама от тая наща, турска баклава. Много са хубави и за да си купиш от нея, особено около празници трябва да се запишеш предварително, защото вече на никой не му се занимава да си ги прави сам“² В тази общност даденото умение започва постепенно да изчезва, тъй като голяма част от младите отиват да живеят и работят в по-големите градове или в повечето случаи и извън страната. В този квартал има дълги традиции на трудова миграция, по-възрастното поколение е било заето предимно в отглеждането на тютюн³ в Гърция. „Тука в нашето село много ходеха в Гърция работеха, там сееха на гърците, беряха по едно евро на низа и сега си е така. Той е евтин, всичко вече е скъпо, а ти да идеш да береш за едно евро на низа“⁴. Тази трудова алтернатива обаче започва все повече да губи популярност именно заради тежката работа и сравнително ниското заплащане. Поради тази причина младото поколение се преориентира към по-атрактивни дестинации. „Моите деца от години са в Германия. Внуците като дойдат те говорят по няколко езика“⁵. Друга популярна дестинация остава и Великобритания. Така все по-усиленото емигриране с цел по-добър живот допринася и за загубата на познанието за някои традиционни умения, което пък от своя страна отваря възможности за допълнителни доходи на хора вътре в самата общност, които в същото време задоволяват потребности вътре в нея.

Такива примери се откриват и в с. Рибново, където отново жените предлагат услуги, насочени към потребностите на самата общност. Една от основните ниши, в които успяват да се реализират те, е свързана с рибновското облекло. „По 300 лв. струват едни шалвари. Ще ги облече сега за Байряма и за следващия ще иска нови, че тия вече са стари. Тука се пръскат много пари за глупости. Идват и ти карат плата за шалварите и шивачки ти го шият.

¹ К.И – турска циганка, 70 – годишна, гр. Гоце Делчев

² Ф. М турска циганка, 75 – годишна, гр. Гоце Делчев

³ Темата за тютюна само ще бъде спомената, тъй като в настоящия сборник присъства цяла статия, посветена на тази тема. За повече подробности можете да видите текста на Кремена Йорданова

⁴ А. – жена от село Рибново

⁵ Ф.И – турска циганка, 70 – годишна, гр. Гоце Делчев

Тука много жени си имат вкъщи машините и шият. Те тия, дето не могат да шият, те си плащат⁶“. Така се оформя една услуга, която се практикува от жени и млади момичета и е насочена изцяло към женското потребление.

Вече беше споменато и от други автори, че в района на Югозападна България една от възможностите за реализиране на пазара на труда за жената е именно работата в някой от многобройните шивашки цехове. Този отрасъл дава възможност за професионална квалификация, без предварителни познания и подготовка. Така по този начин по-предприемчивите успяват да реализират и частни поръчки, които едновременно допринасят за изграждането и запазването на идентичността на групата, но и в същото време се превръщат във вариант за неформална икономическа дейност, която подпомага, както семейството, така и затвърждава ролята на индивида в общността. По този начин освен финансов капитал се усвоява и вътрешен престиж. Интересното при този случай е, че шиенето е отделен процес от декорирането на облеклото. „Тия престилки, дето ги носят по некой път, това беше гол плат и доукрасено. Те го рисуват и после лепят камъни. Това не го правят шивачките. Има няколко момичета, които хубаво рисуват и са си направили шаблони и те го правят⁷“. Типичните за общността облекла се изготвят на два отделни етапа, което отваря повече възможности за странична трудова заетост, която е с непостоянен характер. Въпреки това потреблението на този тип услуги е сравнително константно и има своите пикове, особено около големи общностни и семейни празници като Байрям, сватба, годеж или сунет. Интересното в този случай е, че дейностите свързани с украсяването, са изпълнявани и от момичетата (неомъжените жени) в общността. Това може да се нарече и индикатор за включването на младежите и децата в част от допълнителните трудови дейности. Вътрешнообщностите потребителски услуги не са единственият вариант за включването на децата и младежите към работния процес. В следващата част на текста ще обърнем по-специално внимание именно на интеграцията на децата и младежите в трудовата дейност и ще бъде направен опит да се открият определени модели, които са специфични за общността, както и тези, които могат да бъдат категоризирани като универсални за територията на цялата страна.

Сезонна трудова миграция

След изведеното до тук въпросът за ролята на жената и изграждането на семейните връзки и стратегии става все по-интригуващ. Въпреки че вече беше отбелязано, че в региона на Югозападна България професионалната

⁶ К.У – жена от с. Рибново

⁷ К.У. жена от с. Рибново

реализация на жените вътре в общността е по-лесна, отколкото за мъжете, често възможностите могат да не бъдат достатъчно привлекателни. Работата в шивашкия цех изглежда като една от най-лесните и достъпни алтернативи, но не винаги това е най-желаното професионално направление. В края на 90-те години на XX век в района на Гоцеделчевско протича проект, целящ да открие нови професионални и социални хоризонти пред младите хора от високопланинските села в Западните Родопи, населени предимно с българи мюсюлмани. Като част от резултатите и заключенията на някои от изследователите, включени в проекта, се откроява и идеята на младежите за „благородна професия.“ Петър Воденичаров прави извод, че повечето ученици искат популярна и благородна професия - лекар(ка), учител(ка), медицинска сестра, горски служител, кмет. Това са единствените професионалисти, които децата познават от живота си в общността, а и само с тези професии те биха си намерили служба в селото, в което биха искали да останат (Воденичаров 2002: 82). Двадесет години по-късно, ситуацията е подобна. Тези, които искат да продължат образованието си след гимназияния етап на обучение, продължават да избират подобни специалности, отново с идеята да се завърнат в общността. Въпреки успешното завършване на висше образование, младежите често се сблъскват с друг проблем при професионалната си реализация – дефицита на работни места в дадено професионално наклонение. „Тука едно момиче учи начален учител, нали, ама няма места в училището. Няколко пъти подава молба, ама те като не я взимат и тя ходи и бере ягоди в Англия⁸“. Така се очертава следващата алтернатива, която е възможна за жените, а именно сезонната трудова миграция.

Членството на България в ЕС от 2007 г. спомага изключително много за по-лесната сезонна трудова миграция, която в последните години става доста разпространена и сред женската част на населението. Тази стратегия започва да става изключително привлекателна и за двата пола, поради привидно високите доходи и кратковременната заетост. „По-добре да работя в чужбина няколко месеца и после цяла зима да си почивам, отколкото да се гърбя в цеха⁹“. Възможността за свободно пътуване в различни европейски страни с цел печелене на пари е един от факторите, които спомагат за установяването на този трудов модел и сред двата пола в Югозападна България.

Сезонната трудова миграция в повечето случаи започва през пролетта и приключва през късна есен. Според събеседниците този подход става изключително желан сред младите жени, тъй като сезонната заетост се характеризира именно с кратковременно пребиваване в чужбина и трупане

⁸ А. – жена от с. Рибново

⁹ К.У – жена от с. Рибново

на достатъчно спестявания, които да спомогнат семейния бюджет през студените месеци. Още един мотив беше изтъкнат в разговорите, а именно че тази краткотрайна заетост може да спомогне за натрупване на капитал, който е по-висок, отколкото при постоянна заетост в шивашките цехове. Тази промяна в нагласите и в икономическите стратегии повдига въпроса за ролята на жената в семейството. В този район преобладаващото мюсюлманско население води начин на живот, предопределен до голяма степен от религията. Прието е жените и мъжете да изпълняват различни социални роли вътре в семейството, свързани с различни права и задължения (Пашова 2003:57). Както вече беше споменато културната среда в тази общност до голяма степен е предопределена и от исляма, следователно начинът на живот следва патриархален модел. Според Анастасия Пашова може да се каже, че основата на традицията на общността е властта на рода, при която се утвърждава социалният ред чрез раждането на деца. В селската патриархална общност действат определени механизми, чрез които се поддържа социалният ред в нея (Пашова 2003:53). Масовата мобилност и в частност емиграцията налагат нови семейни модели, които са не просто динамични и стресиращи, но и носят допълнителни рискове за децата и по-възрастните. Такива са новите форми на семейства с фактически разделени съпрузи и отделени деца, с отлагана раждаемост, неустойчиви са извънбрачните съжителства. Прекъсва се патриархалният модел за близост между поколенията, за приемственост между тях. Отпада традицията младите да раждат своите деца и да очакват помощ от своите родители в отглеждането, същевременно внуците се отчуждават от своите прародители (Койчева 2012:120–121). Тези модернизационни промени някак не успяват да се отразят до такава степен помашката общност в Гоцеделчевско. В демографски смисъл смяната на поколенията се извършва през 20–25 години, като този интервал постепенно се измества към 25–30 години (повишава се средната възраст на майката при раждане на първото дете – за 2011 г. тя е 26,3 г.) (Койчева 2012:119) Въпреки тези статистики тук двадесет години по-късно продължава да се наблюдава спазването на един изграден традиционен модел – „Тука се женят млади¹⁰“. Въпреки че модернизацията навлиза все по-масово дори и при изолирани общности, моделът на ранната брачност успява да се запази. Това е така, тъй като някои традиционни модели на поведение и влиянието на силните родови връзки все още са запазени. И след брака и създаването на ново семейство всеки един от съпрузите продължава да общува интензивно със своите си роднини и родовите мрежи на взаимопомощ и споделяне (Воденичаров 1998). Именно силната роля и запазването на

¹⁰ Ф.О. жена от с. Рибново

родовите връзки след брака са и една от причините, поради които появата на сезонната трудова миграция и при жените е възможна.

В тези общности се забелязва взаимно помагане не само при трудовата дейност – обработване на общи земи, помощ при строеж, но и при отглеждането на децата. В този ред на мисли най-любопитен за изследването е летният сезон, когато единият родител, най-често бащата е поел сезонна трудова дейност, а децата са в лятна ваканция. На този етап ще разгледаме варианта при трудова миграция само на един от родителите и по какъв начин семейството и общността изграждат механизми за отглеждането на децата. „Тука, който е свободен гледа децата. Ти тука ще пазиш ли, че утре имам работа и така¹¹“. Често в отглеждането и грижата за децата са ангажирани почти всички роднини, които имат възможност да помогнат. По същия начин стои и въпроса със сезонната работа в чужбина. Когато става въпрос за по-широк кръг от роднини, обикновено излизането в страната се съобразява и с нуждите на семейството. Или иначе казано, възможна е трудова миграция не само от един член на семейството, а дори и от брачна двойка. „Ако едната баба и дядо са в чужбина, то другите остават тук, за да помагат на майката¹²“. Това показва, че в случая роднинските отношения нямат превес по мъжка или женска линия. Отговорността и грижата за децата е споделена. Въпреки това обаче стои въпросът с възпитанието на децата именно в полето на трудовата заетост и по какъв начин те успяват да усвоят, както традиционните, така и новите модели на трудова заетост.

Обучение на децата в трудови навици

В общност, където грижата за децата попада в ръцете на широк роднински кръг, е доста вероятно и възпитанието на децата да бъде отговорност не само на родителите, но и на всички останали роднини, ангажирани с отглеждането им. Често усвояването на работни навици и възпитаването на децата в трудова култура започват да бъдат изграждани в семейството от ранна детска възраст. „Те са свикнали от пети клас. Едната ми дъщеря има трактор. Няма проблеми, качва се, върви с ремаркетото и на нивата. Даже внуците сега. И те като идват, понеже им давам, така ги стимулирам. Лани като събирах картофите, най-малкия ми е първи клас, най-големия шести. Казвам им така: „Почвата да събирате – на кофа по левче“. И ги гледам четиримата се строили с по една малка кофичка. Набират по 20 и аз винаги нося пари в джоба и им давам. Стимул! Сега чакат с нетърпение. Единия

¹¹ К.У. жена от с. Рибново

¹² К.У. жена от с. Рибново

може да кара трактор, той е 12–13-годишен“¹³. Има няколко основни причини, поради които децата най-често да се приобщават не към основното професионално направление на родителите и роднините си, а по-скоро към допълнителната трудова дейност. Първата е свързана с „Хартата на основните права на Европейския съюз“, според която в дял IV, член 32 (Забрана на детския труд и защита на работещите младежи) е огласено, че „детският труд е забранен. Минималната възраст за допускане до работа не може да бъде по-ниска от възрастта, на която завършва периодът на задължително образование, без да се засяга действието на по-благоприятни за младежите правила и с изключение на ограничени дерогации“¹⁴. Тук идва и ролята на институциите, които се занимават с превенция именно на експлоатацията на детския труд. Според Кристина Попова семейната икономика – изхранването на семейството, е била немислима без участието на децата и от двата пола. Детското всекидневие в периода на световните войни е белязано от спомени за участието в селския труд, в който на децата в семейството обикновено са били отреждани и тежки самостоятелни отговорности (Попова 2002: 26). Участието в домашния труд остава важна част от всекидневния живот на децата и в следващите поколения. Днешните деца също участват в отглеждането на тютюна и други земеделски култури, както и в грижата за домашните животни. Трудът на децата запазва важно икономическо значение, но отношението към децата в повечето семейства не е „икономическо“ (Попова 2002: 29).

Включването на децата в земеделската работа на пръв поглед не е нищо ново, но в днешния контекст може да бъде разгледано с нова функция. При разговори със събеседници от с. Осиково преобладава мнението, че земеделието не е практикувано в такъв мащаб, както преди две-три десетилетия. „Не садим вече като преди. То и няма смисъл, децата идват само лятото, повечето са по градовете, по държавите. За кого да садим“¹⁵? Така земеделието като допълнителна трудова дейност придобива възпитателна функция. Включването на децата към него започва да служи предимно като възпитателен метод и може да се открие като една от стратегиите на членовете в затворените общности за справяне с бедност и криза. Според Геновева Михова и Пенка Найденова подобряването на обществената и семейната атмосфера в аспекта на междугенерационното общуване и взаимопомощ зависи преди всичко от равнището на диалога между различните поколения. Младите са особено заинтересовани този диалог да бъде балансиран и

¹³ И.Д. мъж от с. Рибново

¹⁴ <https://fra.europa.eu/bg/eu-charter/article/32-zabrana-na-detskiya-trud-i-zashchita-na-raboteshchite-mladezhi>

¹⁵ Ш.И – пенсионерка, с. Осиково

освободен от излишно противопоставяне и конфликти (Михова, Найденова 2012:108). Такъв тип общуване и културен обмен са изключително важни при справянето с кризи, защото именно един вече усвоен и работещ модел се предава на следващите поколения с цел запазване на общността.

Освен допълнителната трудова заетост и ангажирането в сферата на общностното потребление децата постепенно усвояват и друг тип трудови модели за справяне с кризисни ситуации. Предвид ранните бракове, значителна част от младите мъже се принуждават да търсят работа в чужбина, за да обезпечат семействата си. Нещо повече, при това поколение се наблюдава и известно унаследяване на миграционния модел (Шопова 2022: 84). „По държавите със земеделие се занимават. Берат ягоди, берат череши. По Испания берат череши, ябълки. Сега има много хора берат череши. В Англия са по-малко сега, по-трудно е. Сега има много хора във Франция. Там е много добре заплатено, много по-лека работа. Събота и неделя не работят, по 8 часа работят. Няма така извънредно да работят 10–12 часа. Там по земеделие. Лук берат, боровинки берат, ягоди берат, моркови, има различни чорбаджии на каквото те наемат¹⁶“. Парадоксалното в тези населени места е, че често се избягва селскостопанската работа, която е особено negliжирана от по-младите, защото се смята за тежка и недобре заплатена. При сезонната трудова миграция в тази сфера се реализират предимно жените, мъжете от своя страна се занимават със строителство. Този наложен модел може да бъде променен, когато сезонната трудова миграция е семейна стратегия. Общото схващане сред по-младите поколения е, че земеделието е тежка трудова дейност, но работата в строителния бранш е по-тежка. Именно затова „като искаш да си в чужбина със семейството и ходят на земеделието да са си заедно, не по строителство. Когато жена му си е тука например, той ходи по строителството. Строителството е по-заплатено. Има много ходят по София в строителството¹⁷“. Така постепенно и децата биват запознати и възпитани в този модел на поведение. Сезонната трудова миграция като цялостна семейна стратегия влияе и на избора на дестинация. „Във Франция не ги взимат на работа такива малки, ама по Испания да берат череши ги взимат. След 16 години има правото да ходи и ги взимат. С родителите ходят иначе сами не ги пращат така. Като работят бащите по строителството си ги закарват с тях, учат се от тях. Те като учат има работа, като не учат, няма¹⁸“. Включването на младежите в сезонната трудова заетост оказва влияние върху цялостното възприятие на трудовата заетост и промяната на стандарта на живот. Следователно впоследствие приемат този

¹⁶ Ш.К – пенсионерка с. Осиково

¹⁷ А. – жена от с. Рибново

¹⁸ А. – жена от с. Рибново

вид трудова мобилност като единствена форма на стратегия за справяне със социално-икономическата ситуация в страната (Шопова 2022: 85). Благодарение да сезонните пътувания на цялото семейство младежите изграждат друг тип представи за начина на живот. Именно поради повишаването на стандарта на живот и достъпността до повече материални придобивки те променят своя начин на мислене и започват да приемат по-високия стандарт като по-правилния начин на живот. От тук логично следва, че биха предпочели временно да се занимават със земеделие в чужда страна и да успеят да натрупат достатъчно спестявания, които да обезпечат студентите месеци, отколкото продължително да се занимават със селскостопански дейности по родните си места. „По-трудно се гледат животните вече. Искаме да излизаме по държавите¹⁹“. Според Ирена Зарева в България са налице съществени проблеми при реализацията на пазара на труда, както за младежите, така и за по-възрастното поколение. Показателен в това отношение е процентът на т.нар обезкуражени лица, който варира около 18% и при двете групи. Обезкуражени лица са тези, които желаят да работят, но не търсят работа активно, защото предполагат, че няма да намерят такава (Зарева 2012: 149).

Събирачество

Масовата сезонна трудова заетост е един от следваните модели, но не е единственият. Често в тези населени места се забелязва и завръщане към един от най-старите поминъци – събирачеството. Тази дейност отново се практикува като допълнителна и също има епизодични проявления и сезонен характер. „Гъби и боровинки събираме. Там има една местност, където си правят временни къщи. Берат и хвойна, ама това вече тук го правят циганите. От нашето село не ходят по принцип на такава. Тука са боровинка, червена, черна, едни ягодки тия дивите, малките, ей тия берат и ги изкупуват. Гъбите. т’ва е. Мах събират нали, по рйките събират мах. То се изкупува там. То е така на горите расте, там той човека, дето държи къщата, там той билкар. Той изкупува тай мах, тия билки²⁰“. В община Гърмен има няколко населени места, където са създадени пунктове за изкупуване на гъби, билки, горски плодове. Събирачеството е една от дейностите, в които децата се включват най-лесно и успешно. Сезонният характер на тази дейност позволява включването на децата и младежите, тъй като активният период е предимно през лятото, когато децата са във ваканция. В региона на Югозападна България има няколко предпочитани местности, където жителите отиват да събират. „Ние му казваме Вещерица, ма май беше Вищерица,

¹⁹ Ф.И. – Жена от с. Рибново

²⁰ А. Жена от с. Рибново

книжовно е Вищерица. Има много хора, дето са си направили като колиба, преди бяха колиби с найлон, сега всеки си прави дървена виличка. И през лятото там събират боровинки, гъби. То си е направо вилно²¹“. Част от събирачите предприемат и краткотрайни заселвания във временни постройки в конкретните местности, за които е известно сред населението, че има богата реколта на горски плодове или гъби. По този начин те успяват да съберат повече реколта, което в случая предполага и повече ефективност. Обикновено при тази практика цялото семейство е ангажирано с тази дейност, дори и децата. При разговорите със събеседниците се откриха и различни етнически специфики. „Нагоре преди се събираха цигани, те беряха гъби повечето. Тях ги мързи да берат боровинки. На гъби ходят, ама сега не знам да има. Те се бяха отделили по-нагоре, те се бяха отделили. Не се мешат. Те са си свикнали да са си заедно с катуна.“

Високите стойности на мотивация за предаване на идентичността в групата на най-младите е знак за събуждането на своеобразни съпротивителни сили на индивидуално общностно равнище срещу процесите на интензивен културен обмен и акултурация в глобализиращото се общество. Разбира се, тези стойности при най-младите са и закономерен резултат от предаването на етническа идентичност и различните нейни аспекти от страна на родителите, те са следствие от социалното учене и памет, провеждани през семействата, близките, връстниците (Риза 2012: 247). Забелязват се разлики при поведението на ромите в Гоцеделчевско и това на помаците, въпреки че използват една и съща стратегия за справяне с кризи чрез събирачество. Когато българите мюсюлмани предприемат такъв вид кратковременно преселване, заминава едно нуклеарно семейство, когато роднините се присъединяват, те използват някоя от „вилите“ в съседство, която са построили за своето семейство. Ромите от квартал Кремиковци в община Гърмен от своя страна използват временни жилища, подобни на палатки, направени от подръчни материали като найлони, одеала и прътове. Освен разлики във вида временни постройки се забелязват и специфики при избора на растения, които се събират и в следствие да предават в изкупните пунктове. „Береме ги и така си ги взимат. Хойна²² береме. Събираме манатарка, пачи крак, боровинка, червен борук²³. Докъде има събираме после. Жега, не жега по цял ден берат и децата. Да идеш да береш и да се връщаш това не е работа²⁴“. Както беше споменато по-горе, временното пребиваване в горските местности улеснява събирачите в изкарването на по-голяма продукция. По

²¹ К.У. – Жена от с. Рибново

²² Хвойна

²³ Червена боровинка

²⁴ Жена от кв. Кремиковци, община Гърмен,

този начин процесът се оптимизира, защото времето, което биха изхабили за да стигнат по своя дом, се инвестира в повече време за бране и така може да се използва максимално светлата част на денонощието.

При ромската общност, за разлика от при помаците в Гоцеделчевско, основно единица при мобилността е разширеният тип семейство, което живее и работи извън пределите на населеното място. Това също е вид стратегия за увеличаването на спечеленото от допълнителните дейности, които извършват. Този тип мобилност исторически не е чужда на ромската общност, а напротив донякъде следва традиционен модел на поведение. Чергарстването присъства отдавна в ромската култура и въпреки, че днес се наблюдава една трансформация на това явление, могат да се открият и остатъчните традиционни елементи при разпределението на ролите. Често жените и младите момичета са ангажирани освен с бране и събиране на растения и с отглеждането и грижата за по-малките деца в групата. От друга страна пък момчетата, които също са ангажирани с бране, имат и друго допълнително задължение – придружаването на по-възрастния мъж до пункта за изкупуване като му помагат с пренасянето на събраните от цялото семейство суровини. В ромската общност по правило на мъжа се пада отговорността за осигуряване на доходите (Иванова, Кръстев 2013: 145). Момчетата успяват да усвоят този модел на поведение, придружавайки водача на групата и по този начин след време сами да се занимават с тази част от целия трудов процес. Освен това успява да се унаследи друга важна роля, която попада в сферата на мъжката дейност, а именно пазаруването в някое от близките населени места. Обикновено разстоянието между горската местност, която обитават събирачите и най-близкото населено място е няколко километра, разстояние, което не е непосилно да се извърви пеша, но наличието на покупки би затруднило изключително много пътя на обратно. Момчетата усвояват определени умения от по-възрастните мъже в семейството, такава способност е язденето на кон и управляването на каруца. По време на теренното проучване през 2021 г. най-голямото момче от семейството неколkokратно беше забелязано да отива с коня в съседното село Осиково, за да пазарува в селския магазин различни хранителни продукти, които да задоволят нуждите на семейството.

Различният избор на събиране на суровини не е повлиян толкова от етническата принадлежност, колкото от особеностите на на трудовата дейност на различните общности. Илона Томова отбелязва, че ромите предпочитат да не се занимават със земеделие, тъй като крие много рискове и несигурности, затова предпочитат да получават социални помощи и да се занимават с допълнителни дейност – събиране на гъби и билки, на вторични суровини, риболов (Томова 1995: 71). Тази особеност в начина на мислене позволява

и да се намери ниша, с която останалите не желаят да се занимават. „Ние събираме тука. Всяка година сме тука. Събираме боровинки, ягоди, хвойна събираме. Има приемственост. Тая хвойна е 2,50лв – 3лв. Събирам по един чувал. Днеска събрах един чувал, вчера събрах два чувала²⁵“.

Момчетата участват активно в тази дейност, най-вече при транспортирането и пренасянето на събраната продукция. Според събеседниците един чувал с хвойна тежи над 10 кг., по този начин момчетата освен, че усвояват различни стратегии за справяне с криза, също се обучават и в приетите норми за мъжествено поведение.

Въпреки това се оказва, че гъбите са универсална цел за всички събирачи, без значение от тяхната етническа принадлежност, може дори да се каже и че това е най-популярната суровина. При преглед на местните медии²⁶ всяка година около летния сезон започват да излизат статии, които дават всякакъв тип информация около реколтата с гъби и пунктовете за изкупуване. „Това е махалата с най-много гъбари. Имаме тука пункт. Има два магазина, дето ‘зимат. Береме масловка, манатарка, пачикрак. Ние вече не ги ядеме, че не са ни вкусни. Берем и червена боровинка, черна боровинка, малини²⁷“.

При ромската общност децата могат да бъдат включени, както в брането на самите гъби, така и после при подготвянето им за издаване. Често по-малките деца се включват при почистването на събраните гъби, особено ако са от по-дребните видове като челядинка и пачи крак. На възраст между 5–8 години няма полово разделение на дейностите при децата и всички помагат при почистването. Гъбарството сред ромската общност изглежда е универсален вид препитание и всички, които имат нужните познания, участват при брането, без значение от тяхната полова принадлежност. В последните години брането на гъби започва да се практикува предимно с цел предаване в пунктовете за изкупуване, а не толкова за лична консумация в семейството. Това показва, че изкупните цени са достатъчно задоволителни, въпреки информацията в местните медии за срив на европейския пазар и силната конкуренция от страните съседки.

Събирачеството и работата в чужбина не са регионални проявления. След 1989 г. и отварянето на границите лесното пътуване навън спомага за очертаването на един универсален модел в България. Сходни примери могат да се забележат и в Кюстендилска област. В този регион опциите за

²⁵ М. Мъж от кв. Кремиковци, община Гърмен

²⁶ <https://www.blagoevgrad24.bg/novini/Bylgaria/Mnogo-vazhna-i-polezna-novina-zavsihki-gubari-1713514> (последно посетен на 31.12.2023)

<https://fakti.bg/mnenia/144324-skandalat-v-garmen-e-zaradi-izkupuvane-na-gabi-i-glasuvane-za-dps->

²⁷ К.К. община Гърмен, кв. Кремиковци

реализация на жителите също са ограничени. Доста често живеещите в тази област също избират алтернативи за препитание сходни на тези, които видяхме в Гоцеделчевко. „Преди 15 г. започнахме да събираме боровинки, защото са по-скъпи от черешите²⁸“. В последните години брането на череши се оформя не само като най-явният опит за допълнителна трудова дейност, но и се превръща в част от новата символна идентичност на региона (Кочева 2023: 85). Въпреки това, обаче този поминък се оказва недостатъчен за населението, заради високата конкуренция и широкото му разпространение, които от своя страна водят и до определяне на по-ниски изкупни цени. Информация в местните медии показва, че броят на безработните лица, регистрирани на територията на общините Кюстендил, Невестино и Трекляно се увеличава, според Дирекция „Бюро по труда“ – Кюстендил. Общият брой е 1 961 регистрирани безработни лица, с равнище на безработица – 10.2%²⁹. Поради тази причина населението също се обръща към събирачество и препродаване на диворастящите растения като вариант за допълнително обезпечаване на семейният бюджет.

По-младите избират да намерят своята трудова реализация посредством трудова мобилност в чужбина и емиграция. Масовостта на това явление е очевидна. При посещение на кв. Изток в гр. Кюстендил (ромската махала) се забелязва, че над половината автомобили там са с чуждестранни регистрации. Ромите се насочват най-вече към онези държави и най-вече райони, където имат роднини или близки хора, които да им помогнат. (Иванова, Кръстев 2013: 147). „Дъщеря ми замина при сестра ми, тя е там от 15 години³⁰“. Забелязва се, че по-често тук един от родителите или и двамата предприемат трудова миграция, но децата остават, за да завършат своето образование в общността и биват отгледани от свои роднини, най-често бабите и дядовците. Липсата на достатъчно опции за препитание налагат и промяната в полово ролевите модели в общността. Ако в по традиция мъжът е този, който се грижи за прехраната на семейството, то в днешно време се разчупва този образец и икономическото състояние на дома започва да зависи все повече и от жената. „И сами жени заминават. Има си семейство, ама няма, не достигат. И тя тръгва по Англия повечето по фабриките. А мъжа тука по строителство по София“³¹. В тази общност съществува и вариантът,

²⁸ Ц. Жена пенсионер, гр. Кюстендил

²⁹ <https://glaspress.rs/%D1%80%D1%8A%D1%81%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%BA%D1%8E%D1%81%D1%82-%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BB/>

³⁰ В, жител на кв. Изток, гр. Кюстендил

³¹ Б. Жена. Квартал Изток Кюстендил

при който цялото семейство се премества да живее дълготрайно в чужбина, като тогава взимат и децата със себе си. За разлика от Гоцеделчевско, в Кюстендилско практиката, при която младежите отиват на сезонна трудова миграция, не е толкова разпространена и дори липсва. Заетостта в сферата на стоителството в столицата е един от вариантите за интеграция на децата и младежите в трудовата дейност, където те често работят без трудов договор само срещу дневно заплащане като общи работници. Строителството за тази общност се очертава и като изцяло мъжки начин за препитание, следователно момчетата отиват да работят на строителните обекти със своите бащи, чичовци, вуйчовци или по-големи братя и братовчеди.

Политическите промени в страната през последните 30 години допринасят изключително много за промяната на нагласите на населението спрямо трудовата дейност. Икономическите изпитания стават една от основните причини за изграждане на нови или възраждане на стари стратегии за справяне с криза, особено при изолираните общности. Предприетите трудови модели показват и различни полови специфики, които варират при различните етноси. Намирането на разнообразни трудови ниши са предопределени от няколко специфични фактори като общностните нужди, намирането на нови алтернативи и възраждането и унаследяването на стари традиционни стратегии. Често женската част от населението успява да намери варианти, при които да допринася към семейния бюджет, посредством извършване на услуги, които задоволяват потребностите вътре в общността, като тези модели се предават и на младите момичета. Емиграцията, от друга страна, се явява като един от най-разпространените примери не само на регионално ниво, а дори напротив. Тя започва да се превръща в един универсален повсеместен модел за справяне с кризи от финансово естество. Една от основните промени, които настъпват в общностите със запазен традиционен начин на живот е и сезонната трудова миграция, която става все по-разпространена и при жените. Като традиционно ангажирани с грижата и възпитанието на децата те стават и проводник на новите идеи и стратегии за оцеляване. Така постепенно започва да се забелязва и интегриране на младежите към този новопоявил се модел на сезонна заетост в чужбина през летните месеци, когато не ходят на училище. По този начин се променя и мисленето на младите поколения относно възприемането на труда и стандарта на живот. Затова и сезонната заетост започва все повече да изглежда като единствена и най-удобна алтернатива за достигане на желания по-висок стандарт на живот и по-добра материална обезпеченост. Освен модерните вариации на труд, в състояние на криза се забелязва и завръщане към традиционни форми на поминък, какъвто е събирачеството. При различните етноси съществува и диференциация при избора на растения, които се

събират. Гъбите и горските плодове като цяло се явяват като най-предпочитаните суровини, събирани от всички, докато хвойната често е желано растение предимно сред ромската общност. Брането и събирането на растения позволяват лесното възпитание на децата и интегрирането им към този тип трудови дейности, тъй като често цялото семейство, без значение нуклеарно или разширено, временно променя своето местоживееие и всички са ангажирани с този тип труд. При ромската общност се забелязват и разлики при допълнителните дейности, които извършват момчетата и момичетата, продиктувани от традиционните модели на половите роли при общността. В последните три десетилетия децата все по-успешно успяват да бъдат интегрирани в семейните стратегии за допълнителен труд, без значение дали наследяват традиционни модели или усвояват новите алтернативи.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Воденичаров, П.* (1998) искам човекът винаги да е приятен и да си правим моабет. Речево поведение и жизнени светове на българи мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко, Благоевград, 1998
- Воденичаров, П.* (2002) „Между уюта на традицията и изкушенията на модерността - младежки жизнени светове в едно изолирано мюсюлманско село“. Антропологични изследвания 1:77–87.
- Зарева, И.* (2012) Участие на младежите и на възрастните на пазара на труда – тенденции и възможности за преодоляване на различията. В: Семейство и солидарност между поколенията, София. Академично издателство „Марин Дринов“, с. 136 – 152
- Иванова, Е, Кръстев, В.* (2013) Циганите/ромите в България – джендър отношения, Стара Загора: Литера Принт АД
- Карамихова, М.* (2003) Емиграцията от Родопите – нов феномен или временен отговор в периода на криза. В: М. Карамихова (съст.) Да живееш там, да се сънуваш тук – емиграционни процеси в началото на 21 век. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, с. 23 – 108.
- Койчева, С.* (2012) Преходът към пазарна икономика в България – преход и в междупоколенческите отношения. В: Семейство и солидарност между поколенията, София. Академично издателство „Марин Дринов“, с. 110 – 123
- Коцева, В.* (2023) „Овощната градина на България“ За конструирането на един символ. В: Кулинарни традиции и културно-историческо наследство в малки населени места. София: Университетско издателство „Св. Л;имент Охридски“ (78–82)
- Маева, М.* (2010) Процеси на трудова мобилност и емиграция на македонците мюсюлмани/торбеши към страните от Централна и Западна Европа. В: Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония. София: Парадигма, с. 155 – 181.
- Михова, Г., Найденова, П.* (2012) Поколенчески позиции в обществото и в семейната организация – традиции и съвременност. В: Семейство и солидарност между поколенията, София. Академично издателство „Марин Дринов“, с. 95–110

- Пашова, А.* (2003). Жените и мъжете в семейството-функции и роли. В: Семейство, религия всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи. (57–66). Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“
- Пашова, А.* (2003). Патриархално семейство -род. В: Семейство, религия всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи. (57–66). Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“
- Попова, К.* Детството – исторически промени и тенденции. В: В: Семейство, религия всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи. (25–34). Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“
- Риза, Е.* (2012) Възрастова динамика в степента на етническа идентичност и мотивацията за нейното предаване на следващото поколение (сравнително социално-психологическо изследване на българите, турците и ромите в големия град). В: В: Семейство и солидарност между поколенията, София. Академично издателство „Марин Дринов“, с. 237–248
- Томова, И.* (1995) Жиганите в преходния период. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.
- Христов, П.* (2012) Гурбет и идентичност (по материали от Западна България, Източна Сърбия и Западна Македония). Социологически проблеми 1 – 2: 186 – 202.
- Шопова, Б.* (2022). Да отидеш „на кяр“/ „навън“ – сезонна трудова мобилност сред българи мюсюлмани от югозападна България. икономически, социални и културни последици върху останалите в България близки и роднини. В: Културни и социални последици от емиграцията върху българското общество (стр. 77–86). София: издателство „Парадигма“.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

- <https://fra.europa.eu/bg/eu-charter/article/32-zabrana-na-detskiya-trud-i-zashchita-na-raboteshchite-mladezhi> (последно посетен на 29.12.2023)
- <https://toppresa.com/149086/%D0%BF%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B3%D1%8A%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%B3%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%87%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D1%81%D1%80> (последно посетен на 29.12.2023)
- <https://legislation.apis.bg/doc/4005/0> (последно посетен на 29.12.2023)
- <https://infomreja.bg/lqtoto-v-goce-delchev-idva-s-prekrasen-detski-koncert-54340.html> (последно посетен на 30.12.2023)
- <https://www.gli.government.bg/bg/node/12546> (последно посетен на 30.12.2023)
- <https://infoobzor.net/archives/23582> (последно посетен на 31.12.2023)
- <https://ilindenpres.bg/6978-romi-obraha-punkt-za-gubi-v-gurmen-napadnaha-s-kamuni-sobstvenika/> (последно посетен на 31.12.2023)
- <https://www.blagoevgrad24.bg/novini/Bylgaria/Mnogo-vazhna-i-polezna-novina-zavsihki-gubari-1713514> (последно посетен на 31.12.2023)
- <https://ardino.bg/aktualno/novini/doyde-vreme-za-gabi-i-hvoyna> (последно посетен на 31.12.2023)

<https://fakti.bg/mnenia/144324-skandalat-v-garmen-e-zaradi-izkupuvane-na-gabi-i-glasuvane-za-dps-> (последно посетен на 01.01.2024)

<https://glaspress.rs/%D1%80%D1%8A%D1%81%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%BA%D1%8E%D1%81%D1%82-%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BB/> (последно посетен на 05.01.2024)

ТРАДИЦИОННОТО ПРИГОТВЯНЕ НА ЗИМНИНА КАТО ВЪЗПИТАНИЕ И ОТНОШЕНИЕ

Любомир Г. Кюмюрджиев

Резюме: Кулинарните традиции са интегрална част от културно-историческото наследство на нацията и на всеки друг народ. Те често показват впечатляващо разнообразие в рамките на различни региони и дори на отделни населени места на България. Към тях всякога е съществувал интерес, но напоследък той очевидно нараства. Причините за това са многобройни: желание за самоосигуряване с храни, стремеж към някаква „независимост от магазините“, набавяне на по-евтини и екологично чисти, здравословни, с ясен произход (включително и характеризирани като био) продукти, а също и необходимост от реанимиране на родово-семейните отношения, създаване на усещане за задружност и взаимопомощ, предаване на традиционен опит, възпитание... списъкът може да бъде разширяван още и още.

В изследването си върху домашното приготвяне на храната (в частност домашното консервиране и запасяването със зимнина) използвах главно полуструктурирани интервюта и свободни разговори с жители на град Лом и села в околностите му. Прилагам и становища по темата на жители на села в Западните Родопи главно с цел съпоставка със споделеното от хората от Ломския край. Текстът съдържа и няколко рецепти за приготвяне на характерни за съответните региони зимнини.

Ключови думи: Домашно консервиране, самоосигуряване, зимнина, рецепти, селскостопански труд, роднински връзки, съседски взаимоотношения.

Представител съм на онова междинно поколение градски хора с частични селски корени, които рядко са участвали пряко в процесите на домашното консервиране, макар и винаги да са се ползвали от облагите на сладкото от вишни или боровинки, вкусната туршия на зимната трапеца и подредените в мазата буркани с ароматни компоти. Питал съм се неведнъж защо майка ми и леля ми не си спестяват труда около котела с буркани и тавите с доматен сос, заменяйки го с пазаруване от съответните магазини, ала и винаги съм усещал нещо специално в разговорите и въобще в отношенията на двете сестри в процеса на приготвяне на домашни храни за зимата. В разговорите си с мъже и жени от Ломския край и Западните Родопи се опитах да разбера нещо повече за това тривиално свещенодействие, свързано с някои от най-фундаменталните понятия на света: храна, дом, семейство, общуване...

Според Л.А., 57-годишен мъж от Лом, в града вече само отделни, малко на брой хора се занимават с домашно консервиране. Причините според него са липсата на достатъчно обработваема земя в самия Лом, където дворовете на повечето къщи са малки, а и самите къщи все повече отстъпват място на жилищни блокове и кооперации. Моите обхождания на града доведоха до сходни наблюдения. Все пак немалък брой от къщите в Лом (които все още преобладават в този град спрямо блоковете) имат сравнително големи дворове, но само в някои от тях може да се видят градини.

Л.А. обаче привежда и втори довод:

„В Лом и Ломско няма вода – намаляла е и в кладенците, паднала е надолу, а да се полива от водопроводната мрежа излиза прекалено скъпо. Някои карат с варели вода от Лома и други реки, ала това е твърде трудоемко, а ефектът е кратък. Пиперът иска много поливане – всеки ден. Доматите искат по-малко, но пак си е доста, а там и болести много има... Затова, дори и все още да берат нещо от градините, хората купуват много повече от магазините за приготвяне на зимната – пипер, домати, краставици... почти всичко.“

Самият Л.А. е купил големи червени чушки, зелени чушлета, карфиол, зелени домати, краставички, моркови – от всичко по два килограма. Стигат му за десетина буркана туршия. Питам го дали не са малко за цяла зима. Оказва се, че той живее сам в апартамента си в Лом, така че на него ще му стигнат. Съпругата на Л.А. е словачка – тя и синът им живеят в Словакия. Понякога Л.А. прави повече буркани и им носи там, „...но в Словакия не харесват кой знае колко нашите туршии“. После пак казва, че онези жители на Лом, които нямат земя в близките села, ако въобще правят зимнина, купуват продуктите за нея от пазара или от магазина – както постъпва и самият той.

Шестдесет и пет годишната Е.М. е работила като строителен инженер, но сега е пенсионер. Тя също живее в Лом, ала родът ѝ е на бежанци от Босилеградско. Преди време двамата със съпруга ѝ са приготвяли всяка година зимнина по една тамошна, босилеградска рецепта, за която Е.М. казва, че „не е градска, защото трябва да се прави с хубаво домашно сирене, каквото има само на село“. С мъжа ѝ нямали възможност сами да произвеждат сирене, така че го купували от производители от околните села – най-често козе, но босилеградската зимнина ставала добре и с краве сирене, стига да е меко. Двамата често правели повече от нея, отколкото им била необходима – и я раздавали на свои приятели и познати от Лом. „Хората я харесваха – споделя дългогодишните си впечатления Е.М., – но никой никога не пожела да разбере как се приготвя. Може би, защото не е тукашна.“ Преди няколко години съпругът ѝ починал; оттогава тя също вече не прави от тази

зимнина. Не консервира и други храни за зимата – предпочита да си купува готови туршии и лютеници, както и доматен сос.

Босилеградска рецепта за зимнина от чушки и сирене:

Тази зимнина се прави в глинена делва с много сирене – най-добре козе, но става и с краве, ако е достатъчно меко. Сиренето се нарязва на квадрати в кърпа. После в делвата се слага ред сирене, ред хубави, големи, зрели червени чушки, пак ред сирене, пак ред чушки... Така се пълни до самото гърло на делвата. Всичко това се залива със саламура, правена с морска сол – с много сол. Нивото на саламурата трябва да покрива цялото съдържание на делвата и да е малко над последния пласт. За да не изплуват чушките или парчета от сиренето, отгоре се слага дъска, а върху нея камък – да я натиска. Така напълнената делва стои поне месец – колкото повече, толкова по-добре. След това съдържанието ѝ е готово за консумация. Ако е станало добре, може да изкара до пролетта, чак до април, та и до май.

Цитираният по-горе Л.А. работи в Дреновец – село, което той определя като „типично ломско“, макар че то официално се намира във Видинска област. Притежава имот в друго ломско село, Сталийска махала, ала той е в лошо състояние и Л.А. не отглежда там зеленчуци; ползва само плодове от малкото овощни дървета в двора. Общува с мнозина от жителите на двете села – тамошни жени са му дали и рецептата, по която приготвя туршиите за апартамента си в Лом. Според него не само в Дреновец и Сталийска махала, но и въобще в селата около Лом всички правят зимнина. „Едни по-малко, други повече – но всички правят! Ако някой не приготвя зимнина, той или е пропаднал пияница, или мъж, който може и да не е алкохолик, но живее сам – няма жена, няма семейство.“ (Това сведение се повтаря в почти всяко от моите интервюта с хора от Лом и региона.) „За да се прави зимнина, в къщата трябва да има жени – подчертава Л.А. – стари, млади, но жени. Най-често са от две поколения. Жените приготвят зимнината. За тях е въпрос на гордост коя колко буркана е направила.“

Истинността на последното твърдение лесно може да се проследи в реакциите на жените от Ломско, а и от други региони, когато разговарям с тях за количеството на приготвената зимнина. Всяка от тях изброява с видима гордост броя на приготвените от нея буркани с туршии, лютеници, компоти... После задължително добавя, че в миналото е правила много повече, но вече – уви – нямало смисъл. И всяка е убедена, че рецептите, които ползва, са най-добрите. Л.А., който не само е мой респондент, но и нещо като гид сред майсторите на зимнина в Лом и Ломско, е много доволен от рецепта, дадена му от жени от с. Дреновец. Признава, че самият той няма кой знае

какъв опит в приготвянето на туршии, но с тази рецепта те „винаги стават“. „Трябва обаче да се ползват буркани „Омния“, от старите – добавя Л.А. – Сядаш и правиш: буркан по буркан.“ След това преминава към действие: поставя нарязаните чушки, зелени чушлета и зелени домати, краставички, моркови и карфиол в бурканите, а после ги залива с вряла вода, затваря ги и ги обръща. Казва, че трябва да престоят така 24 часа, а после щял да ги свали в мазата на апартамента си – на тъмно и хладно. След около седмица туршиите щели да са напълно готови. После се сеца още нещо: „Слагам и смокинов лист на дъното на буркана; така става още по-добре. Лилав лук и чесън правят туршиите още по-вкусни – аз особено харесвам краставички с чесън, но това си е друга рецепта, не знам как се правят. Дават ми ги хората.“ От последните му думи разбирам, че все пак десетината буркана с туршия не стигат и за него през зимата, но съсед и познати му подаряват от тяхната продукция. Той отказва само бурканите с месо. „Аз самият не затварям месо за зимата, а и не съм сигурен в качеството на това, дето го правят някои от хората тук... В района има малко месопроизводители – телешко и говеждо вече изобщо не се намира, а производителите на свинско, овче и агнешко търсят по-големи прекупвачи, за да го продават директно на едро, а не на парче на отделни купувачи.“ Според Л.А. все по-малко са и местните производители на зеленчуци и плодове. Самото производство на зимнина обаче се е запазило – в ранната есен в селата около Лом цели семейства се занимават с това. „Даже и деца има, които помагат на родителите си и на другите по-възрастни от рода в приготвянето на зимнината. Младежи – по-рядко... те предпочитат други занимания.“

Повечето семейства по селата все още правят такива количества зимнина, че на моменти Л.А. се чуди има ли кой да ги изяде. Броят на туршиите, сладката, разядките, доматиените сосове и компотите, който чувам да цитират много от респондентите ми, кара и мен да си задавам подобни въпроси. „Понякога прекаляват с бурканите – разказва Л.А. – или пък децата не искат да ги ядат, та им остават доста напролет, най-вече туршии. Тогава следва нещо много забавно: жените започват да си предлагат една на друга хартисалите туршии. Всяка от тях знае, че зимнината е пред разваляне, а някои буркани може и да са вече „тръгнали“. Затова и подаряванията помежду им не вървят много...“ Според Л.А. жените раздават останалите им туршии най-вече на хора, които по една или друга причина нямат възможност да приготвят зимнина, или са направили по-малко и отдавна са я изконсумирали.

Туршиите са незаменимо мезе за пиене, затова са ценени в един регион, където – както подчертава Л.А. – „много се пие“. „От жените обаче пият само възрастните, самотните, вдовиците – младите не пият.“ После се замисля и добавя, че това вече не е съвсем вярно, защото доста момичета

употребяват алкохол, но в заведения, а не вкъщи. „Никой не носи туршия в баровете – смее се Л.А. – А при събирания по къщите пият мъжете, но мезето е от жените. Те правят туршиите, а мъжете се хвалят един на друг с мезетата на жените си.“ Л.А. е убеден, че в Дреновец той е единственият мъж, който прави туршии. „Може и в Лом да съм единственият.“

Петдесетгодишната С.И. от същото село – Дреновец – е съгласна с твърдението на Л.А., че все повече хора купуват продуктите за зимнина от пазара и магазините. Тя и нейният съпруг обаче не купуват продукти. „Имаме си двор с кладенец и си гледаме всичко ние – чушки, домати, крас-тавици, червен лук, чесън, тикви и тиквички... Всичко това става за консервиране.“ Мъжът на С.И. не се включва в самото приготвяне на зимнината, защото „това си е женска работа“. Последните думи домакинята произнася с очевидна гордост и продължава: „Много буркани правя, поне 50, от които и доста трилитрови. Ако има повече материал, може и 100 буркана да направя. Не са само с туршии, затварям в буркани и месо – обаче само свинско, в нашия край друго не консервираме. Правя още лютеници, разядки – с чушки, патладжан, домати, подправки. Слага се колкото материал има – на принципа „Колкото повече, толкова повече!“ С.И. признава, че може и да се случи да изхвърли нещо на следващата пролет, но обикновено до март всичко е изядено.

Жените от Дреновец се събират по роднински, но още по-често по комшийски да приготвят зимнина – обикновено по две-три, някой път и четири заедно. „Това много добре влияе на отношенията на хората!“ – подчертава С.И. – „Приказваме си, обменяме рецепти... ама не говорим само за зимнина де!“

Рецепта за туршия от с. Дреновец – „Рупкавата“:

Използват се само старите буркани тип „Омния“.

Сол – една супена лъжица.

Захар – две супени лъжици.

Мед – една супена лъжица.

Олио (слънчогледово) – две супени лъжици.

Оцет се налива до резката долу, откъдето започва гладкото стъкло на буркана.

Аспирин – по три таблетки на буркан.

(„Аспирин слагаме от она, обикновения, че иначе много скъпо става!“)

Петдесет и девет годишният П.П. от град Лом не е съгласен с твърдението, че мъжете не приготвят зимнина. „Правим и ние, но не туршии и компоти, а сушим риба – чирози правим за зимата. Ловим в Дунава уклей, платика, таранка, виюн... И кленът става за сушене, но костурът – не.“

Според П.П. и други негови съграждани, „рибата е само мъжка работа – от самото ловене, през приготвянето, та до сушенето.“ Уловените риби се изкормват, осоляват се обилно и се закачват да се сушат на слънце. За разлика от други зимнини, тази се прави през лятото, когато слънцето е най-силно. П.П. неколkokратно подчертава, че е много важно чирозите да се покрият добре с тензук, докато съхнат, защото иначе ги ядат оси: „Те най-много съсипват рибата!“ Нанизите се проверяват всеки ден. През нощта се свалят, както и когато вали или ако времето е влажно. През септември вече се внасят изцяло вътре, в дома. Стават за директна консумация, но и рибена чорба се прави от тях. „Сушената риба е чудесно мезе“ – добавя П.П. Очевидно това е още една причина за него и приятелите му да се гордеят с приготвянето на чирози.

Оказва се, че мъжете в Ломския край правят и сушено свинско месо. То се приготвя се от рибиците на свинята, които се режат на тънки, дълги ивици. Ивиците престояват една нощ в марината, а после се окачват да съхнат на слънце, докато се изсушат добре. Това се прави в много топло, сухо време.

П.П. си спомня, че преди години мнозина мъже в района са правели и суджуци. „Сега само по-богатите могат да си го позволят, а те стават все по-малко“ – смята той.

Жените също се занимават със сушене, но на плодове – главно ябълки и сливи. Режат ги на малки парчета, които се сушат върху хартия. Плодовете също трябва да се пазят от оси, които иначе ги съсипват.

Жените правят и стафиди. Л.А. си спомня, че баба му е оставяла цели гроздове, заедно с лозовите пръчки някъде на сухо в къщата, за да се „мумифицират“. „После похапвахме сладки зрънца до пролетта.“

Подобно на Л.А., П.П. също смята, че в самия Лом съвсем малко хора все още приготвят зимнина, но в селата наоколо почти всички правят – за да се изкара по-лесно зимата. „Много сирене се прави по селата например. Ама как няма да си правят хората, като и сиренето, и кашкавалът в магазините са боклуци – не стават за ядене!“ Л.А. потвърждава това мнение и допълва, че и месото по магазините е много лошо – особено колбасите: „Наблюдавал съм, че мухите не кацат върху обелен и оставен на масата купешки салам – това какво ти говори!“ Той още веднъж подчертава, че в града вече трудно се прави собствена зимнина, но хората по селата продължават да се стараят, защото това им дава независимост от едрите собственици („дето са усвоили и земя, и животни“) и от магазините, пък и им помага да преживеят по-лесно най-трудния период – зимата.

Старите рецепти за приготвяне на зимнина още се ползват. За съжаление, много от тях са си отишли заедно с възрастните жени в родовете и

семействата. По-младите домакини вече нямат тези знания, а няма и от кого да ги почерпят. Често може да се чуе как се съветват една друга за дадена туршия или лютеница: „Виж в интернет!“ Питат се и помежду си. Някои са понаучили нещо от майки, баби и свекърви; тук и там дори се пазят стари рецепти.

Шестдесет и пет годишната Е.В. от Лом има цяла тетрадка с изписани на ръка рецепти – наследство от нейната майка. Някои други жени също притежават тетрадки, бележници, пазят отделни листове с продукти, съотношения, етапи на приготвянето. Все пак голяма част от тези ценни източници е изгубена – или пък самите рецепти са били помнени, но не и записвани. Ето защо днес записките се ценят, жените си ги разменят, преписват ги, разпитват коя от тях какво има запазено. Сравнително бързо разбирам, че надеждата ми да науча някакви (едва ли не) „тайни рецепти“, предавани поколения наред от майка на дъщеря в даден род, не е реалистична. Повечето хора предпочитат да търсят начини за приготвяне на туршии и лютеници в интернет, защото „там всичко има“. Разбира се, това оказва влияние върху спецификата на местните зимнини.

Петдесет и четири годишната В.А. не е родом от Дреновец, но живее отдавна в селото. Там е и нейната майка, която я е учила да прави зимнини – туршии, компоти, сладка. „Слагам и месо в буркани, предимно свинско. Преди време и ярешко сме слагали, но напоследък – не. Правим и лютеница, както и къпоолу от печени патладжани, чушки, домати, а отделно и пържени домати с печени чушки.“ В.А. от малка е помагала на майка си в приготвянето на зимнината и така е научила много неща – а за други е гледала от съседки и приятелки и ги е питала за тънкостите. „Започнах да правя всичко сама, откакто се омъжих. Някои от туршиите ги правя по мои си рецепти, тъй да се каже. Измислям си и без рецепти някой път – да видя какво ще стане.“ Мъжете в семейството затварят бурканите; понякога помагат и за паленето на огъня, но по-често В.А. сама се справя с това. Напоследък само двете с майка ѝ се занимават със зимнината: „Аз приготвям компотите, затварям ги, а тя ги вари.“

В.А. не се сеща за нещо, което да е характерно само за нейния край: „Компотите са си компоти, туршиите – туршии.“ Съседката ѝ Д.Н., на 55, родом от Дреновец, смята, че и къпоолуто, и гювечът като че ли навсякъде ги правят по едни и същи начини. Печената лютеница обаче според нея е особено характерна за Ломския край. Д.Н. я прави от години със своята майка – двете приготвят и цялата останала зимнина. Лютеницата е „печена“, защото първоначално доматиите и чушките се изпичат, а после се белят, режат на парчета и изсипват в казан, където се бъркат със сол, магданоз и чесън. Сместа се сипва в буркани и се вари. „Цяла зима си хапваме с удо-

волствие от тая лютеница. Все едно, че преди малко си набрал от градината зеленчуците и си ги изпекъл и накълцал – толкова е свежо и вкусно всичко!“ – твърди Д.Н.

Нейната майка я е научила да приготвя и още един вид зимнина, която Д.Н. смята за много характерна за Ломския край:

Рецепта за парени чушки от с. Дреновец:

На огъня се слага голям котел с вода. Сипва се оцет и няколко лъжици захар, но не се разбърква. Като заври водата се слагат и чушките – измити и избушени, но цели – попарват се и се изкарват с решетка. После се слагат в голям бидон. Отгоре се добавят моркови, нарязани на кръгчета – морковите са сурови, а чушките попарени. След това се добавя и нарязано зеле, което също е сурово, прясно. Отгоре на зелето се слага черен пипер на зърна, суrow магданоз и кервиз [целина]. После пак се добавят чушки, моркови, зеле, магданоз и кервиз. Накрая от котела се сипва водата със захарта и оцета – и бидонът се запечатва. Така приготвена, тая зимнина е почти веднага готова за консумация.

Парените чушки могат да се ползват за миш-маш, да се панират с яйце, да се пълнят с кайма, ориз или сирене. Семейството на Д.Н. гледат да приготвят достатъчно бидони с тази зимнина, за да имат до края на зимата. Те консервират и още един вид чушки, които наричат „мързеливи“.

Тук В.А., съседката на Д.Н., също се намесва, защото и тя прави „мързеливи чушки“. След кратък спор дали в рецептата за приготвянето им влиза или не зелен домати, жените стигат до споразумение, че може и без такъв.

Рецепта за мързеливи чушки от с. Дреновец:

В стъклен буркан от 3 литра се поставя нарязан чесън, черен пипер на зърна, магданоз, една супена лъжица и половина сол. Сипва се винен оцет до резката на буркана и се наливат 100 грама олио – а ако чушките са по-малко, 200 грама олио. Слага се и повечко захар, защото тя държи чушките свежи. После бурканът с този разтвор се поставя отстрани на печката – да се топли, но да не завира.

Чушките отделно се препичат за кратко, после се обелват. Скълцват се и се натъпкват в буркана. Отгоре им се нарязват моркови и зеле, добавя се още чесън и магданоз. После отново се слагат плътно леко опечени, белени и скълцани чушки, пак зеле, моркови... и така, докато се напълни бурканът, без разтворът да прелива – да стигне до горната резка, не повече.

Когато е напълнен, бурканът се мести малко по-напред от кюнеца на печката и се изчаква да почне леко да ври разтворът в него. Започне ли да

завира, се слага капачка, бурканът се маха от печката и се обръща. Докато разтворът изстине, бурканът се е вакуумирал. Остава се ден-два в мазата и после съдържанието му е готово за консумация.

Д.Н. подчертава, че бурканите с „мързеливи“ чушки се затварят с винтови капачки. „Ако вземеш да ги затваряш с другите, както е топъл разтворът, бурканът може да се спуква.“ На свой ред В.А. добавя, че същото може да се направи и с люти чушки – пак по „мързеливата“ рецепта. Единствената разлика е, че там морковите, вместо да се режат на кръгчета, се рендосват.

Споменаването на лютите чушки отприщва желание за споделяне на още и още рецепти у двете домакини от Дреновец.

Рецепта за люта апетитка от с. Дреновец:

Изпичат се люти чушлета, но не се почистват от семките, а само им се отрязват дръжките. После се поставят в буркани. Отделно се вари доматен сос със захар, сол и олио – докато изплува отгоре олиото. Тогава в доматения сос се нарязва магданоз и се слага скълцан чесън. Добавя се и черен пипер, но млян – не на зърна. Сместа се разбърква добре и се оставя няколко минути да поеме миризмата и да изстине. След това чушлетата се заливат с нея, бурканите се затварят и се кипват 10 минути в казан с вода, да се хванат капачките [да се вакуумират бурканите].

„Най-добре е да се сложи казанът на външен огън – обяснява Д.Н. – и да има над капачките десетина сантиметра вода, за да не изври и да се спукат бурканите. Варя ги точно 10 минути. Почне ли да кипи водата в казана, не поддържам повече огъня, оставам го да изгасне – а самите буркани оставям вътре чак до другата сутрин. Тогава са вече съвсем изстинали и готови; вадя ги и ги подреждам. Същото може да се прави и с благи [сладки] чушки.“

Тя добавя, че бурканите с апетитка се затварят с обикновени капачки.

Двете жени и техните съседки приготвят и много буркани със сурова туршия. Карфиол и зеле за целта купуват от пазара, но бързат да се похвалят, че морковите, зелените домати и краставиците са си тяхна продукция, от градините им. Някои жени от селото слагат и магданоз в суровата туршия, но и Д.Н., и В.А. не харесват това: „Царската [суровата] туршия е за мезе за ракия. Ако сложиш магданоз в нея, това разваля вкуса на ракията!“

В разговора си комшийките стигат и до месото. Според едната е добре то да се кипне, преди да се затвори в буркани, а другата обяснява, че приготвя за зимата само свинско, което може и да не се кипва, а просто да се „запечати“ с разтопена свинска мас: „Слага се скилидка чесън за миризма и се затваря – няма разваляне!“ Постепенно става ясно, че двете говорят за рецепти, които не ползват от години, защото и те, и другите хора от селото

отдавна съхраняват месото във фризери. „Да, по-лесно е така – но няма онзи вкус на месото от буркана!“ – казва Д.Н. Тя си спомня, че навремето баща ѝ, а после и тя самата са гледали много свине, до 17 – 18 животни. Сега вече не може да осигури изхранването им – няма нито царевица, нито слънчоглед в достатъчни количества, а да ги купува ще ѝ излезе прекалено скъпо. Преди години често е разполагала с големи количества свинско месо – и е раздавала на роднини, на приятели, на съседи. „Като ида на гости, нося сурово месо, защото не знам комшията как иска да го приготви – оставам му го, пък той да си го прави по негов вкус.“ Днес нейните съседи понякога ѝ носят месо. Разменят и други зимнини.

Синът на Д.Н. живее в Испания. Тя редовно му изпраща по шофьори на автобуси бутилки с доматиен сок – 10, 12, често и 15, дори повече. Не е могла да го направи единствено през 2021 г., заради пандемията от ковид, когато шофьорите не приемали нищо, а и много от автобусите не пътували. За Д.Н. е закон – половината от цялата приготвена зимнина остава за дома ѝ в Дреновец, другата половина заминава за Испания. Синът ѝ е женен, има и дете. Семейството му много харесва доматиения сок със смлени чушки – „и благия, и лютия“; използват го за готвене, за пици, за спагети. Още повече обичат компотите, които Д.Н. им изпраща. Тя прави от малини и ягоди, кайсии и дюли, които бере от двора си, но затваря компоти и от дренки, къпини и боровинки – тях купува от пазара. Прави и от арония, която ѝ дава нейната съседка В.А., а тя на свой ред ѝ осигурява ябълки и сини сливи от нейния двор. „За компоти са, не за ракия. Казани имаме, ама захарта много поскъпна, а и няма кой да се занимава.“

Другата внучка на Д.Н. е при нея и ѝ помага в приготвянето на зимнината – режат заедно плодовете за компотите, зеленчуците за гювеча и за туршиите. „Хубаво е, че децата все още искат да помагат за зимнината. Аз самата от майка си съм научила кое как се прави – щото винаги присъствах и все с нещо помагах: белех чушките, режах морковите... Внучка ми е четвърто поколение от жените в нашия род, което прави зимнина.“ Момичето вече е на 15, но помага на баба си от 7-годишна. Очевидно го прави по собствено желание, интересно ѝ е, а не по задължение. Д.Н. никога не я принуждава – дори напротив, гледа да не си нарани пръстите с мелачката за домати, да не се пореже с ножа от желание да свърши повече работа. Учи момичето колко сол и други подправки се слагат в сместа, как се режат доматиите, за да се запазят сочни, как се дупчат лютите чушки, преди да се пекат, за да не се спукат и да пръснат от парещия си сок в очите на хората край печката или външното огнище. Двете много обичат зелени чушки – пържат ги в слънчогледово олио, а после ги заливат с разтвор от оцет, чесън, захар, олио, магданоз и ги затварят в буркани, които варят съвсем малко, колкото

да се вакуумират. „През зимата може и да нямаш пари за пресни зелени чушки – казва Д.Н. – Те тогава са скъпи. Отваряш буркана с пържените... все едно са правени преди малко!“

И тя, и В.А. казват, че имат много чушки и домати по дворовете („Аз моите още не мога да ги обер!“). Двете са единогодушни, че това им спестява доста пари. Не им се налага да купуват от магазините, където зеленчуците са скъпи, а и не са качествени. „Те може и да изглеждат добре, ала не знаеш какво ядеш, с какви химикали е торено, пръскано... Аз знам какво съм садила, колко съм торила, какъв тор съм ползвала“ – обяснява Д.Н. Тя използва амониева селитра само веднъж – в началото, за да стимулира растежа на чушките. След това ги полива единствено с разтвор от птичи тор. Доверява, че друга нейна съседка слага няколко пъти амониева селитра на чушките си – ставали големи, изглеждали добре, но били нетрайни: „На втория – третия ден след брането започват да се смиват... а аз нямам една развалена чушка!“

В.А. се оплаква от нова напаст по зеленчуците – „смърдежките“ [зелена дървеница или миризливка, *Palomena prasina*]: „Всичко съсипват: чушките, домати... От три-четири години са истинска напаст – няма спасение от тях!“ Жените са опитвали много начини, за да се справят с тези вредители, ала засега не са намерили истински ефективен такъв. Забелязали са, че „смърдежките“ се изключително многобройни напоследък, когато „...летата станаха много горещи и е топло до късно през есента. При студ ги няма.“

Жените от село Дреновец са единогодушни, че климатът се променя, особено напоследък. Наблюденията им са пряко свързани с работата в градините, включително и с приготвянето на зимнината. Д.Н. си спомня, че нейните родители са затваряли буркани с туршии, лютеници и компоти през септември, защото тогава вече е ставало хладно. Сега през този месец често е много топло и това измества правенето на зимнината към октомври. Наблюдава се и друга тенденция: „Хората взеха да си приготвят зимнина веднага, щом им узреят зеленчуците и плодовете. Това обаче налага да се кипват бурканите – мазето си е мазе, хладно е там, но при това непостоянно време не е ли кипнато, всичко се разваля... а кипна ли го, може и две години да стои, без да се съсипе.“

По спомените на Д.Н. в някогашния двор на семейството, от което тя произхожда, е имало „40 лехи благ пипер, 20 лехи лют, 30 реда домати, ...“ Немалка част от продукцията се е консервирала за зимата. Днес тя и нейните съседки продължават да затварят буркани с лютеници, гювеч и туршии по рецептите на своите баби и майки, но признават, че пълнят и пликове със зелени чушки, коприва, магданоз, босилек, а и с месо, които съхраняват във фризерите си. Така е по-лесно, пък и продуктите се запазват идеално.

„Децата обаче обичат и стария тип зимнина – казва В.А. – Предпочитат домашното пред купешкото и това ме кара да продължавам да правя нещата, които съм научила от майка ми. Е, обичат също шоколади и други сладкиши от магазина, но пък моите сладка от малини и от ягоди са им любими.“

И Д.Н. е съгласна, че има за кого да се прави зимнина. Приготвила е много и различни компоти, конфитюри и туршии. Уверява ме, че „мързеливите чушки“ са много хубави – така, както са си с морковите и зелето – и в сандвичи със сирене и дори с купешки колбас,.

Хубаво е да си имаш зимнина, единогодушни са жените. Затова и в Дреновец всички правят. „Даже тези, дето ги мързи да садят, прекопават, поливат, че и да затварят буркани наесен – и те в крайна сметка не остават без зимнина: тоя им даден буркан, онзи два... и така има и за тях!“ За В.А., Д.Н. и Л.А. това е важна изява на взаимопомощта между хората. Някои от съселяните им са вече доста възрастни, други са болни. Има и такива, „които просто ги мързи“ – ала все пак повечето хора си гледат градини в дворовете, за пореден път ме уверяват моите събеседници. Д.Н. ще продължава да изпраща зимнина на сина си и неговото семейство в Испания. Той често ѝ казвал, че няма смисъл, защото „там на пазарите няма само от врабче мляко – ама на мен ми е хубаво да им пратя нещо от вкъщи, домашно, дето аз съм го приготвила.“

Двете жени от Дреновец и Л.А., който ме запозна с тях, ме окуражават да записвам повече рецепти – как се приготвя тази туршия или онази апетитка, „мързеливите чушки“, лютивката за мазане – „за да го знаят хората, та и поколенията занапред“. В.А. отбелязва: „Човек трябва да си научи децата да си имат двор, градина, да си садят, да си берат, да си затварят за студеното време...“

„По-лесно е да си купиш от магазина, ама от домашното по-хубаво няма! – добавя и Д.Н. – На това трябва да учим децата си. Да знаят какво ядат, да търсят чистото и полезното. И да зависят най-вече от себе си – те да си произвеждат, те да си ядат произведеното.“

Моите респонденти си дават сметка, че икономическите условия у нас, особено в българското село, са принудили мнозина от по-младото поколение да търсят работят в чужбина. Често това са родители, които изпращат пари на децата си в България, за които там се грижат бабите и дядовците им. „Само че така децата свикват всичко да си купуват с тези пари, да не мислят как сами да си помогнат в изхранването“ – смята Д.Н. Тя и В.А. виждат в лицето на дядовците и бабите (каквито са и самите те) пазители на традицията на осигуряването на храна със собствени средства. „Като се налага – намесва се и нейната съседка – ще се свиваме: ще садим по-малко, ще затваряме по-малко буркани, но ще продължаваме да правим зимнина,

защото тя е нещо основно за изхранването ни през зимните месеци, защото е нещо домашно, хубаво е, прави ни независими от магазините, а и много пари ни спестява.“ Жените отдавна не приготвят количествата, които са правели в миналото, когато децата им са били малки, родителите им са били живи и всички са живеели заедно. Те изтъкват, че трябва да се прави добра сметка колко буркани да се затварят („Останат ли след пролетта, вече не е същото“), да е разумно – а и признават, че все повече разчитат на фризерите. И все пак напомнят, че и спагетите стават много по-вкусни с лютивка, че доматеният сос е чудна разядка, като му се нареже лук и магданоз, че на всяко ядене през студените месеци е хубаво да има на масата печени чушки, кисели краставички, зелени домати, моркови... „Свикнали сме и ни е вкусно, пък и децата обичат. Затова и продължаваме. И през зимата почти нищо не купуваме.“

После отново изтъкат, че приготвянето на зимнината е важно и като общуване – докато пекат или варят, хората си говорят, интересно им е. „С комшийката като седнем да варим, па тя донесе и уиски – казва с усмивка Д.Н. – пийваме между другото, говорим си... и работата върви. Друг път аз нося бяло вино. Говорим си, печката бумти, бурканите си врат. Не сме и усетили как сме свършили работата – и то доста работа! Приятно е така.“

Д.Н. е научила от баща си да прави вино – мерло, каберне и бяло. Тогава обаче и тяхното семейство, и почти всички в селото са имало големи лозя. Според жената сега всичко е запуснато, а силните жег и суши напоследък съвсем са изгорили лозята. „Още правя малко вино и съвсем малко ракия – колкото да имаме някакви за през зимата.“ Затова пък Д.Н. е прибавила нов асортимент зимнина към приготвяните от нея – компот от грозде. Казва, че ставал много хубав, ароматен и вкусен. Темата за компотите припомня на съседката ѝ, че и тези от дренки ставали много ароматни. Преди време берели големи количества дренки, а и къпини. Сега по-малко имало, но се намирали колкото за по няколко компота – събирали ги из полето, по края на гората до селото, а и една позната имала къпини в двора, та и тя давала. „Много са полезни за сърцето, така са ми казвали!“ – споделя Д.Н. После се сеща и за ползите от черния бъз. Разказва, че слага в големи буркани зърна от това растение – ред бъз, ред захар, ред бъз... докато се напълнят догоре, а после оставя бурканите да престоят на слънце. Твърди, че полученият сок е „незаменим за пречистване на кръвта и за укрепване на имунната система.“ Нейна съседка си купила от аптеката 150 грама бъзова настойка за 25 лева. „Е, можеш ли да сравняваш? А бъз има много – не го гледаш, не го поливаш. Лечебен е и е приятен на вкус, и не е обработен с химикали като настойката от аптеките.“

Тук В.А. се намесва в темата с възхвала на чая от шипки: „Сама си ги бера шипките, варя ги – това е чист витамин С! Като стане един червен, аро-

матен чай, като му нарежа цял лимон вътре и го оставя така да си поври на печката – какво ли не лекува това! Е, лимона го купуваме, тука не вирее...“ Двете жени се сещат за тяхна приятелка, която само с шипков чай с лимон се излекувала от гнойна ангина – „без антибиотик, без нищо друго!“

Л.А., който си прави туршии по рецепти на своите познати от Дреновец, подхвърля, че и лимоните напоследък са станали много скъпи. Жените се съгласяват с него, но добавят, че точно защото всичко е поскъпнало, а хората съвсем са обеднели, е още по-необходимо да се използва максимално „това, дето ни го дава природата, земята, та да си облекчаваме живота.“ Още в края на юни Д.Н. бере домати и лук от градината си за салатата. На същото може да разчита и В.А., макар че тази година лятото започнало с хладно време и растенията закъснели. „Да си имаш ти прясна, хубава храна през топлите месеци, а после да ти остава достатъчно, та да си затвориш и в буркани за студеното време – че по-хубаво от това има ли! Защо ти са магазини? Трябва само да знаеш кое как се прави – и да не те мързи!“

В.А. добавя, че и времето трябва да познаваш, за да ти върви земеделието. Според нея човек няма защо да слуша какво говорят по телевизията за времето. Дългогодишният опит от селскостопанския труд е показал на жената, че „като има много дъждове през пролетта, значи лятото ще е сухо, а сухо ли е лятото и много горещо – после няма да има истинска зима: ще е относително топло и ще вали дъжд наместо сняг. И така се върти пак – ако имаш дъждовна зима, ще продължи да има дъждове и през пролетта. Човек се научава, като работи толкова години със земята.“

Д.Н. смята, че все пак има предавания по телевизията, които си заслужава да се следят – например тези на „Нешънъл джиографик“. От тях например може да се научи за климатичните промени, а те не са нещо, което можеш да разбереш само от опит. „И децата ми това гледат и се учат, и внуците“ – подчертава Д.Н.

Село Динково е отдалечено на 20 км от град Лом, но когато вече сме стигнали там, научавам, че и то официално се намира във Видинска област. Л.А. ме убеждава, че и Дреновец, и Динково са „типично ломски села, без значение в коя област се водят.“ Решавам да потърся някого, с когото да поговоря за приготвянето на зимнината и различните аспекти на тази очевидно много важна дейност.

Така се запознавам със седемдесет и две годишната З.А. Тя е родом от Динково, но поради стечение на житейски обстоятелства го напуснала и живяла години наред в САЩ и Швейцария. По-късно се е завърнала в България с дъщеря си, зетя си швейцарец и техните синове – нейните внуци. Всички първоначално се установили във Велико Търново, но мечтата на З.А. била да се върне отново в родното си село. Не само дъщеря ѝ, но дори

зетят и внуците ѝ споделяли това желание – ето защо всички заедно се заселили в Динково.

Необикновената история на завърналата се в родното си село жена и нейното интернационално семейство обещава да са интересен фон за нашия разговор. Той започва с уверението на дамата, че всички във фамилията се трудят заедно, помагат си във всяка една дейност. Обратно на повечето твърдения на хора от региона, според З.А. мъжете се включват с охота в приготвянето на зимнината. Малко по-късно обаче, по желание на респондента, разговорът ни се премества върху религиозни теми. Научавам, че З.А. и дъщеря ѝ, а вероятно и нейният зет принадлежат към протестантска организация, която се старае да се легитимира пред местната общественост чрез трудолюбие, почтеност и особено чрез загриженост за селото и неговото население, историята му, поминъка и т.н. Това влияе и върху отговорите на З.А. относно приготвянето на зимнината в семейството ѝ, където съвместният труд и взаимопомощта между членовете му се идеализират в една или друга степен. Ето защо приемам, че те не съдържат достатъчно достоверна информация за моето изследване, поради което няма да цитирам тук резултатите от и без това краткия ни разговор.

Затова пък в ломското село Долни Цибър разговарям с хора, които не само са родени и отраснали там, но и познават домашното консервиране в тънкости, защото то е играло – и продължава да играе – важна роля в живота на техните семейства. В живо, непосредствено общуване научавам от 56-годишната Д.Д. детайли, които потвърждават вече чутото от хората от град Лом, Дреновец, Сталийска махала и други села от региона, но добавят и допълнителни штрихи по темата.

Целият род на Д.Д. е от ромското село Долни Цибър, кореняци. Тя от малка се включвала във всички фази на процеса, предшестваш приготвянето на зимнината. Имали малко земя, но – като повечето роми – хората от семейството ѝ работели в тогавашното ТКЗС и в местната конопена фабрика. Това им позволявало да купуват от продукцията на кооперативното стопанство на много по-ниски цени, като някои неща дори получавали безплатно. „Нямахме достатъчно собствена земя, ала продукти за зимнина винаги имахме. И правехме много зимнина“ – спомня си Д.Д. Подобно на другите жени от ломските села, на нея винаги ѝ било интересно да се включва в приготвянето на зимнината, да учи на място кое как се прави. Казва, че много дължи майка си в това отношение, но още повече – на своята баба. „Тя беше изключителна домакиня! От нея се научих например да правя едно великолепно къпоолу – с печен син домат, печени чушки, чесън...“. Дядото не се включвал в тази „женска работа“, ала бащата често палел огъня и мелел доматите за лютеница и други зимнини. В спомените на Д.Д. жените не само

нямали нищо против да са основните фигури в домашното консервиране, но и се гордеели с това. „Неслучайно го определяхме като „домакинска работа“ – защото само истинските домакини можеха да я вършат качествено!“

Приготвянето на зимнината е семейна работа – така е било в детството на Д.Д. и все още е така. Съседите правят това за техните си семейства. Помагат си по комшийски с буркани, някакво количество продукти, мелачки и други такива неща, ала всяко семейство консервира зимнина за нуждите на своите членове. Според Д.Д. и преди, и сега всички, които имали желание да правят компоти, лютеници, туршии, да затварят месо и т.н., винаги са имали достатъчно продукти за целта. Някои предпочитали да си купуват готови – и сега има такива хора, но като цяло в Долни Цибър всички си приготвят зимнина. Използват различни рецепти, но повечето си приличат. Майката на Д.Д. е работила с жени от Горни Цибър, които били от влашки произход – тя заимствала и някои техни рецепти, доста по-различни от популярните в нейното село. „От влашките мама се научи да реже на кубчета сурови чушки, моркови, тиквичка, син домати, червен домати и да ги затваря в буркан, който после стерилизира. Онези жени затваряха също пържени чушки и пържени домати – и ѝ показаха как се прави. Оттам и ние тръгнахме да приготвяме такава зимнина.“

Петчленното семейство на Д.Д. затваряло различни количества буркани – но винаги над 100 за една зима. Консервирали и месо, защото по онова време нямало фризери – но днес тя вече не го прави. Не си спомня да са консервирали някога риба – може би, защото наоколо винаги имало много рибари и те доставяли пресен улов лете и зиме. Смята, че и досега никой не консервира риба в родното ѝ село.

Опитът научил Д.Д. кои зимнини се правят по-лесно, а са не по-малко приложими от по-трудоемките – и не по-малко вкусни! Така например печената лютеница – от печени и изчистени продукти: чушки, патладжан и червен домати – не се мели, зеленчуците в нея са нарязани и намачкани, а варенето е само дотолкова, колкото да се затвори капачката на буркана. „Правила съм лютеница и с доматиен сос, с варене и бъркане – но това е трудоемък и бавен процес, от който няма особен смисъл, след като печената лютеница е не по-малко вкусна, а се прави много по-бързо и лесно. Когато се отвори буркан с печена лютеница, винаги може да се залее с малко олио и да се изпържи – децата много обичат да го приготвям така. Може да се яде и направо, може да се сложи към печено месо, от което поема мазнината и пак става много хубаво; по много начини може да се доприготи и консумира. Готова храна!“

В семейството на Д.Д. компотите са на почит. Правят от дюли, сини сливи, джанки, а също и от ягоди, къпини. Купуват само кайсии и череши, защото тези дървета в двора им изсъхнали, след като буря окършила кло-

ните им. Жената е горда, че почти всички продукти, които използва за приготвяне на зимнина, са от семейната ѝ градина. Хвали и другите жители на Долни Цибър (и с пълни основания, както имах възможността да се убедя): „Всички в селото имат градини – и добре ги гледат. Като ходя насам-натам из къщите – било по работа, било на гости – все гледам градините. Ами то да ти е радост да ги гледаш! Нашите цигани са трудолюбиви. Радвам се на това, защото трудолюбието не само подобрява живота им, но и разбива някои наслоили се представи за нашите хора. Надявам се да е така и занапред, с новите поколения.“

В селото има млади омъжени жени, които се интересуват от приготвянето на зимнина и продължават традицията. Те се ползват от опита на по-възрастните, но и сами се организират, решават какво ще консервират и как ще го правят, разменят рецепти, търсят и нови – особено в интернет. Децата все още обичат домашните храни, включително и домашно приготвена зимнина. „Може би, защото наоколо няма „Макдоландс“! – казва Д.Д. – Иначе, като отидат другаде, си купуват за хапване нещо ново, модерно, за което са гледали реклами по телевизията, чували са от свои връстници. Нормално е да опитват. Ала повечето от тях, поне засега, предпочитат домашната храна.“

Синът на Д.Д. и семейството му живеят в Шумен. Струва ѝ се, че са започнали да гледат на приготвянето на зимнина от нейна страна като на излишни усилия и макар да се шегува с това, проличава, че не ѝ е приятно. Знае, че момчето ѝ я кара да не се занимава с печене, варене и затваряне в буркани от искрена загриженост за самата нея, но продължава да им прави туршии, дори когато им отиде на гости. „Виждам, че все още харесват домашно приготвеното повече от купешкото.“

Всеки път, когато пътува до Шумен, Д.Д. им носи толкова буркани, колкото могат да се поберат в колата – 15 – 20. Казва, че синът ѝ и снахата са запазили предпочитанията си към домашна храна, към домашна зимнина, ала са изгубили навика сами да я правят – а в Шумен няма и къде. „Градът толкова ги е разглезил, че някой път трябва и за това да ги подсецам: да слязат до мазата, за да вземат зимнина! Стига се дотам, че първо ги зареждам с буркани, а след време ходя да инспектирам какво е останало и какво трябва да се донесе.“

За самото приготвяне на зимнината помага другата ѝ снаха, която живее с втория ѝ син в Долни Цибър. Самият той рядко се включва, ала съпругът на Д.Д. работи с мелачката. Подготовката и процесите на домашното консервиране отнемат различно количество време. Компотите стават най-лесно. Печената лютеница и доматеният сос искат повече. „Половин ден си отнема – казва Д.Д., – но жената в една къща, особено съвременната жена,

си има и много друга работа, та често се налага единия ден да приготвя зеленчуците, а пък чак на другия да ги пека, варя и т.н.“ За разлика от домакините от Дреновец, тя се захваща с консервирането на някои от плодовете и зеленчуците веднага след узряването им, още през юни, но казва, че „класическото време“ за тази цел е от втората половина на август нататък, главно през септември. Съобразява се изцяло с вкусовете в семейството и по тази причина не вари сладка – „странно или не, въпреки никой не ги яде.“ Знае, че сладката от ягоди, боровинки, къпини, смокини се търсят много на пазара но не се занимава да прави за продажба. Ако остане нещо от компотите, отива в казана за ракия: „Не бива да се изхвърля нищо!“

Принципно Д.Д. не ползва торове за градината си, но миналата година насипала целия двор с естествен оборски тор. „Нахвърляхме, прекопахме – земята бе станала постна, та беше добре да го направим, но... толкоз, повече няма нужда!“ Подобно на останалите ми респонденти, за нея е важно, че знае как са третирани зеленчуците и плодовете, които използва – без химия. Признава, че просто не може да не се занимава с градината си, да не бере пресни зеленчуци, да не консервира храни. Вижда, че и при другите жени от селото е същото. Казва, че просто така са възпитани, а и го правят вече много години, „натрупал се е навик“ – но все пак основното е, че „няма по-хубава храна от домашната: ни през лятото, ни през зимата!“

Освен печената лютеница, Д.Д. обичала да прави и лютивка, но от известно време не я произвежда, защото повечето членове на семейството ѝ страдат от гастрит. Настоява обаче да запиша рецептата:

Лютивка от с. Долни Цибър:

Малки люти чушлета се кипват във вода, за да омекнат, а после се пасират. Отделно се изпича голяма сладка чушка – обелва се, изчиства се и също се пасира. Пасират се и моркови, които преди това също са кипнати във вода. Запързва се олио в тиган и пасираните зеленчуци се заливат с олиото. Сместа се овкусява със сол, черен пипер, магданоз и целина, може да се сложи и копър. Затваря се в буркани, които се варят, само колкото е нужно, за да се вакуумират капачките им.

Прави и една баница с ориз, в която все пак слага сладко от сини сливи. Майка ѝ я е научила. Възрастната жена сама си я точила и корите.

Рецепта за баница с ориз и сладко от с. Долни Цибър:

Оризът се сварява, но малко – не бива да се разварява. Разточват се корите и се редят – ред ориз, ред сладко и смлени орехи. Накрая се завива „на охлюв“, пече се и се сиропира като баклава.

В миналото семейството е приготвяло различни продукти от сушено месо – луканка, сушеница, суджуци, ала напоследък не гледат животни в двора си. Понякога купуват телешко и свинско от човек, в качеството на чиято продукция са убедени. Често разменят месо и различни зимнини със съседите – „не буквално, едно срещу друго, ами аз им раздавам, те ми дават... така става.“ Д.Д. обаче предпочита да взема само сурови зеленчуци, за да си ги приготвя по нейните начини.

Тя не разчита само на стари рецепти – гледа кулинарни предавания по телевизията, а понякога търси нови идеи и в интернет, ала казва, че не е попадала на никакви предложения, които да ѝ грабнат вниманието. Разликите са в методите на приготвяне, но зеленчуците са същите, каквито отглежда в двора си: чушки, домати, краставици, картофи, лук, тиквички, сини домати... Истински нови са само рецептите, включващи екзотични плодове и зеленчуци, каквито тя няма как да отглежда. Освен това не всичко ново се харесва. Преди време Д.Д. отглеждала бамя, но гозбите с нея не се харесали на семейството ѝ. И фъстъците вървели добре в двора ѝ, но нейните близки не ги ядели. „Сама съкратих някои култури. Вече нямам физическата възможност да гледам всичко онова, което отглеждах преди години. Съвременният живот носи още твърде много други задължения.“

На другия край на България, в Западните Родопи, разговорите за мясното и значението на домашно приготвената храна и особено на зимнината продължават. Различни места, различни хора, но близки гледища – може би като за всяка фундаментална, дълбоко човешка тема.

„Това, което дава домашната храна, е семейството да бъде заедно – са още първите думи на 67-годишната Ш.С. от село Рибново. – Синът ми, като работеше в Германия, взимаше оттук телешко месо в буркани – не, че там няма месо, ама да е от дома.“

Тя още съжaliaва, че се е наложило да продадат семейната крава. Много грижи изисквала, а пък синът имал малко бебе и трябвало да се помага с гледането му; дъщерята и тя имала бебе... „Ама пък покрай кравата – и мляко, и месо, че и естествен тор, оборски, за земята.“ Ш.С. подчертава, че не бива да се тори с изкуствени торове, защото „това се връща през храната в човека.“ Градините се подхранват с оборски тор, а ливадите се торят с пепел. „Много е добре така – обръща тревата на жълта детелина, а стоката обича да я пасе.“

После пак се връща към кравата. Наистина съжaliaва, че се е наложило да я „махнат“. Давала по 6 литра мляко и сутрин, и вечер – а сега трябвало да си купуват мляко. С много хора било така, защото в цялото село останали само няколко крави – и все пак всички гледали да се снабдяват с мляко от тях, да купуват домашно, а не от магазина. От млякото си правели и сирене,

и кашкавал, и масло, и кисело мляко заквасвали – всичко за семейството, не за продан. И телешко имали редовно, а сега се налага и него да купуват – но пак домашно, от един човек, който гледа много телета. Магазините са избягвани.

„Мислех, че никога няма да махна кравата – пак се връща към тази явно болезнена за нея тема Ш.С., – ама се наложи да помагам за внучетата. Когато бях млада майка с малки деца, на мен нямаше кой да помага, затова тогава още казах: ако съм жива и здрава, ще помагам на моите деца за техните деца за всичко, за което мога да им бъда от помощ. С пари не мога да им помогна, но мога с грижа, с пазене.“

Днес внуците ѝ вече са големи, нямат нужда от „пазене“. Отгледани са в Рибново, но идват рядко и не се задържат там. Предпочитат градовете, където имат приятели. „Ако все пак дойдат тук – идват за малко и бързат да се връщат. Имат си друг интереси – мотори например. Тук такива неща няма.“

Затова пък има хубава храна, убедена е Ш.С. – много по-хубава, отколкото може да предложи градът. От телетата на кравата са приготвяли по 70 – 80 буркана с месо за семейството на дъщерята и още толкова за това на сина. От обрезките по костите се прави саздърма, черният дроб се пече, сърцето се готви, от дреболиите се прави супа. И сега го правят, но с купено от друг човек месо. Преди време семейството е имало и овце с агнета. Овче и агнешко месо обаче не затваряли в буркани – С.Ш. казва, че не се получава добре, бързо си губи вкуса и не е толкова трайно. Затова пък правели големи количества овча пастърма. „Нея може и направо да я хапваш, може и в манджа да я сложиш. Много хубаво става пастърма с качамак например.“ Неотдавна съпругът на сестра ѝ купил една овца за пастърма, ала като я заклали, месото ѝ се оказало прекалено лоено. „Тъй е, щото е гледано изкуствено животното, не е домашно“ – убедена е Ш.С.

Тя все още затваря телешко в буркани. Остава някакво количество за дома, но повечето заминават за София и за Германия. Дъщеря ѝ е започнала работа в Ирландия, така че част от бурканите са предназначени за там. И тя, и синът идват с коли в Рибново и товарят багажниците – не само с месо, но и със зелен боб в буркани, лютеници, туршии от краставици, моркови и карфиол, чушки. Ш.С. консервира и гювеч, който всички много обичат. „Той е много вкусен и с патладжан, ама преди време едно от децата получи някаква алергия от патладжан, чак в болница го вкарваха! Оттогава не слагам – ни син, ни бял.“

Внуците обичат туршии – особено „ловджийска“ със зелени домати, моркови, зеле и чушки. Тя се вари, само колкото да се вакуумират капачките на бурканите. Харесват и „руска салата“ – оказва се, че в Рибново така наричат вид туршия от зеле, карфиол, моркови и чушки. Заради внуците

се приготвят и няколко буркана с кисели краставички. Преди години тези буркани били много повече, а киселото зеле и зелените домати се правели направо в бидони. Сега обаче в къщата са останали да живеят само трима човека. „Когато бяхме много хора тук, колкото и зимнина да направех – все се изяждаше. Това много ме радваше! Сега за кого да правя толкова много?“

Все пак Ш.С. продължава да приготвя зимнина – сладко от сини сливи, от черна боровинка, та дори и от смокини, макар че те не виреят във високо разположеното Рибново („Сестра ми живее в по-ниското, до Баничан – там има смокиня“). От червената боровинка прави сок. „Много е полезен – за очите, за бъбреците, за всичко!“ До неотдавна ходела с роднини в планината да бере боровинки и малини, но вече не я „слушат краката“. Има в двора присадена къпина – ражда много, но плодовете не са толкова ароматни като тези, които се берат в края на гората и между нивите. Има и касис – от него също прави сок. „Вярно е, че сега сме по-малко въщи – ама децата идват, внуците идват... Не мога да правя само за нас!“

Синът и дъщерята на Ш.С. я убеждават да си почива повече, по-малко да работи из двора, в градината. Тя обаче признава, че просто не може да спре – все прави нещо: туршии, компоти, гювеч, пастърма... „Все ми се струва, че трябва още и още.“ Миналата година е приготвила общо над 300 буркана зимнина, плюс допълнително 80 компота от ягоди. „Децата много ги ядат. И внуците ги обичат. На сина момчето, когато беше малко, само компоти ядеше и сокове пиеше.“

Ш.С. се притеснява, че съвременните деца не знаят какво е хубава, силна храна. Смята, че те и да играят не знаят вече – няма го прекарването с часове навън, тичането, обикалянето из близките хълмове... Когато били малки, нейните деца се уморявали от игри – здрава, полезна умора, която преминавала бързо от хубавата храна. „Сегашните деца уж имат повече неща за ядене – ама това не е хубава храна, не ги нахранва истински. Имат нужда от по-здрава храна – затова са все изморени и вече и не играят. Хем не тичат и не скачат, хем са все изтощени. По цял ден седят с телефон в ръката...“

Когато гостува на децата и внуците си, Ш.С. яде от това, което те си купуват там – но признава, че не ѝ е вкусно. Затова и винаги гледа да им занесе нещо за хапване от въщи, домашно. Преди години е правила и кус-кус, трахана, макарони – с хубаво брашно от мелницата, с пресни яйца. Още помни превъзходния вкус на трахана, смесена с домашно кисело мляко – ала съжалява, че внуците ѝ не познават този вкус. „Сега малките все искат да си купуват хамбургери, едни баници, дето не знаеш какво има в тях, чипс... а тия чипсове ще им съсипят здравето!“

Жената показва рафтовете в мазата на дома ѝ, пълни с наредени един до друг буркани с компоти от сливи, ябълки, джанки. По-нататък са подредени

бутилки със сок от черни боровинки, други буркани с рачел от тиква. „Ето ги – стоят. Защо да правя още! Внучетата не ги ядат. Само като пасира дъщерята боровинките с кисело мляко – тогава ядат. Другото не го и опитват.“

Ш.С. се оплаква, че някои от отглежданите в градината ѝ плодове и зеленчуци са започнали да губят качествата си с времето, макар и тя да ги отглежда по същите начини, по които го е правела и преди. Ягодите напоследък се смиват, а корнишоните съхнат от корен. Чушките също нерядко се съсипват, преди да са узрели. Затова в последните години ѝ се налага да купува от тези продукти, но пак винаги търси домашно производство. „Пиперки [чушки] купувам напоследък – ама от хора, които произвеждат в техните си градини, не от магазини. По-ситни са им пиперките, ама няма изкуствени работи да са торени и обработвани с тях. Купуваме от производители – от Дъбница, от Долно Дряново, от Дебрен... А понякога тия пък хора купуват разни продукти от нас. Като един кръговрат на живота е! Хората отглеждат различни неща, разменят, продават, купуват – и има от всичко за всеки.“

Дъщерята и внучките на Ш.С. също приготвят зимнина. По-малката внучка ѝ се обажда от Германия – „пита как да затваря зелен боб, как се правят кисели пиперки, това, онова. Аз ѝ казвам и тя си прави.“

Ш.С. е дълбоко притеснена от съдбата на земеделците и животновъдите в България – „а нали от тях идва храната в тая държава!“ Казва, че тези, които са знаели как се отглежда и приготвя истинската, добрата храна, остават все по-малко, а нови хора, които да ги заместят, няма – „защото е много трудно да върнеш човек към земеделието“. После добавя: „Ние тук, на село, си помагаме – този даде, онзи даде. Ама колко може да се събере от бедни хора?“ Отчаяна е, че младите трябва да ходят в Германия, Ирландия и Испания, за да работят там и там да живеят. Изпращала е и ще продължава да им праща от качествените домашни храни, но се съмнява – въпреки интереса на нейните дъщеря и внучка към правенето на зимнина, – че някой наистина ще наследи нейното желание и умение да ги приготвя. Тревожи се за внука си, който отива да учи в гимназия в Гоце Делчев съвсем сам: „Няма да има майка, няма да има баща край него. Никак не ми е спокойно! Семейството трябва да е тук, ала родителите му работят в чужбина, защото в България не могат да се оправят. Ето какво става от това откъсване помежду ни, от земята, от храната, която сами си осигурявахме!“

Бабата на Ш.С. четяла Корана и често разказвала на децата за странните неща, които пишело там. Като например, че ще дойдат времена, в които всички от една пещ хляб ще ядат. В детството на Ш.С. всяко семейство месело и печало своя хляб в дома си, затова младите не разбирали как така всички от една пещ ще си набавят хляба. „Сега никой не прави хляб въ-

щи – тълкува Ш.С. – Хлябът го карат чак от Доспат и от Гоце Делчев.“ Разбира се, тогава не вярвали на тайнствените думи на бабата. А старицата и друго твърдяла, че пишело в свещената книга: ще стане така, че от един казан ще ядем храната си. Хора като Ш.С., които изцяло осигурявали прехраната си сами и лете, и зиме, не само не ѝ вярвали, но дори не могли да разберат думите ѝ.

„Ала стана тъй, че почти никой не си приготвя вече домашна храна и хората само на магазините разчитат за ядене – на големия казан, от който всички ядем. Малко по малко се събдват нещата... и не само, щото в Корана е писано. Всички ние – черни и бели, мюсюлмани, християни, цигани, евреи – минаваме през тези времена.“

Петдесет и девет годишният О.Б. от село Скребатно не търси обяснения за ставащото в съвременния свят в свещени писания, но също смята ролята на домашното осигуряване на прехраната (вкл. консервирането на зимнина) за изключително важна, фундаментална. „Това е въпрос на възпитание, на приобщаване на децата към земеделието, на създаване на интерес у младите към селското стопанство – убеден е той. – В тази насока работеха множество специализирани селскостопански училища, техникуми по механизация, ветеринарна медицина, агрономство.“ Според О.Б. огромното болшинство от днешните деца боравят умело със сложни компютърни програми, но не знаят нищо за отглеждането на животни или за земеделието. Това незнание често върви ръка за ръка с представата за селскостопанския труд като примитивен и отблъскващ, предизвикващ неприязън у младите хора. То постепенно, но сигурно разрушава усещането за връзка със земята, семейството, родното място.

Думите на О.Б. звучат философски, но в полето на вълнуващата го тема той има сериозен практически опит. През пролетта на 1985 г. организира усилията на група учаци се с цел самоосигуряването на продукти за ученическия стол в родното му село Скребатно чрез планирана, добре насочена селскостопанска дейност. „Само една година след началото на инициативата разполагахме с 3 декара картофи и 1 декар леща, 1 декар зрял боб, 20 кокошки, от които 10 носачки, а от местното ТКЗАС ни дадоха 4 агнета и 1 мъжки заек с 3 майки.“ Малко по-късно зайците били вече 60, а кокошките – 50.

Всички продукти се използвали за нуждите на ученическия стол. Децата и учителите се хранели пълноценно и напълно безплатно. Предвидени били и епизодични помощи за семейства на по-бедните ученици. „Всъщност всички знаеха, че могат да разчитат на даден брой яйца, на някое и друго кило картофи – само да не се краде, да се взима с мяра и когато наистина е нужно.“

Купували се единствено неща, които инициаторите на проекта не могли да произведат сами – захар, ориз, сол, брашно, олио, черен пипер, фиде. Основните хранителни продукти били набавяни от градините и опитните полета, с труда на ученици и учители. „Имаше и куриози – спомня си О.Б. – Първата година например добихме 150 кг зрял фасул... количество, което нямаше как да изядем!“ Най-добрите зърна от добития фасул били отделени за посев и това повишило качеството на следващите реколти. Така се процедираше и с изкараните 100 кг леща и над 1 тон картофи. Децата били учени как се съхраняват картофите и другите хранителни продукти, как да се редят, за да имат въздух, да се запазват най-дълго. Това ставало най-вече в часовете по трудово обучение, повечето от които се провеждали директно на опитните полета. О.Б. подчертава, че по-късното премахване на този предмет не довело до нищо добро – както впрочем и занемаряването на часовете по физическо възпитание. „Добре е, че учениците ходят сега в разни спортни школи – футбол, карате... но навремето обучението на децата се провеждаше в училище безплатно, като цялостен цикъл.“

Селскостопанската дейност за нуждите на училищния стол продължила три години. После сменили ръководството и не след дълго било решено, че училището в Скребатно не може да бъде самостоятелно звено, тъй като в него учат твърде малко деца. „Превърнаха ни в нещо като клон на училището в Рибново – разказва О.Б. – Това бе първата стъпка към закриването на нашето училище и края на програмата.“

Приблизително по същото време О.Б. бил избран за партиен секретар в кметството на Скребатно. Във връзка с държавната програма „Самозадоволяване на населението със стоки от първа необходимост“, целяща „повишаване жизненото равнище на народа“, на много места се осигурявали нови обработваеми площи. „Навсякъде, дето сега са тези борови гори, бяха обработваеми земи – сочи О.Б. – Чак от Рибново идваха тук да сядат тютюн.“ На следващата година след тютюна се садели картофи, а след време – жито.

В местността „Лъките“ по поречието на река Канина на жителите на района била раздадена земя за зеленчукови градини, като дори били набавени съоръжения за поливане от реката. Идеята била чрез земеделие и животновъдство хората сами да си осигуряват хранителни продукти, от които да разполагат с достатъчни количества за консумация, консервиране, обмен. „Градините се обработваха около три години – обобщава О.Б. – и... това беше.“ Той видимо съжалева за провала на тази идея. По думите му тя нямала за цел да накара хората да не купуват от магазините (в които цените били достъпни за всички) и да си осигуряват екологично чиста храна (каквато в голяма степен все още била и предлаганата в магазините). „Идеята бе хората да се върнат към земеделието, да имат *ихтибар* [уважение] към

селскостопанската работа, да не забравят как се отглеждат, как се добиват продуктите, да оценят стойността им, да няма разхищение“ – убеден е О.Б.

Той веднага дава пример с приготвянето на зимнина: хората тогава знаели по-добре колко буркани, шишета и бидони да затворят, за да им остане от тях напролет, но малко – а не после да се изхвърля. Сега мнозина не преценявали... „Разбира се, винаги може да се случи да ти остане някой и друг буркан – въпросът е да не ти хартисат 50, 70, 100! Така се лишаваш от амбалаж за следващата зимнина, но най-лошото е, че се съсипват продукти – а те се отглеждат с много труд... и това е храна!“

Всяка година О.Б. купува 30 – 40 нови буркана. Някои от тях се пукат в процеса на приготвяне на зимнината, ала в крайна сметка няма съсипани продукти, които не е имало в какво да бъдат консервирани – всичко се пълни и затваря. „Правим повече, отколкото ние вкъщи можем да изядем през зимата, защото снабдявам и сватове – обяснява О.Б. – Даваме им от сърце – те са добри хора, грижовни към близките си, винаги са се отнасяли прекрасно с нашето семейство.“ Той подчертава, че сватове му са трудолюбиви, но просто са *граждани* – живеят в апартамент и имат други ангажменти... „къде да отглеждат продукти, кога да правят зимнина?!“ С радост изброява какво им е приготвил и тази година – краставички, лютеници, доматен сос, сплитове кромид лук, чесън... Казва, че винаги ги поощрява да вземат колкото искат и да си хапват, без да се ограничават. „Като свърши, пак ще им дадем – има достатъчно и за тях, и за нас.“

Единият син на О.Б. работи в София като военен, а другият е програмист в САЩ. Баща им с гордост твърди, че и двамата са научени на земеделска работа, могат да косят, да поливат, да жънат. Родителите няма как да изпращат буркани в Америка, но техният син там си прави за собствена консумация лютеница, вино, ракия, сирене, извара. Жена му често се обажда на своята свекърва по вайбър и я пита как се прави това, как се приготвя онова... „И другият, дете е в София, си прави там някои неща. Разбира се, те и оттук си вземат зелен боб, грах, месни продукти, туршии, но като дойде, винаги се включва, помага... и така продължава да се учи. И тримата със снахата и детето обичат домашна храна. Готвят си за пряка консумация и си правят зимнина много по-хубава от тая, дете се продава в магазина. Безкрайно съм доволен, че успяхме така да ги научим.“

За О.Б. е въпрос на житейски опит да се преценява колко зимнина е нужно да се приготи, за да стигне и за дома, и за роднините от по-близо и по-далече, за приятелите и гостите... „Всъщност трябва да се прави сметка консервираните храни да стигнат не само за зимата (въпреки че приготвяш *зимнина*), а до следващата есен, когато пак ще се затварят буркани – значи, за една година напред.“ Това важало особено едно време, когато и на нивата

се носели буркани с месо и друга „силна храна“ (по думите на О.Б., „Не можеш да вършиш тежка физическа работа цял ден и да разчиташ само на домати и сирене“).

Според моя респондент правилното отношение към земята и към селскостопанския труд се предава от поколение на поколение, но човек и сам го доизгражда, като трупа опит през годините. Невсякога отглеждането и домашното консервиране на храни се учи с пряко показване, със специално обучение – научава се най-вече с присъствие: да си там, да гледаш, да участваш, да помагаш. „При приготвянето на зимнината аз помагам за по-тежката работа: да нацепя дърва, да запаля огъня, да бъркам лютеницата, да меля домати... Нямам опит в кухнята“ – признава той. Разделянето на дейностите по домашното консервиране на „мъжки“ и „женски“ тук очевидно съвпада с възгледите на хората от Ломския край.

В края на разговора ни О.Б. обобщава: „Изпращайте децата си при техните баби и дядовци на село. Пращайте ги да научат нещо за самостоятелното осигуряване на храна, за правенето на зимнина, за това да не прекъсват връзката със земята... докато има кой да им го покаже!“

АЛКОХОЛ, СОЦИАЛНО ПИЕНЕ И АЛКОХОЛИЗЪМ В БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Васил Балтаджиев

Резюме: Настоящият текст се фокусира върху консумацията на алкохол като сериозен социален проблем в съвременното българско село. Избрах да се спра върху младите мъжете родени, прекарвали живота си и много често завършващи го в селото, в което са се появили на бял свят. Едни хора, влизащи на пръв поглед в противоречие със съвременния глобален свят, в който живеем. Макар повечето етноложки изследвания у нас да се фокусират върху селските райони, смятам че са твърде малко изследванията, обръщащи внимание на разнообразната проблематика, свързана с живота на мъже с такъв социален профил¹. Разглеждайки всекидневието на моите събеседници, на преден план излезе едно действие, което заемаше голяма част от дневния им ритъм. Без значение от регион, поминък и социално положение, почти всички мои респонденти системно употребяваха алкохол. В малкото обезлюдено българско село има съвсем ограничени възможности за забавление и основно то се изразява в консумацията на алкохолни напитки или поне е съпровождано от нея. Поставям си за цел да разгледам каква е социалната роля на алкохола за тях, каква е връзката между него и мъжествеността, но ще обърне внимание и на негативните измерения от прекомерната му употреба. Ще се опитам да отговоря на въпроса има ли зависимости между консумацията на алкохол и бедността.

Алкохолът е неразделна част от ежедневието, ритуалите и общуването на човечеството от хилядолетия. Той е най-широко използваният психоактивен агент в света. Алкохолните напитки имат социална, икономическа, политическа и религиозна роля в продължение на хилядолетия. Именно поради тази причина той е неизменна част от живота на хората и още

¹ Статията е резултат от проучване, извършено в рамките на проект „Етнически и конфесионални специфики на изолирани общности в бедност и криза“, подкрепен от ФНИ – МОН, проект КП 06-Н45/4 от 30.11.2020. И други наблюдения събирани от автора по темата.

със зараждането на антропологията, редица изследователи, макар и да не поставят фокуса върху него, му обръщат внимание в своите изследвания. Можем да кажем, че изследването на алкохола отдавна влиза в полето на антропологията. Сборникът с изследвания „Конструктивното пиене“, под редакцията на Мери Дъглас (Douglas 1987) ни предлага редица стойностни анализи на проблематиката на пиенето. В него се обръща внимание на алкохола по новаторски начин, разглеждайки акта на неговата консумация като конструктивно социално занимание. В сборника намират място и анализите на редица други автори, от които бих искал да открия изследването на Джоузеф Гусфилд (1987), който сравнява алкохола и кафето, разглеждайки консумирането на тези две напитки като метод за преминаване от време за работа към време за почивка (в случая с алкохола) и от време за почивка към време за работа (при кафето). Джералд Марс (1987) пък, обръща внимание на ролята на пиенето при докерите в Канада – алкохолът в изследването на Марс е разглеждан като социален инструмент, редица са предимствата, които имат работниците, употребяващи алкохол, заедно с колегите си. Тези преимущества могат да включват по-лесното намиране на работа, както и възможността за търсене на подкрепа от колегите, пиещи в същите заведения. Социалното пиене в случая, разглеждан от Марс, се превръща в инструмент, изграждащ мрежи и натрупващ социален капитал. Подобни тенденции забелязах и аз при провеждането на теренното си наблюдение. Колегиалните отношения предполагаха консумация на алкохол както в почивките, така и след работа. Алкохолът се бе превърнал в инструмент за сплотяване на отношенията между мъжете: „Работим заедно, пием заедно, те са ми повече от братя“². Сплотяващата роля на алкохола в мъжките колективи е лесно забележима, а в някои случаи установих, че има зависимости между това с кого работиш и пиеш по-късно.

Хенк Дрисен разглежда връзките между мъжествеността и алкохола. Авторът изследва моделите на общуване на мъжете в селските барове в Андалусия. Обръща внимание на социалното пиене като основен разход и метод за забавление на земеделците в региона (1983: 125–133).

Робърт Пералта (2007: 741–756), обръща внимание на важната роля на пиенето при мъжете в изследването си „Употреба на алкохол сред студентите и vyplъщение на хегемонна мъжественост сред мъжете от Европа“. В статията си той показва как публичното пиене се характеризира с изразяването на мъжественост. Стъпвайки върху повече от 70 проведени интервюта, авторът прави заключение, че при мъжете употребата на алкохол

² ПШ - Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян

е възплъщението на хегемонната мъжественост. Връзката между представите за мъжественост и алкохола се е изградила въз основа на историите, свързани с пиенето, отличаващи индивида със способността на тялото му да понесе големи количества алкохол. В случаите, в които тялото не може да се справи с алкохолни напитки, то може да символизира слабост, хомосексуалност или женственост. Пиенето на алкохол се превръща в арена на доказване на мъжествеността на индивидите. В някои случаи този тип мъжественост, стъпваща върху възможността на организма да понася големи количества алкохол, може да бъде присъща и на жени.

По темата за инициационната роля на алкохола при съвременните студенти бих искал да спомена изследването на Лизабет Крауфорд и Катрин Новак (Crawford, Novak 2006: 193–212). В него авторките разглеждат консумацията на големи количества алкохол и убеждението сред студентите, че той е неизменна част от студентския живот.

У нас също има изследователи, засягащи темата за алкохола и неговата консумация. Особено полезно за мен е изследването на Маргарита Карамихова (2003b, 212–240), обект на което са алкохолните навици на българите -емигранти в САЩ. В края на текста се обръща специално внимание на по-трудната интеграция на мъжете, които често намират утеха в алкохола. Ангел Янков проследява историческата и културна връзка на българина с ракията в статията си „Ракията - еманация на свещената триада за Българина“ (2010: 97–107). Авторът разглежда също така и символиката на ракията в сватбената обредност (2009: 157–163с.), както и нейното производство (2010). Пиенето през социализма е тема на изследването на Милена Беновска (2003), в което се показва как през социализма работата и консумацията на алкохол често се преливат едно в друго. Внимание на алкохолните напитки е обърнато и във втори том на Етнография на България (1983: 283). В текста са споменати методите на производство и разнообразието от алкохолни напитки, консумирани от българите в традицията. Изследването на Любомир Миков (Миков 1998: 28–36) обръща внимание на употребата на алкохол от хетеродоксните мюсюлмани. В статията се разглежда консумацията на алкохол в различни ритуали, свързани с почитането на религиозните култове Невруз и Ашура при алевиите и бекташите, при празнуването на празници като: Рамазан, Курбан байрам, празниците на бекташките тюрбета, крутбаните, при годеща и сватбата и редовните сбирки на джема.

Интерес представлява теренният анализ на Виолета Бимбова (2012), посветен на културата на пиене в селата Калугерово и Боримечково. Авторката разглежда влиянието на българската култура на пиене върху турското население в село Боримечково. Обръща внимание и на засилването

на употребата на алкохол след затварянето на мината „Елшица“, в която са намирали работа голяма част от мъжете от селото. От голямо значение за моето изследване беше наблюдението на Бимбова, регистрирано по време на теренната ѝ работа от 2004г. и нейното обяснение за покачването на консумация на алкохол със засилилата се през втората половина на 90-те години на XX в. безработица в селата, като се виждаше оптимизмът и надеждата на автора, че с отварянето на нови работни места проблемът с алкохола ще бъде разрешен. „В селището се наблюдава ръст на броя на хората, които по-често посягат към чашата с алкохола, но те не се определят от местното население като хора, пристрастени към него. За тях това им състояние е временно и е моментно, и е свързано със засегналата ги безработица“ (Бимбова, В. 2012: 226).

Десет години след публикацията на Бимбова, докато събирах теренните си наблюдения, видях българското село, в което „временният“ проблем с безработицата не беше решен, а прекомерната употреба на алкохол беше запазила своята широкообхватност, като често това бяха и региони с високи нива на бедност.

В цитата от Бимбова изпъква и частта, свързана с отношението на селяните към техните съседи, приемащи прекомерни количества алкохол. По данни на Евростат, България се намира на трето място по отношение на ежедневната консумация на алкохол. На село, а и донякъде в цялата страна, пиенето на твърд алкохол в диапазона между 50–100 ml се смята за различаващо се от алкохолизма. Подобна употреба на алкохол не се приема като алкохолизъм и е широко разпространена както при мъжете, така и при жените. Категоризацията на алкохолизма за събеседниците се свързваше с изпиване на огромни количества алкохол, понякога над 1 литър концентрат, които са променили начина им на живот. Но, въпреки че те изпъкват с този им порок, Бимбова отбелязва, че съселяните им не ги приемат за алкохолици, това заключение се припокрива с моите лични наблюдения по темата. А дори и когато някой мъж прекалеше с консумацията на алкохол останалите му съселяни не го санкционираха по никакъв начин на следващия ден: „Пило му се е, напи се то по принцип не е добре да се правиш на маймуна да не можеш да ходиш, ама прибрахме го, легна си нема проблеми“³. Много често дори такива сериозни напивания се споменават с известна доза носталгия прикачена към тях. Единствено изключение правеха случите, в които пияният проявяваше агресия, при тях по-скоро съселяните се опитваха да забравят и да не споменават за

³ ДД - Мъж, видима възраст около 45 години, електротехник, община Кюстендил

случилото се. Което отново показва, че дори в тези екстремни ситуации много рядко имаше санкции от общността към напиллия се индивид.

Популярни алкохолни напитки

Консумацията на алкохол заемаше значима част от времето на повечето мъже, с които разговарях при провеждането на теренното проучване. Естествено е повечето от тях да имат определени предпочитания към алкохолните напитки, които консумираха, но най-често изпъкваха четири напитки – ракията, водката, виното и бирата.

Бирата е най-достъпният алкохол, чиято консумация в малки количества не възпрепятства до такава степен извършването на трудови дейности (поне според местните разбиращения), затова тя е често предпочитана преди и по време на работа. Много често работещите тежък физически труд я използват за утоляване на жаждата в работните часове: „Не ми пречи, даже ме разхлажда, аз като бачкам мога да изпием много бири“⁴. Подобно отношение показва една култура към бирата като към разхладителна напитка, която за голяма част от респондентите ми се разграничаваше от напитките, консумирани вечер. Основно пиеха български бири, достъпни в селата, които посетих (в много кръчми не се предлагаха вносни). Събеседниците ми я консумираха най-често без храна. А когато тя се консумираше с храна, това най-често бяха слънчогледови семки или други ядки. В обедните почивки на работниците на склада в Обзор бирата беше неизменна част от яденето: „Като си изморен, е най-хубаво е така да си хапнеш едно обедно меню и да си вземеш една студена наливна биричка“⁵. Такава бе и ситуацията в гатера в Славейно. Въпреки че им бе забранено, работниците там също пиеха бира в почивките си. Село Ковачица се намира до град Лом, известен с пивоварната, чиято история може да бъде проследена до 1894г. За мен беше изненада, че местното население не изразяваше предпочитания към местната бира, която беше придобила скорошна популярност в София: „Пием тая бира, която е най-изгодна, то е все тая“⁶. Предпочитана беше друга българска бира, продавана в шишета от 600ml., вместо 500 ml. Ясно се вижда, че вместо да подкрепят локалното производство, местните предпочитаха да закупят възможно най-голямо количество алкохол за малко пари. Локалната гордост от местното пиво с отличен вкус отсъстваше и бе заменена от избора на най-евтиния алкохол.

⁴ ХХ- Мъж, видима възраст около 40 годишен, мотокарист , община Несебър

⁵ ДМ- Мъж, видима възраст около 25 години, строителство/шофьор, община Несебър

⁶ ПХ- Мъж, видима възраст около 45 години, безработен , община Лом

Виното беше втората популярна напитка, предпочитана през зимните месеци. Основна причина за това е предпочитането на домашното вино. Червеното вино се пиеше най-често с месо. За разлика от другите разглеждани напитки, виното се пиеше предимно вечер. Тук е важно да се уточни, че климатът на някои места не беше благоприятен за отглеждането на лозя и поради тази причина в тези райони виното беше по-малко консумирано. Като цяло, по българските земи то е било особено важна напитка в миналото: Вино се пие с яденето и твърде често не е лукс, а единствената добавка към хляба. Димитър Маринов нарича „троица“ на българското хранене хляба, солта и виното (Гаврилова Р. 1999: 304). Производството на вино беше гордост за мъжете, които срещнах в гр. Обзор. Често от мъжете в курортното градче се обсъждаха технологиите за неговото приготвяне и всяка година се съревноваваха с лозарите от гр. Бяла в качествата на произведените от тях вина.

От твърдия алкохол предпочитани бяха две напитки – водката и ракията. Този тип напитки имат съвсем друг статут – ако бирата или виното са консумирани с храната между работа или дори, както обърнах внимание, по време на работа, то напитките с по-високо алкохолно съдържание се пият с цел опиване „и дума не може да става някой да се заблуждава, че пие ракия, за да му върви работата (Гаврилова Р. 1999: 305)“. Водката беше често избирана поради достъпните цени, на които се предлага и личните вкусови предпочитания, които имаха някои от събеседниците ми към нея. Силната алкохолна напитка беше най-често избираният алкохол и за някои мои събеседници тя беше спътник от ранни зори до късната вечер. Много често в магазините-кръчми се предлагаше домашна ракия, произведена от собствениците на заведението или закупена от тях фабрична. Цените на „домашната“ бяха доста по-ниски и затова често тя бе предпочитана. Събеседниците си носеха и ракия собствено производство, но това можеше да доведе до конфликт със собствениците на кръчмата-магазин. Голяма част от тях изпитваха гордост от произведената от тях ракия и хвалеха нейните вкусови качества, колко пъти е преварявана и съставките, които са сложили в джибрите, използвани за нейното приготвяне. Селата, които посетих, нямаша работещи казани за варене на ракия и на производителите им се налагаше да пътуват до съседните селища. Умението да се приготви домашна ракия, с добри вкусови качества, беше силно ценено. По-късно ракията можеше да се превърне в средство за заплащане срещу извършена услуга, или да заеме ролята на дар. Няколко от моите респонденти работеха като майстори. Освен заплащането, почти винаги получаваха и шише ракия: „Аз за какво да си печем ракия, гледай сега, ще отида да оправя на някой покрив и ето ми едно шише. Постоянно ми подаряват, то у нас са

се събрали литри ракия“ (Г.В.41г мъж). Варенето на ракия е особено важно за мъжете, то може да се разглежда като един мъжки ритуал. Мъжете се събираха около казаните за „печене“ на ракия и говореха с часове по време на дългия процес по приготвянето на спиртната напитка. Макар да нямаше казани в селата, които посетих, аз присъствах на варене на ракия в селата Соголяно (Кюстендилско) и Стърсел (Софийско).

Много голяма е разликата между напитки, които е прието да се пият с мезе, като виното и тези без мезе, като бира и водка. Първото изисква по-продължително общуване и отнема по-дълго време, второто е част от всекидневието. Ракията заема една особена позиция между двете, а нейната консумация без мезе вече може да се приема като знак за обсъждане, че индивидът може да има проблем с алкохола. Консумираха се и други напитки – мастика, мента, а в редки случаи и уиски.

В заключение искам да обобщя, че се предпочитат домашните и евтините напитки, поради липсата на средства, а понякога и поради по-високото качество на домашната ракия⁷ пред купешката: „По-хубава от домашната ракия няма, стига да я прави човек, дето си разбира от нея не те боли главата и едно кило да изпиеш“⁸.

Алкохол и социални полови роли

Един от основните въпроси пред антрополозите е по какъв начин пиенето маркира социалните категории и идентичности. Дали пиенето на дадена напитка може да маркира етническата или религиозната принадлежност на индивида? Употребата на даден алкохол може да бъде маркер за възраст, пол, класа, семеен статус, професия, етническа или религиозна принадлежност (McDonald 1994a). Всяка една от тези категории може да се характеризира с различни предпочитания към алкохола, ритуални действия, свързани с него или забрани за консумирането му (и тяхното пренебрегване/нарушаване).

Има сведения, че в периода от края на XIX- първата половина на XX век у нас, традиционната алкохолна напитка, ракията, е била употребявана дори повече както от мъже, така и от жени: „Ракията пиели преди ядене. Почвали още от сутринта, като станат всички, „пускали“ шишенце ракия, което изпивали преди закуска. На обяд пиели първо ракия, после вино вечер пак вино и ракия. Пиели и жени, и мъже – и млади, и стари“ (АЕИМ , № 851-II Радев: 149).

⁸ СС - Мъж, видима възраст около 50 години, общ работник, община Обзор

Подобни сведения срещнах и в други теренни данни, съхранени в научния архив на ИЕФЕМ-БАН (АЕИМ Инв. № 744, Инв., № 744, Инв. № 849, Инв. № 598). Изглежда, че при употребата на ракия е нямало полови ограничения. Разлика обаче откривам в сведенията, засягащи количеството употребен алкохол от различните полове: „Ракията и виното са пития, които са се употребявали доста от етрополското население поради църковни и битови празници от мъжете и поради наклонност към спиртни напитки. Има доста известия, че мъже са се напивали до толкова, че са се отравяли, та е било нужно да им се изцеждат в устата конски изпражнения, за да изтрезнеят.“ (АЕИМ Инв. № 598 II. 3п. Етрополе. Стр.220).

Тези традиционни практики не са се променили и в съвременното българско село. Количеството алкохол, което може да изпие един мъж, е символ за неговата мъжественост. Този процес на „запиване“ може да продължи дълго, в някои случаи дори повече от 24 часа (Пейчева 1997: 78- 90). По време на теренните наблюдения, които проведох, бях свидетел на такива продължителни периоди на приемане на алкохол от събеседниците ми. В тези случаи те балансират между изпадането в пияно състояние, а тези, които прекаляваха с алкохола, не дочакват приключването на „запоя“, като понякога някои от тях се прибираха с помощта на по-издръжливите. Способността да изпиеш много алкохол беше повод за хвалба сред събеседниците ми, а когато пък тя отсъстваше, привличаше шегите на другите мъже.

Алкохолът съпровожда символно и съзряването на младите момчета. На момчетата започва да се предлага алкохол от много ранна възраст: „Започваме да пием от малки, на 7–8 години, първо баща ти ти дава да помиришеш, да “лизнеш“ малко, да видиш как е или да топнеш пръстче. Така се възмъжава“⁹. Подрастващите момчета искат да възмъжеят и започват да пият от рано, за да се покажат, правят го и заради другите на тяхната възраст и особено заради по-големите момчета, от които те търсят одобрение. Давайки на малките момчета да пият, бащите им възпроизвеждат своята представа за мъжественост върху децата си. Консумацията на алкохол започва да има инициационни характеристики за момчетата и може да видим някои от елементите на ритуалите на прехода (Търнър 1999). По темата за инициационната роля на алкохола при съвременните студенти бих искал да спомена изследването на Лизабет Крауфорд и Катрин Новак (Crawford and Novak 2006: 193–212). В него авторките разглеждат консумацията на големи количества спиртни напитки и убеждението сред студентите, че те са неизменна част от студентския живот.

⁹ КБ-Мъж, видима възраст около 40 години, майстор, община Несебър

Това желание да порастват бързо и да възмъжеят възможно най-рано може да доведе до натравяне с алкохол в много ранна възраст. Двама от събеседниците ми споделяха подобни истории: „Аз не пия ракия, защото като малък се бях напил. Гледах баща ми как пие и на мен ми се прииска и един път тръгнах да пием от водна чаша ракия, а съм бил няма и първи клас. И айде на колата до болницата в Кюстендил. От тогава като помириша само ракия и ми става лошо¹⁰“. От този конкретен случай виждаме как желанието на индивида да възмъжее (подражавайки на бащиният пример) по-рано води до подобна рискова ситуация. Ако погледнем през призмата на фолклора, повечето герои извършват редица героични актове, като един от тях често е пиенето на алкохол. Пример за това е песента „Вино пият петдесет юнака“, в която Крали Марко побеждава Бега Андреаша не със своята героична сила, а със способността си да пие цели 3 дни и нощи¹¹:

Освен с пиенето, мъжествеността може да се характеризира и с количеството изядена храна: „Е той е мъжага колко може да изяде¹²“. Сядането на маса може да се превърне в едно такова поле на изразяване на мъжеството чрез количеството изядена храна и изпития алкохол. Ракията безспорно беше предпочитаната напитка за повечето мъже и често при разговорите ми с тях, ако бях закупил за себе си бира, ме подканяха да сменя напитката с ракия: „Остави я тая бира, вземи си една ракия¹³“. От всичките напитки нейната връзка с мъжеството беше най-осезаема.

Агресията може да се разглежда като една от отличителните характеристики на мъжествеността и най-често е използвана за налагане на доминация над другите, а неин обект най-често бяха другите мъже. Събирането в кръчмата и приемането на големи количества алкохол, в някои случаи

¹⁰ ПФ- Мъж, видима възраст около 35 години, безработен , община Монтана

¹¹ Хем почука, хем се изпровикна:- Излез, излез беговице млада!

Излез, излез, порти да отвориш -че съм дошъл вино да си пия,

хем да пия, хем да се надпивам.Че отвори беговица млада,

заведе го на високи диван, да си пият вино с Андреаша.

Ако Бегу Марко си надписе, да му земе глава от рамена,

да му земе хранената коня, коня хранен, сабя дилпеница

и му земе тежка боздугана. Ако Марко Бега си надписе,

да му земе беговица млада. Па са пили ни малко, ни много –

пили ми са три дни и три нощи.Сън обори Бега Андреаша,

обори го, на земя събори.Че продума Марко, добър юнак:

- Хайде, тръгвай, беговице млада, да те водя във моята земя,

в моя земя, у Прилепа града!.- Седи мирно, непознат юнако!

Не ме води във твоята земя -че там имам юнак над юнаци,

юнак Марко, брат на Андреаша.

¹² ПШ Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян

¹³ Р.Р. Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян

пораждаше агресия у някои от събеседниците ми. Алкохолът може да има подобен ефект: „Аз вече не пием с него като се напие почва да буйства, да рипа на бой¹⁴“. Тя най-често беше насочена към техните съселяни и повечето пъти оставаше единствено вербална, но често можеше да прерасне и във физически саморазправи: „Гледам много да не пием и да не седим много; като идем на земляческата среща, всяка година едно и също става има; някой напие се, сбият се продънят на някой главата¹⁵“.

Кръчмата, ситуирана най-често в центъра на селището, е неизменна част от ежедневието на моите респонденти. Те прекарват в нея голяма част от свободното за тях време. Тя заемаше и ролята на социален център за тях, място за срещи и обмяна на информация, за гледане на футболни мачове или игра на шах, табла и карти. В този контекст, консумацията на алкохол ставаше неизбежна – без нея мъжете губеха не само основен инструмент за социализация и утвърждаване на статут, но и самото място, където можеха да общуват в рамките на своята група.

Кръчмата е едно от най-знаковите места в селищното пространство. В нея е концентриран социалният живот на село, още от традиционния период и продължава да е такава и до днес: „в кръчмата може да се узнае почти всичко, случващо се в даденото пространство и да се получи обществена оценка“ (Тодорова 2006: 69). В традиционната българска култура кръчмата е изцяло мъжко пространство. В нея не влизат жени и децата, а когато това се е случвало, то е било поради извънредни обстоятелства. Тя е не просто място за консумация на вино и ракия. Българинът по традиция вари ракия и приготвя вино у дома си и въпреки това мъжете предпочитат да прекарват свободното си време в кръчмата, дори когато не пият. Кръчмата е имала и други функции, освен място за забавление. Там са се разнасяли новините, това е било и мястото за сключване на сделки, освен това там са били решавани важни общоселски въпроси. Популярният традиционен израз „пихме му кръчмата“ означава, според обичайното право на българите, че договорот е сключен (Христов Х. 2011: 126).

След Освобождението на България кръчмата се превръща в политическа трибуна и място за обсъждане на партийните борби в младата държава. Отново това остава занимание изцяло за мъже, както поради характера си, така и поради локацията, в която се упражнява. Значението на кръчмата в традицията е било осезаемо. Логично е да се предположи, че социалната роля на кръчмата се променя с годините и от изследователски интерес беше да се види дали това е така.

¹⁴ ГВ- Мъж, видима възраст около 40 години, майстор/строителство, община Кюстендил

¹⁵ БГ- Мъж, видима възраст около 35 години, безработен, община Кюстендил

През 1945 година, кръчмите са забранени със закон от социалистическата власт. Това решение се взема по примера на СССР, в който борбата с алкохолизма е сериозна. Политиката за справяне с алкохолизма е започната още от Български земеделски народен съюз, който противопоставя кръчмата на селската кооперация (Тиховъ 1939). Тази забрана слага край на традиционната кръчма. Тя е възродена със съвсем нов облик през 60-те години под ръководството на Балкантурист под формата на механата в „народен стил“. Социалистическата механа обаче не успява да изпълнява обществените функции на кръчмата в традиционната култура, „представляваща истинска социална институция в българското село от предходната епоха“ (Христов 2011: 129).

Обезлюдяването на селото, както и застаряващото население в него, променят и облика на самата кръчма. В много от по-обезлюдените села, които посетих, кръчмата беше напълно трансформирана. Често по-старите кръчми бяха отдавна затворени и в нов заместител на кръчмата се беше превърнал селският магазин. Кръчмата и селският магазин се бяха обединили и новата „магазин-кръчма“ изпълняваше функцията и на двете. Този магазин предлагаше най-необходимите стоки за бита и основните хранителни продукти, възрастните жени в селото си пазаруваха от него хляб рано сутрин, а вечер на масите пред магазина-кръчма се събираха по-младите мъже, които консумираха алкохол и говореха помежду си. В тези случаи, когато се изпълняват функциите на магазин и кръчма, се получаваше смесица между двете. Мъжкото пространство от традицията от дълго време е посещавано от всички. До мъжете, пиещи ракия, сядаха възрастни жени, които си взимаха кафе или друга безалкохолна напитка. Ако преди мъжете са заемали цялото пространство на кръчмата, то днес често мястото, което могат да заемат, се ограничава до няколко стола около маса. Това ново средище на селското пространство беше сляло функциите на кръчмата и магазина и в него се срещаха всички жители на селото, което позволяваше и по-интензивно общуване между посетителите. Сякаш водещ беше останал магазинът, вече изпълняващ и функцията на кръчма, а самостоятелните кръчми с техните неизбежно по-високи цени трудно можеха да оцелеят в малките населени места при тези нови икономически условия и съпътстващото ги обезлюдяване на селата. Често това означаваше край на предлагането на храна в новия тип смесено заведение, заменена от предлагането на готови мезета. В редките случаи, в които в селата се беше запазила някоя кръчма, това най-често се случваше, ако селото бе на по-натоварен пътен възел и там кръчмите изпълняваха често и други функции. Там те бяха по-скоро барове, разчитащи не толкова на кухнята си, колкото на предлагането на алкохол, а храната се свеждаше до

предлагането на скара и салати. Когато повече се наблягаше на храната, заведенията наподобяваха по-скоро ресторант, а тези заведения се намираха в села, където можеше да се разчита на посещенията на туристи или преминаващи работници.

Кръчмата и днес остава място на мъжките социални срещи, в които се усеща постоянно противопоставяне между мъжете било то „любезно“ или враждебно (Herzfeld 1985), превръщайки се в поле, в което се затвърждава доминиращата форма на мъжественост. Пространство, в което мъжете се доказват със своите истории и умения да пият, според регионалния етикет.

С намаляването на населението в много села засегнати биват и тези магазини-кръчми, които остават без клиенти. В село Стенско (Кюстенилско) например бях свидетел как за периода на моето изследване кръчмата изчезна. В цялото село работеше само един магазин, който отваряше сутрин и не работеше всеки ден. Този магазин беше наследник на стария „КООП“¹⁶ в селото. Той се намираше в едно от краищата на селото, а къщите, които бяха по-отдалечени от него, разчитаха на микробус, който караше най-нужните продукти от града. Последната работеща кръчма в селото отваряше много рядко. Тя беше наричана по прякора на нейния собственик „Чакъро“¹⁷. Провеждайки наблюдението си от магазин, изпълняващ функция на кръчма, видях как той загуби придобитата си функция на кръчма и се превърна отново в магазин, предлагащ само 5–6 вида стоки от първа необходимост и неработещ всеки ден: „Ето „Чакъро“ вече не работи, вече само кара хляб с колата и продава хляб и цигари, олио, ама не помня кой ми каза, че все му била заключена вратата“¹⁸. Замирането на тази кръчма-магазин е свързано с постепенното намаляване и дори изчезване на нейните най-чести и „оборотни“ клиенти, а именно по-младите мъже в селото. Постепенно се появи нова кръчма събираща младежите от няколко села в съседното село Горановци. Тя отново изпълняваше ролята и на магазин, но младият и активен кръчмар беше успял да я превърне и в примамлив ресторант за пътуващи по международния път, преминаващ през с. Горановци. В нея обаче продължаваха най-чести клиенти да са местните от селото и околните села: „Р.П. ми е най-редовният клиент, той е спонсор на Блек Рам“¹⁹.

Съвсем друга беше ситуацията в ломското село Ковачица. Там имаше 3 кръчми и всяка една от тях имаше различна функция. Наличието на цели три кръчми в случая може да се обясни с по-големия брой жители.

¹⁸ ВД - Мъж видима възраст около 50 години, безработен, община Кюстендил

¹⁹ СВ - Мъж видима възраст около 35 години, бизнесмен, община Кюстендил

В самия център на селото се намираше магазинът, който изпълняваше и ролята на кръчма. Магазинът беше голям и пред него имаше навес, под който бяха подредени няколко редици пейки. През деня той беше най-посещаван и в него се срещаха всички жители на селото. Цената на голямата домашна ракия (100 милилитра) в магазина-кръчма беше 1 лев. Това беше и най-примамливото за посетителите в нея – евтиният алкохол.

Вечерите оставаше да работи кръчмата барче „Мелани“²⁰. Тя изпълняваше функциите на кръчма, бар и дискотека. Беше посещавана предимно от по-младото ромското население в селото. Мъжете българи предпочитаха да посещават селския магазин-кръчма. На терен се забелязваше това разделение на пространствата в селото между застаряващите българи мъже и по-многобройното, а и по-младо ромско население. Пространството в двете заведения в центъра на селото беше разделено. Напрежението идваше от факта, че магазинът-кръчма се посещаваше и от ромите, и от българите. Това беше най-честата причина за конфликти между двете групи. Тези конфликти в различни измерения се разразяваха почти всеки ден, под някаква форма, по време на моя престой на терен в село Ковачица. Когато се разразеше такъв конфликт, най-често българите си тръгваха, а по-младите роми оставаха да пият. Ето как традиционното мъжко пространство на българите в селото беше заемано от ромите, а българите бяха постепенно изтласквани от него. Това изтласкване, според мен беше именно вследствие на маргинализацията на алкохолизираните българи, които бяха и най-честите посетители на магазина-кръчма. Ромите, които бяха повече и по-млади, лесно прогонваха по-старите българи. Третото заведение в селото беше също смесица между кръчма и магазин, но поради отдалечеността си от центъра на селото беше посещавано предимно от жителите на махалата, в която се намираше.

Примерът с Ковачица е особено интересен. Едно село в Северозападна България със смесено население, в което по-младото, многобройно и активно ромско население е настъпило на териториите, заемани доскоро от българските мъже и донякъде ги е изместило, а и е трансформирало самото пространство, както се беше случило с бар „Мелани“. В магазина-кръчма в Ковачица забелязах още една типична особеност – това беше единственото място, където се следеше строго посетителите да не си носят алкохол от къщи: „Донесъл съм една ракия, ама не казвай, че ще ми вика“²¹.

²¹ ЦП - Мъж, видима възраст около 35 години, майстор/строителство.

Селската кръчма преминава през няколко трансформации: от традиционното мъжко пространство от миналото, през изчезването ѝ по време на ранния социализъм и нейното възраждане в нов вид. Днес тя следва съдбата на българското село и на мъжете, останали в него. Макар тя да продължава донякъде да заема ролята на социален център в селското пространство, с все по-малко и все по-застаряващи посетители, тя се приспособява към новите условия, като често става единствен търговски център в селото. От социалното средище на селото в традицията, днес тя често е сведена до няколко стола поставени пред селския магазин.

Естествено е и да си зададем въпроса: Съществува ли взаимовръзката между бедността и злоупотребата с алкохол? Бедността кара човек да пие повече от другите форми на психологически и физически стрес, и обратното, злоупотребата с алкохол създава или поддържа бедност (Berguot and Diyanath 2003). Създаването на този затворен кръг може да ограничи възможностите за излизането от състоянието на бедност. Често респондентите, които срещаме, не можеха да започнат постоянна работа и заради алкохолната си зависимост.

Можем да изтъкнем, че консумирането на алкохол от мъжете освен социален акт, в някои случаи е самоунищожителен порок, който играе важна роля за изразяването на тяхната мъжественост. Това е начин те да демонстрират своята издръжливост, самоконтрол или агресия и готовността им да поемат рискове (Gotoh 1994, 953).

Ще започна като дам дефиниция на термина алкохолизъм. Дефиницията зададена от Световната здравна организация и Американската медицинска асоциация характеризира алкохолизма като хронично, прогресивно, лечимо заболяване, при което човек е загубил контрол над консумацията на алкохол, вследствие на което се възпрепятства жизненоважен аспект от живота му, което може да има негативни последици върху семейството, приятелите, работата, образованието или здравето на индивида²².

Злоупотребата с алкохол води през 2016 до приблизително 3,3 милиона смъртни случая всяка година или цели 6 % от всички смъртни случаи в световен мащаб²³. Вредните последици от злоупотребата с алкохол са много и включват както индивидуалните рискове за здравето на употребяващия го индивид, така и негативни последици върху семейството и обществото като цяло (Wigglesworth 2017: 32).

Едни от най-честите заболявания предизвикани от консумацията на алкохол са цирозата на черния дроб и психическите и поведенчески раз-

²² https://www.who.int/health-topics/alcohol#tab=tab_1 посетен на 18.09.2023

²³ <https://www.niaaa.nih.gov/publications/brochures-and-fact-sheets/alcohol-facts-and-statistics> посетен на 18.09.2020

стройства. По статистически данни през 8 годишния период от 2008 до 2016 стойностите за България на психични и поведенчески разстройства, дължащи се на употреба на алкохол, са намалели от 15 379 на 9041²⁴ (Веселинова 2019: 78). Нели Веселинова анализира тези стойности и си задава въпроса защо при покачване на консумацията на алкохол в страната психическите разстройства предизвикани от него намаляват. Бих предположил, че причината е в по-сериозния контрол над качеството на алкохолните напитки след влизането на България в ЕС, както и на по-добрата отчетност върху количеството на реално произведения и консумиран алкохол.

Както днес, така и в миналото, в България прекомерната консумация на алкохол е един от най-значимите проблеми. Негативите от прекомерната консумация на алкохол са очевидни и макар у нас в миналото, а и днес, те да не са много строго осъждани, винаги могат да излязат от нормите на допустимото. Има сведения за опити за справяне с проблема в миналото: В Тетевен връзката, с която били вързани краката на мъртвеца, преди погребението, се откраждала и се слагала в питието на пияници - да се вържат (спьнат) и да не пият (Шапкарев, К. 1968: 377 цитат по Гаврилова Р. 1999: 304). Щом са били взимани подобни екстремни мерки можем да съдим за сериозността на проблема в миналото. Освен това, през XX век в България е създадено Въздържа̀телното движение, а много скоро след това към повечето читалища са създадени дружества за трезвеност. В тези дружества започват да се публикуват редица периодични издания, обясняващи вредите, нанасяни от алкохола. Самият аз попаднах на едно от тези издания, озаглавено „Алкохолизма и въздържа̀телното движение“ (Арсовъ, 1940). В него се изреждаха социалните и здравни вреди, нанасяни от алкохола, които обаче не засягат случаите, в когато той се приема в умерени количества. За кратко време в повечето градове в страната са създадени въздържа̀телни дружества, но през 1934 г. със забраната на политическите партии, се поставя край и на голяма част от тях. Самата популярност и бързо нарастване на подобен тип дружества може да говори само за сериозността на проблема с алкохолизма в този период.

Трудно е да поставим границата между социалната консумация на алкохол и алкохолизма. Райна Гаврилова поставя тази граница по следния начин: „Общественото порицание обаче се събужда истински едва когато пиенето надхвърли рамките на допустимото: в случаите на алкохолизъм, когато злоупотребата със спиртни питиета води до дегенериране на

²⁴ http://ncphp.government.bg/index.php?option=com_content&view=category&id=166&Itemid=550&lang=bg посетен на 21.03.2021

личността, пропадане, разорение и разбиване на семейството. Дотогава, докато пиенето не застрашава опорите на частния и обществен живот, отношението е толерантно, но когато премине границата, обществената присъда е недвусмислена (Гаврилова Р.1999: 305).“ Виждаме как индивидът се определя за алкохолик, до голяма степен когато става вреден за общността, от която е част.

С обезлюдяването на селата в България, пиенето на алкохол се е превърнало в основна форма на социализация и разнообразяване на еднотипното ежедневие за останалите на село мъже. При проведеното от мен наблюдение се срещнах с много мъже, за които алкохолът се е превърнал в сериозен проблем. Част от тях поемаха огромни количества алкохол ежедневно. Ако Джоузеф Гусфилд (1987) разглежда алкохола като инструмент за преминаване от време на работа към време за почивка, то някои мои събеседници напълно излизат от тези времеви граници и тяхното време беше неотлъчно свързано с алкохола. Пример за това е мой респондент, който изпи 6 бири за 25 минути, докато пътувахме към горските масиви, в които щеше да прекара в тежък физически труд деня си. На работното си място той продължаваше да употребява алкохол. След края на работния ден седнахме, за да поговорим. Той продължи да пие, заспивайки на масата, като от време на време се събуждаше, а дори за него споделяха, че вечер, когато си бил у дома, се будел през нощта, за да утоли необходимостта си за алкохол. Подобни примери показват тежките измерения, до които може да достига консумацията на алкохол. Давам този пример с цел да покажа колко сериозна може да бъде зависимостта от алкохола и при работата си на терен срещнах няколко толкова тежки случая.

Употребата на алкохол може да има и сезонна категоризация. През зимните месеци консумацията на алкохола се покачва неимоверно. Причината за това може да търсим в невъзможността за работа по редица от поминъците, достъпни за събеседниците ми, живеещи на село. За зимата са характерни и някои извънредни ситуации, които могат да доведат до ежедневна прекомерна употреба на алкохол. Това можеше да се случи в екстремни ситуации, за каквито ми разказаха събеседниците ми в с. Славейно. Високопланинското село, в случай на по-силни снеговалежи, е изоллирано от останалия свят, като остава за дни без електричество. За тези критични ситуации събеседниците ми споделяха: „Ставаме сутрин, отиваме при М. пиеме, хапваш каквото има. Прибираш се, спиш и следобяд пиеш пак. Така беше на две смени²⁵“.

²⁵ ПШ - Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян

Човешкият организъм много трудно може да издържи подобно приемане на алкохол. В селата, които посетих, част от събеседниците ми бяха останали с физически и психически увреждания в следствие от прекомерната консумация на алкохол. Срещнах случаи на шизофрения, цироза на черния дроб, епилепсия, подагра и др. Един от респондентите ми беше развил шизофрения именно след консумация на алкохол в огромни количества, по думи на майка му. След появата на тези сериозни здравословни проблеми, някои от тях спираха, но други не можеха да се откажат от пристрастяващите алкохолни напитки: „Каквото и да ми каже лекарката, на мен така си ми е добре, това си ми е живота, аз ако не можем да си пийнем то за кво живеем²⁶“. Събеседниците ми разказваха за случаи, в които са били свидетели на приемане на първак по време на варенето на ракията: „Почна вече да излиза съвсем първият пръвак и она взема и си сипа малко. И жуп изпи го. Бам директно на земята и легна да спи и след няколко часа стана и си отиде дома²⁷“. Първият алкохол, излизащ от казана, се смята за негоден дори и за разтривки. А неговата консумация може да бъде смъртоносна и в по-малки количества нанася щети на нервната система, поради високото съдържание на метилов алкохол. Подобно поведение не може да се смята за рационално, то има почти самоубийствен характер. И то може да доведе до летален край.

По време на провеждането на теренните наблюдения регистрирах пет смъртни случая на мъже, консумиращи алкохол в прекомерни количества. Възрастта на тримата варираше в диапазона между 45- 65г. Подобен начин на живот с времето нанася изключително натоварване върху организма. Леталният край най-често се достигаше в следствие на отказ на организма след дългогодишен алкохолизъм, макар да срещнах и други случаи. Заспиване навън през зимните месеци, беше довело до кончината на един от респондентите ми в с. Соволяно.

Саморазрушително поведение е това, което е вредно или потенциално вредно за индивида. За продължителен период от време то може да причини самонараняване, независимо дали емоционално или физическо. Някои саморазрушителни поведения се окачествяват като по-очевидни, като например опит за самоубийство, но други, като склонност към преяждане или натравяне с алкохол, са не толкова очевидни, но пък по-често срещани. Саморазрушителните действия могат да бъдат умишлени, породени от импулс или развити като навик. Това поведение се характеризира със самоунищожителния си характер, то е или фатално, или е потенциално

²⁶ НФ- Мъж, видима възраст около 50 години, майстор/строителство, община Лом

²⁷ ХВ- Мъж, видима възраст около 40 години, земеделец , община Монтана

формиращо навик, който може да доведе до фатален край. Самоунищожителното поведение включва и редица самонараняващи действия, включително мисли за самоубийство и поведение, несуйцидно самонараняване и безразсъдно поведение.

Самоубийството и самоубийственото поведение засягат изключително тежко мъжете. Процентите на смъртност от самоубийство са по-високи при мъжете, в сравнение с жените. Във всички страни, отчитащи тези данни (с изключение на Китай и Индия), мъжете показват процент на самоубийства, който е от 3,0 до 7,5 пъти по-висок от този на жените (Borges Bromet 2008). Тези високи стойности са наречени Тихата епидемия (the silent epidemic) (Bilsker, White 2011 529–534). В тези проценти не се отчитат случаите, в които мъжете се самонараняват чрез рисковото си поведение, а в някои случаи то може да доведе и до тяхната преждевременна смърт. Често мъжете усещат социален натиск да показват и затвърждават своята мъжественост. Гилмор (Gilmore 1990), изследвайки мъжествеността при различните култури по света, ще изведе три общи императива, универсални за нея. Без значение от локацията или културата, това са изискванията и очакванията от всеки един мъж той да защитава, да се размножава и да бъде полезен за близките си. Смятам, че в случите, в които мъжете се чувстват неспособни да извършват едно или повече от споменатите очаквания, често прибегват до автодеструктивно поведение. Малка част от събеседниците ми не можеха да изпълнят нито едно от споменатите очаквания.

Тук идва въпросът дали те са достигнали това състояние заради алкохола или личните затрудненията насочват към чашата. Смятам, че оставането на село, в ситуация, в която единственото развлечение за тях остава алкохолът, е основната причина за алкохолизирането на голяма част от тях, в съчетание с вече спомената по-горе липса на инструментариум за затвърждаване на мъжествеността, освен алкохола. Разбира се, не искам да генерализирам, но малка част от събеседниците ми, подозирам, са се върнали на село именно заради проблемите си с алкохола. Все пак по-скоро смятам, че редовната консумация на алкохол е в следствие на оставането им на село, а не обратното.

Николай Големанов в книгата си „Пол и смъртност“ (2001) обръща специално внимание върху „свръхсмъртността при мъжете“ от демографска гледна точка, разглеждайки злоупотребата с алкохол като един от основните фактори за нея: „Злоупотребата с алкохол е вторият общ компонент на рисковата констелация, характерна главно за мъжкия пол. Тя обяснява колосалните разлики в смъртността на мъжете и жените от хронични болести и цироза на черния дроб като свръхпредставена при мъжете“ (Големанов 2001:172).

Пиенето на алкохол в нашата култура е неизменно свързано с мъжеството. В мен остана усещане, че тези мои събеседници, останали сами, често намираха начин да приключат живота си по един по-мъжки и по-обществено приет начин, чрез консумацията на огромно количество алкохол. Пиенето може да бъде приемано като акт на мъжественост, но тежките форми на алкохолизма често довеждат до нейната загуба. Най-тежко алкохолизираните ми събеседници не предизвикват възхищението на другите мъже заради количествата алкохол, които изпиваха. Отношението към тях е по-скоро на загриженост и съжаление: „Той ако продължава така не го виждам. Добро момче е, ама алкохолът не прощава“²⁸. При разговорите ми с един от тях той споделяше, че осъзнава какви са рисковете от огромните количества алкохол и ги приема, а и беше получил лекарски предупреждения за опасностите от самоунищожителния му начин на живот, но въпреки това след няколко месеца, алкохолът причини неговата кончина. Алкохолната зависимост, депресията и самотата са някои от причините, които могат да подтикнат човек към подобно поведение. Анализът върху този проблем може да бъде продължен от специалист в областта на клиничната психология.

Ако в традицията консумацията на алкохол е неизменна част от общуването между мъжете, то зависимостта от него вече е проблем. Алкохолизмът може да вреди по редица начини на индивида – като започнем от несъответствието във финансовите приходи и разходите, похарчени за закупуване на алкохол. В някои случаи се развива зависимост кръчмар-клиенти, заради вересиите, в които малкото средства на индивида биват отнемани още в деня, в който са получени и по този начин той остава без финансова свобода, освен натрупването на нова вересия в кръчмата. По-този начин се достига един затворен кръг между бедността и алкохолизма. Достигането до това положение може да нанесе и удар върху мъжествеността им. Поставени в ситуация, в която не могат да заплатят пиенето си, те дори не могат да помислят за женитба или създаване на семейство. Пиенето може да започва като начин за туширане на напрежението, но често се превръща в генератор на нов тип напрежение. Отново искам да подчертая факта, че ако пиенето е символ на мъжественост, то алкохолизмът може да се характеризира с кризата в мъжествеността.

Задоволявайки вътрешната нужда да докажат своята мъжественост, мъжете от изследваните села изпадат в ситуация, в която инструментариумът, с който могат да го постигнат, е ограничен. На първо място, редица от тях бяха загубили традиционните си източници на достойнство като

²⁸ ТР- Мъж, видима възраст около 45 години, безработен, община Монтана

работа, доходи, социална значимост. Много от тях губят възможността да работят тежката и застрашаваща живота работа, извършвана в миналото от техните бащи. В този случай, когато мъжествеността е оспорвана от обществените разбирания и от вътрешното им чувство за самооценка, на тези мъже им остават съвсем малко опции за доказване на своята мъжественост. Приемането на алкохол е най-лесният начин за доказване на мъжествеността, но и най-унищожителният.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Арсовъ, С. 1940. Алкохолизмът и въздържателното движение Кюстендил.
- Бимбова, В. 2012. Култура на пиенето в един Бунтовнически район в Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет. Специалност Етнология. София.
- Веселинова, В. 2019. Консумация на алкохол в България В: Eastern Academic Journal Issue 3, pp. 66–79
- Гаврилова, Р. 1999. Колелото на живота. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 954-07-0486-3
- Карамихова М. 2003b Пиенето като етно-маркер за българите-емигранти в САЩ, 212–240 В МИФ 8. Вино и култура, София
- М. Беновска-Събкова 2003 Пир по време на работа: всекидневни социалистически практики, 145–158. В МИФ 8. Вино и култура
- Пейчева, Л. 1997. 24 часа моабет в Джурково В: Поглед към културата на кръчмата и кръчмата в културата, В: Български фолклор, кн.1–2. 78–80. София: БАН.
- Търнър, В. 1999. Ритуалният процес. София: Лик.
- Шапкарев, К. 1968. Сборник от български народни умотворения. Т.1. Обредни песни, народни обичаи. София: Български писател.
- Янков, А. 2009. Символика на ракията в сватбената обредност. – В: АЕК „Етър“. Еротичното в историята. Т. I, 97–107. Габрово: В. Търново: „Фабер“.
- Berguot B. Diyanath S 2003 Alcohol and Poverty in Sri Lanka Sri Lanka: FORUT, 158 pp., ISBN 955 9193 02 3
- Bilsker, D., White J. 2011. The Silent Epidemic of male suicide Issue: BCMJ, vol. 53 , No. 10 , December 2011 , Pages 529–534 Clinical Articles
- Borges, G. Bromet 2008. Suicide and suicidal behavior. Epidemiol Rev;30:133–154.
- Crawford, LA, Novak, K. 2006. Alcohol abuse as a rite of passage: the effect of beliefs about alcohol and the college experience on undergraduates' drinking behaviors. J Drug Educ.;36(3):193–212. doi: 10.2190/F0X7-H765-6221-G742. PMID: 17345914.
- Douglas, M. 1987. Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology, Cambridge/ Paris: Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences del'Homme.
- Gilmore D. 1990 Manhood in the making: cultural concepts of masculinity New Haven, Conn.: Yale University Press

- Gotoh, M. (1994). Alcohol dependence of women in Japan. *Addiction*, 89, 953–954
- Gusfield, J. 1987 *Passage to play: rituals of drinking time in American society in Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology*, Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences del’Homme.
- Herzfeld, M. 1985. *The Poetics of Manhood Contest and Identity in a Cretan Mountain Village* Published by Princeton University Press ISBN: 9780691216386
- Mars G, 1987. Longshore drinking, economic security and union politics in Newfoundland in *Constructive Drinking. Perspectives on Drink from Anthropology*, Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences del’Homme.
- McDonald, M. 1994a. Drinking and social identity in the west of France. See McDonald 1994b,
- Peralta, Robert. 2007. College Alcohol Use and the Embodiment of Hegemonic Masculinity among European American Men. *Sex Roles*. 56. 741–756. 10.1007/s11199-007-9233–1.

СПИСЪК НА ЦИТИРАНИТЕ РЕСПОНДЕНТИ:

- ПШ - Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян
- КБ-Мъж, видима възраст около 40 години, майстор, община Несебър
- ПФ- Мъж, видима възраст около 35 години, безработен , община Монтана
- Р.Р. Мъж, видима възраст около 40 годишен. дървосекач, община Смолян
- ГВ- Мъж, видима възраст около 40 години, майстор/строителство, община Кюстендил
- ВД - Мъж видима възраст около 50 години, безработен, община Кюстендил
- СВ - Мъж видима възраст около 35 години, бизнесмен, община Кюстендил
- БГ- Мъж, видима възраст около 35 години, безработен , община Кюстендил
- ЦП - Мъж, видима възраст около 35 години, майстор/строителство.
- НФ- Мъж, видима възраст около 50 години, майстор/строителство, община Лом
- ТР- Мъж, видима възраст около 45 години, безработен, община Монтана

ОБРАЗОВАНИЕТО – ПРИПОЗНАТА ИЛИ ОТХВЪРЛЕНА ПЕРСПЕКТИВА ЗА СПРАВЯНЕ С БЕДНОСТ И КРИЗИ СРЕД ИЗОЛИРАНИ ОБЩНОСТИ

Виолета Коцева

Резюме: Статията проследява връзката бедност – образование в изолирани общности. Проведените теренни проучвания в регионите на гр. Лом и гр. Вълчедръм, гр. Кюстендил и с. Рибново, общ. Гърмен показват промяна в икономическия статус на населението. Повишените икономически възможности по линия на миграциите поставят нов акцент върху проблема за девалвацията на образованието. То не се възприема като стратегия за справяне с бедност, защото в общия случай такава няма. Там, където има завишен интерес към образованието, това се дължи на неговия потенциал да променя символни роли и йерархии.

Ключови думи: етнология, образование, бедност, символен и социален капитал

В статията се разглежда връзката между образование и бедност в изолирани общности. С етнографски методи се проследява дали споделената представа, че образованието е стратегия за справяне с бедността, се припознава като такава на локално ниво. Връзката високи нива на бедност – липса на образование е дискутирана и проблематизирана в рамките на редица държавни стратегии и политики. На това ниво тя е ясно декларирана и е в основата на множество инициативи, целящи преодоляване на т.нар. тежка (крайна или абсолютна) бедност¹ и бедност, предавана през поколения. В настоящото изследване водеща е перспективата на респондентите, като се търси отговор на въпроса до каква степен образованието се припознава или

¹ Понятието крайна или абсолютна бедност означава липсата на ресурси за обезпечаване на основните жизнени дейности – липса на храна, питейна вода, здравни услуги. За определяне нивата на бедност обикновено се взимат доходите на индивида или домакинствата, като се определя за всяка държава праг, падането под който се счита за трудно съвместим с нормалния живот. За България за 2022 г. прагът на бедност, при прогнозна стойност в началото на годината е 413 лв. (<https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/331447-liniyata-na-bednost-shte-se-uvelichi-do-413-leva-prez-2022-g>), като се счита, че около 1,5 млн души живеят под прага на бедността. Като дял от общото население на страната това представлява 22,9%. Отчита се тенденция на нарастване на процента на бедните с 0,8% (<https://www.investor.bg/a/515-ikonomika-i-makrodanni/373550-nad-15-mln-balgari-sa-zhiveli-pod-praga-na-bednost-prez-2022-g>). За 2024 г. се очаква тази тенденция да се задълбочи, като прогнозната стойност за прага на бедност е той да се повишава от 413 на 504 лв., което е най-голямото увеличение за последните години. Очевидна е тенденцията на задълбочаване на бедността в национален мащаб.

съответно се отхвърля като стратегия за справяне с бедността и като възможен път за излизане от маргинализацията и изолацията. Причините за получените резултати се търсят в социалните, икономическите и демографските процеси в отделните региони.

Основен изходен пункт в изследването е обстоятелството, че в проучваните региони цялостната картина показва липса на крайна бедност и наличие на сравнително добър достъп до образователни институции и социални ресурси. В същото време в общия случай се наблюдава девалвация на символната стойност на образованието, което не се припознава от голям процент от населението като възможност за бъдеща реализация и осигуряване на добър живот. Като такава се очертават миграцията и мобилността, като тя често не налага задължително образование в средна и по-висока степен. Като аргумент се използва обстоятелството, че обърнатата икономическа структура, в която не високата образователна степен, а разликата в стандартите между родната страна и западните дестинации, подсигурава по-високото жизнено ниво. В този случай, колкото по-рано се влеят в пазара на труда, толкова по-успешни са младите хора, набавяйки си актуални, полезни и често луксозни стоки. Така образованието се възприема като загуба на време и напразна инвестиция на средства за голяма част от населението в изследваните региони. Изключение от тази тенденция представлява образованието на момичетата в с. Рибново и интересът към образованието на ромското население в с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм, което има висока символна стойност, но според мен причините за това са други и те ще бъдат изговорени по-долу.

В изследването образователните институции и образователния процес като цяло се разглеждат като средоточие на различни социални, икономически, демографски и културни процеси. Защиатава се тезата, че механичното извеждане на обратнопропорционалната връзка високи нива на бедност – липса на образование, не е релевантна за наблюденията от провежданите теренни проучвания. В изследваните региони се наблюдава точно обратното – сравнително добър за българските условия стандарт, но въпреки това намаляващ интерес към по-високите нива на образованост като цяло и завършен гимназиален цикъл и висше образование в частност. За илюстриране на тази хипотеза съм избрала четири случая, които ми се струват достатъчно добри аргументи в нейна подкрепа. Това са ромската махала в гр. Кюстендил, с. Ковачица, общ. Лом и с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм (по-долу в текста ще обясня, защо ги разглеждам в една група) и с. Рибново, общ. Гърмен. За да не бъде обвинена в умишлена и преднамерена селективност при подбора на дестинациите, още в началото на този текст искам изрично да подчертая, че при представянето на случаите съм се ръководила от съзнанието за спецификите и значението на локалните маркери. Считам, че

само при тяхното представяне и анализиране може да се постигне резултат в образователните стратегии, насочени към учене през целия живот и ценностно ориентиран модел на образование с внимание към регионалните характеристики. Последният се осъществява единствено при субект-субектно взаимодействия във формите на непосредствен контакт (Колева 2012: 82). По-долу в текста ще видим как това на практика се случва в единия от изследваните случаи – този на с. Долни Цибър.

Статията анализира получените в рамките на емпирични теренни етнографски проучвания резултати. Последните са реализирани в рамките на проект „Стратегии за справяне с бедност и криза в изолирани общности“, финансиран от ФНИ с ръководител доц. д-р Илия Илиев. Теренните проучвания са проведени в периода 2020–2023 година според заложените в проектното предложение параметри, които задават географската рамка и продължителността на всяко едно теренно проучване. Извън извършената в рамките на проекта работа от особена полза се оказва обстоятелството, че регионите не са непознати за мен, а точно обратното – в тях съм провеждала неколкостранни теренни проучвания в рамките на други тематични изследвания. Възможността да се наблюдават процесите в регионите в годините, предхождащи конкретното проектно предложение, обогати и даде плътност както на наблюденията, така и на резултатите от анализа. В географски аспект теренната работа обхваща регионите на община Лом и съседната община Вълчедръм, община Кюстендил и общините Гърмен и Гоце Делчев. Община Вълчедръм не влизаше като първоначална дестинация, но включването ѝ беше наложително предвид на факта, че движението на ученици в гимназиална възраст между образователните институции в с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм и гр. Вълчедръм, с. Ковачица, общ. Лом и гр. Лом, са интензивни и създават пространствена и символна връзка между родители, учители и ученици от различните общини, начертаващи границите на една специфична образователна география в региона на двете общини.

Дестинациите са избрани по няколко причини, като на първо място стои разнородността по етнически и професионален признак. Изолираността на регионите също не е без значение, тъй като дава възможност за наблюдение на процесите в далеч по-контрастни перспективи. И трите региона са гранични, единият е високопланински и характеризира се с по-висока степен на капсулираност на местното население. Два от регионите през десетилетията, следващи промените от 1989 г. попадат в дъното на две класации – по обезлюдяване (Кюстендилски² и Ломски³), а община Лом попада и

² <https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101715417/naselenieto-na-kustendilska-oblast-e-namalalo-snad-18-procenta>

³ <https://kozloduy-bg.info/64302/naj-barzo-izchezvashtite-gradove-u-nas/>

в по-големия район Северозападен, обявяван нееднократно като най-бедния в Европа⁴. В региона на община Гърмен са изследвани самото с. Гърмен, с. Дъбница, с. Дебрен и с. Рибново, докато в Кюстендилско наблюденията са от образователните институции в града, в които основно се обучават деца от ромски произход.

В методологически план изследването е извършено с типичните за етноложките проучвания методи на теренно етнографско изследване, включващо пребиваване на терена, полуструктурирани интервюта с респондентите, разговори в неформална обстановка с част от тях, наблюдения на обществени празници и събития и участието и ролята на образователната институция в провеждането и организацията им. В хода на интервютата бяха обхванати всички ангажирани с образователния процес – учители, родители и ученици. Често учителите бяха и в ролята на родители и обратно. Така образователният процес беше разглеждан в контекста на социалните, демографски и икономически процеси, отразени в личната перспектива на респонденти и пречупени през техните социални и професионални роли.

Бедност и изолираност на избраните региони – проблеми в дефинирането

Преди да започна с представяне на резултатите, искам да обърна внимание на ключовата за изследването тема за бедността. Проблематичността се състои в това, че съдържанието на понятието бедност се определя в зависимост от различни фактори и има различни социални и индивидуални измерения. Обикновено се прави разлика между относителна и крайна бедност. В общ план България запазва най-високи нива на бедност в рамките на ЕС. В свой доклад от октомври 2023 г. Световната банка прогнозира забавяне на темпа на растеж на страната с 1.4 % в сравнение с предходните години, заради неизпълнение на плана за възстановяване и устойчивост⁵. Посочва се още, че страната е изправена пред задачата да се справи с трайно съществуващото неравенство на доходите и възможностите. Последното се приема като основна предпоставка и задължително условие за формирането на човешки капитал и съответно последващ икономически растеж⁶. Пак там се посочва, че през последните години се наблюдава застой в отбелязвания преди това бавен икономически растеж, който се дължи на световната стагнация, последвала кризата от Ковид-19 и войната в Украйна. На на-

⁴ <https://bnr.bg/factcheck/post/101805080/severozapad>

⁵ https://www.dnevnik.bg/biznes/2023/10/05/4536129_svetovната_bankа_prognozira_zabaviane_na_bulgarskata/

⁶ https://www.dnes.bg/business/2023/10/07/svetovната_bankа_ima_risk_bylgariia_nikoga_dane_dostigne_bogatite_v-es.585105

ционално ниво, а това с още по-голяма сила важи за региона на гр. Лом, гр. Вълчедръм и гр. Кюстендил, това се отразява в демографски отлив и намаляване на икономическия потенциал на регионално ниво. Това пренасочва вниманието на населението към възможни миграционни стратегии с цел препитание зад граница.

Образованието и достъпът до него е сред трите основни елемента, които са определящи за класифицирането на определена група или индивид като бедни в смисъла на относителна бедност. Другите два са здраве и хранене. Връзката между тях е доказана, което дава основание на авторите да определят липсата или затруднения достъп до едно от трите като съществени за дефиниране нивата на бедност (Рачева 2020). Връзката бедност и образование става още по-проблематична, тъй като става дума за деца. Последните са пряко зависими от решенията и социалния статус на родителите си и обикновен това води до т.нар. наследствена бедност, предавана от поколение на поколение. Това ограничава възможностите за упражняване на човешки права. Според изготвения от Съвета на Европа Наръчник за обучение на правата на човека за младежи (Компас) младите хора, които израстват в бедност са далеч по-уязвими, с много по-висок риск да имат влошено здраве, да имат образователни и поведенчески трудности, лоши резултати в училище и др⁷.

Когато се говори за зависимостта между нивата на бедност и образование, обикновено за основа на анализа се ползват региони с гъсто население, липса на образователни институции и пълна липса на възможности за изхранване и физическо оцеляване на населението. Тогава образованието се проблематизира като възможност в дългосрочен план да бъде преодоляна бедността, но за целта първо трябва да се постигне известно преодоляване на материално-битовите и икономическите възможности на населението. Образованието се поставя в центъра на държавни и общински политики и решения (Eryong, Xiuping 2018). Подобна е и изходната позиция в изследване, което обвързва образованието с джендър перспективата, а именно разглежда ограничения достъп до образование за жени в страни с високи нива на бедност (Unterhalter 2015). Изследваните региони в никакъв случай не се вписват като тенденция в тази картина, не се наблюдават нива на крайна бедност, които да застрашават човешкото оцеляване (с единични изключения). В този смисъл преносът на решения, релевантни към подобни региони, не би бил работещ в изследваните. Образованието се припознава като възможност не за справяне с бедността, защото такава липсва, а за

⁷ Бедност - Наръчник за обучение по правата на човека за младежи (coe.int)

преодоляване на негативни образи в публичното пространство и символна компенсация на дефицити в новата идентичност.

В други изследвания се подчертава зависимостта на децата от бедността на родителите и изпадането в т.нар. наследствена бедност (Zhang 2003). Зависимостта на децата от произхода и семейното положение е проблематизирана в статията на Annette Lareau and Erin McNamara Horvat. Въз основа на своето проучване върху американско население с различен произход, те стигат до извода за различната степен на взаимодействие на семействата и учениците с образователната институция в зависимост от расовия и етническият им произход и културния капитал на семействата им. Те виждат различната интензивност на социалното взаимодействие като резултат от неравенствата в обществото (Lareau, McNamara Horvat 1999: 37–53). Друг обект на изследователски интерес е връзката между включването на децата в трудовия процес, за да подпомогнат оцеляването на семейството и задълбочаващата се тенденция за отпадане от образователната система. Този аспект е фокусът на изследването на Ayaz Ahmad (Ahmad 2017). В статията си *Кой има шанс да преодолее бедността* Mitja Ružojčiča, Ana Oračićb и Ana Tokić Milaković достигат до извода, че равният старт все още е химера в някои региони и опасността от изпадане в бедност е в много висока степен зависима от степента на образованието. Те проследяват и обратната тенденция, при която деца от бедни семейства обикновено получават по-ниско образование (Ružojčiča, Oračićb, Milaković 2018).

Наблюдения от терена:

И трите региона попадат във водовъртежа на тенденциите и процесите по депопулация, които се наблюдават в цялата страна – отлив на население към столичния град и към Централна, Западна и Южна Европа. В два от регионите – на общините Лом и Вълчедръм от една страна и този на община Кюстендил, от друга, това води до обезлюдяване и необходимост от спешни мерки по стабилизирането на образователните институции. Те в много по-голяма степен носят последиците от намалените бюджети на училищата, отливът на ученици и свиване на бройката им, съответно рефлектираща върху финансирането на провинциалните образователни институции като следствие от делегираните бюджети. Липсата на достатъчно финансиране води до морално остаряване на базата, особено видимо при професионалните училища. Това превръща училището не в място, в което да получаваш знания, да развиваш умения и компетенции, а в нещо, през което по задължение трябва да преминеш. В комбинация с нарушената икономическа структура по места и възраждането на традиционни норми на социално

общуване, водещи понякога и до капсулиране на общностите, този процес изглежда засяга още по-цялостно изследваните региони.

По отношение включването на отделните семейства в различните региони от особена полза се оказват механизмите за обхват. На терен се посещават всички семейства и те се идентифицират според спецификите им – кои се изселват, при кои децата не посещават училище и др. Така например на територията на гр. Лом и прилежащата община действат 42 души, които посещават над 800 семейства. Според сведенията, събрани от тях на терен, както и в резултат на проведените разговори при теренните етнографски проучвания могат да се оформят няколко прага на отпадане на ученици. Първата сериозна пречка е първи клас. Тогава деца, които не са посещавали детски градини, живеят в бедност и изолация, в многодетни семейства, при липса на познаване на националния език и невъзможност за усвояване на материала при почти пълна липса на прилагане на билингвални технологии и практики в началното училище, спират да посещават образователната институция. Причината за това е, че се чувстват отхвърлени, губят увереност, че ще се справят и трудно се социализират. Вторият праг е след четвърти и третият след седми клас. Последният праг е много видим при момичета в кв. Изток, гр. Кюстендил. По сведения на респонденти през последните години особено се засилват тенденциите да се акцентира върху пищните сватби, а образованието на момичетата, а и на момчетата, няма нито практическа, нито символна стойност⁸. Проблемът често е свързан с липсата на функционална грамотност сред децата, усещането, че са отхвърлени и че за тях са достъпни единствено училищата от т.нар. втори ешелон, непрестижните училища в града. Те и чисто географски в Кюстендил се намират в близост до населени предимно с роми квартал Изток и това допълнително засилва усещането за изолираност и маргинализация. Значението на социокултурния контекст е посочвано от изследователи за успешната интеграция на деца и ученици от малцинствените групи в предучилищна и училищна възраст (Mallory, New 1994: 325).

И трите изследвани региона показват отлики в конфесионален, етнически и културен характер. С. Долни Цибър е почти изцяло съставено от ромско население, в гр. Лом се наблюдава числено равновесие между ромско и българско население, в с. Рибново населението е изцяло съставено от българи мюсюлмани. В гр. Лом има няколко ромски махали – Стадиона, Младеново, Хумата и усвоеното към градското пространство бивше село Момин брод⁹. Населението в кюстендилския кв. Изток е съставено от роми

⁸ Респондент, жена, работи в сферата на образованието, ок. 55 г., гр. Кюстендил

⁹ Респонденти, работещи в сферата на образованието посочват, че наличието на различни квартали обикновено е в основата на малкото кавги на ниво училищно общуване между пред-

евангелисти, конвертирали от ислям към евангелските църкви след края на 1980-те години на XX в. Етническият и социокултурният контекст добавят допълнителна специфика на възприемането на образователната институция от страна на ромското и българо-мюсюлманското население. В своя дисертационен труд, посветен на образователната политика на БКП по отношение на ромите Пл. Стоянова посочва, че с малки изключения цялостната политика на партията е към заличаване на етническите специфики на етносите (Стоянова 2011: 8). Това най-лесно става през образователната система и теренните проучвания показват, че и днес на места училището се възприема като средство за обезличаване и загуба на идентичност. Това не е изненада предвид все още непреодолените етноцентрични параметри на образователните програми по предметите, свързани с формирането на памет и идентичност – история, география, български език и литература и т.н. и при сведена до формална възможност за изучаване на майчин език и литература.

Част от проблема по места се припознава и в рязкото повишаване на социалния престиж на учителската професия с увеличаването на заплатите през последните години в противовес на ниското заплащане от предходните. Респондентите определят процеса като вливане в учителската професия на хора, които не я припознават като признание, а като сравнително добро препитание на местно ниво¹⁰.

При разговорите с респонденти – учители и образователни експерти, родители и ученици, на преден план излиза представата, че е прекъсната връзката образование – просперитет. Образователната институция не се вижда като праг, преодоляването на който гарантира по-добра реализация и съответно по-добър живот в бъдеще. Бедността се припознава на няколко нива, макар и не като доминираща крайна бедност, а в обобщения вариант на относителна такава. Така респондентите виждат бедността в низходящата спирала, която за тях включва държава, неспособна да осигури качествено и адекватно за съвременните поколения образование, съответно преминаващите през образователната система не получават необходимите знания, за да бъдат конкурентоспособни на пазара на труда. Това в значителна степен обезсмисля престоя в училище и младежите го приемат като част от задължителен, макар и досаден етап от живота им. Държавата също така не поддържа регионалните икономики, в които евентуално биха могли да се включат получилите образование. Намирането на работа по места се оказва изключително трудно за регионите на Лом, Вълчедръм и Кюстендил, а и в

ставители на отделните райони в Лом, а не толкова между българи и роми.

¹⁰ Респондент, мъж, работещ в сферата на образованието на общинско ниво, ок. 55–60 г., гр. Лом

с. Рибново. На общинско ниво в изолираните и гранични райони, в които са разположение изследваните общини, това се изразява в липсата на нови работни места. Така, старите професионални училища, открити по времето на социализма и свързани с локалните икономически и стопански маркери, не устояват на времето и се оказват неконкурентни в променените условия. Често те са в ситуацията на последен, а и единствен възможен избор за учениците, които нямат необходимия успех или възможност, за да отидат в някои от по-елитните училища в района. Макар и да се опитват да се модернизират и да се справят с предизвикателствата на времето, липсата на каквото и да е производство по места, ги лишава от фокус, към който да се насочат и който да задържи децата в региона, предоставяйки им знания, които е възможно да реализират на място. Доколкото местните бизнес инициативи са в ръцете на частни предприемачи, очаквано е те да финансират подготовката на кадри в професионалните училища, които биха могли да използват в бъдеще. На практика обаче бизнес стратегията е обърната, макар и краткосрочна, тя носи повече принадена стойност, без обаче да формира перспектива в дългосрочен план. Бизнесът няма квалифицирана работна ръка, но вместо да подпомогне поне практическото обучение в професионалните училища, предпочита да наема краткосрочно неквалифицирани работници, тъй като изплаща далеч по-малки заплати; по-високата квалификация би повишила обема на надницата¹¹. Така краткосрочната печалба за бизнеса е по-бърза и голяма, но го затваря в спиралата на негативните икономически тенденции.

От съществено значение за задълбочаване на връзката бедност-образование е обстоятелството, че липсата на финансови средства у някои крайно маргинализирани семейства е в основата на порочната практика да се предоставя от страна на училището еднократна сума за записване на детето в конкретно училище¹². Тези случаи се вписват напълно в картината на порочния кръг бедност - лошо образование - още по-задълбочаваща се бедност. Причините за това са, че учениците обикновено не завършват гимназия, макар и записани в нея, а тези които я завършват, излизат с ниско ниво на получените знания и реално се оказват напълно неконкурентноспособни на пазара на труда.

Така спиралата се завихря още повече в низходяща посока, тъй като малкото деца, които се насочват към получаване на висше образование, след завършването му, за да оправдаят инвестицията на време, усилия и

¹¹ Респондент, мъж, ок. 40 години, с. Ковачица, общ. Лом

¹² Това беше споделяно многократно на терен. Тъй като нямам механизъм, по който да проверя тази теза, а не искам да навлека неприятности на хората, които са ми го споделяли, няма да посоча респондентите дори и с ориентировъчни параметри за произход и възраст.

финансови средства, са принудени да напуснат родните си места в търсене на реализация. Това задълбочава и без това тежката демографска ситуация в изолираните райони и ги обезкървява демографски. В същото време една от водещите специфики на изолираните общности е обстоятелството, че при тях се наблюдава много по-голяма кохезия, силно развити социално-родови и съседски връзки. Последните са една от стратегиите на общността за преодоляване на неравенствата и дефицитите, но като допълнителен резултат имат и по-голямо капсулиране на общността. Така например за гр. Лом се посочват сравнително висок процент на ученици, които завършват средно и висше образование. Получаването на бакалавърска или магистърска степен е почти винаги обвързано с преместване в по-голям град, обикновено София или Монтана¹³. Последиците са намаляване броят на младите хора, а в перспектива следващо поколение – и на броят на учениците. Последното се отразява още по-пагубно върху демографската, а в перспектива и икономическата ситуация в региона.

Факторът, който пряко засяга образованието в изследваните региони, е миграционната култура на населението. Условие, без което не може за случването на успешна образователна интеграция и получаване на качествени и функционални знания, е уседналостта на населението и пребиваването му в едно населено място. В тази връзка от съществено значение за настоящото изследване е и проблематизирането на връзката миграционна култура – образование в изследваните региони.

Миграционната култура и мобилността на населението в трите изследвани региони е различна. С оглед на целите на настоящия текст намирам за необходимо да обърна внимание на някои локални специфики, без да навлизам в подробности и детайли относно теоретичната рамка на миграциите. В този аспект регионите на гр. Кюстендил и гр. Лом, както и на с. Долни Цибър показват приблизително сходен профил на мигранта. Напусналите родното място вече трайно се установяват в чужбина, като дестинациите са различни, но най-често се насочват към Германия, Италия и Испания, като интересът към Великобритания намалява през последните години след излизането на страната от ЕС. Децата се записват в образователна институция в съответната страна, като усилията на родителите са насочени към плавната им интеграция в приемащото общество. Често срещани са случаите, в които по-възрастната двойка на родителите (на възраст около 55–60 г.) са мигрантите, а децата и внуците им са в града, докато последните завършат образованието си и изберат своя път. В гр. Лом през последната една година

¹³ Респондент, мъж, работещ в сферата на образованието на общинско ниво, ок. 55–60 г., гр. Лом

има слаба тенденция на намаляване на мигрантите, около десетина семейства се завръщат трайно и отново записват децата си в местните училища¹⁴. Като причина за това се припознава не толкова световната пандемия от Ковид-19 и последвалите мерки за социална дистанция, колкото икономическите последици от войната в Украйна.

В с. Рибново се наблюдава тенденция млади семейни двойки (обикновено свързани по сребрена линия помежду си – братя и сестри и техните съпрузи), заедно с възрастната родителска двойка и децата в предучилищна възраст да напускат родното село заедно и да работят в чужбина, споделяйки общо домакинство. По този начин се намаляват режимните и разходите за изхранване. Когато детето навърши 7 години и трябва да тръгне на училище, майката, заедно с възрастната родителска двойка се завръща и записва детето в местното училище, за да бъде социализирано и да израсне в специфичната култура на селото. В чужбина остават мъжете в активна трудоспособна възраст¹⁵.

Общото и в трите региона е представата за бъдещия живот тук, в България, както и сравнително близките и здрави семейно-родови контакти. Тези обстоятелства са основната мотивация, която кара мигрантите да влагат спечелените средства в реконструиране на стари жилища и/или закупуването на нови такива. За Кюстендилско и Ломско е характерно оставането на един от синовете при възрастната родителска двойка, който поема грижите за тях, както и поддръжката на имотите на мигрантите, когато има нужда от такава – текущи ремонти при настъпили аварии, реконструкция, и т.н. В универсалния случай това е най-малкият син, практика, наследена от традицията, но има и случаи, когато някой от другите синове поема това задължение.

Освен трайната емиграция и в трите изследвани региона се наблюдава и сезонна мобилност, която задържа децата при родителите през активните земеделски месеци, за да помагат в работа и ги лишава от възможността да посещават училище в този период. Така за директорите на училищата най-проблематични се оказват месеците септември-октомври и май-юни.

Образователните институции, които са изследвани в дълбочина и в социално-икономически контекст са от гимназиалната степен на образователния процес. Те са пет на брой – СУ „Христо Ботев“, с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм, Професионална гимназия по производствени технологии – гр. Лом, Професионална гимназия по селско стопанство – „Дунавска земя“,

¹⁴ Респондент, мъж, работещ в сферата на образованието на общинско ниво, ок. 55–60 г.

¹⁵ Респондент, мъж, ок. 35 годишен, с. Рибново, живее и работи в Италия от около десетина години

с. Ковачица, общ. Лом, СУ „Йордан Йовков – с. Рибново, общ. Гърмен и ПГЛП – „Владимир Димитров – Майстора“, гр. Кюстендил.

Макар да е доста различна ситуацията и в петте училища, има общи неща, както и различия, които могат да бъдат изведени като едни от водещите маркери, характеризиращи образователната система в регионите и връзката ѝ със семейния статус и етническият и религиозен маркер.

В следващите редове накратко ще представя ситуацията в конкретните региони през призмата на образователната система.

СУ „Христо Ботев“ - Село Долни Цибър, общ. Вълчедръм

СУ „Христо Ботев“ е единственото училище в отдалеченото и откъснато от основните пътни артерии с. Долни Цибър. То се намира на брега на р. Дунав, в глуха отбивка на главния път Лом-Козлодуй. Положението на селото определя неговата географска изолираност. Сравнително често използвано в миналото товарно пристанище, днес селото е откъснато и от речния трафик. Изолираността се мултиплицира и от обстоятелството, че селото е съставено почти изцяло от ромско население. Ромското население на национално ниво според всички статистики и изследвания се посочва като групата с най-висока степен на маргинализация, капсулиране в рамките на общността, при висока степен на запазване на семейно-родовите и социални форми на организация и споделеност. Към този образ се добавят и други стереотипизирани представи, свързани с поминъка, престъпността и др. (Лазарова 2002). Разбира се, това твърдение е изключително обобщено и в никакъв случай не може да се вземе за релевантно към отделните субгрупови деления в рамките на ромската общност. Факт е обаче, че в публичното пространство то се използва и тиражира като валидно за ромите като цяло. Съставено почти изцяло от роми с. Долни Цибър попада в тази стереотипизирана картина и за незапознатите със спецификите и локалните характеристики, мисленето за него в тези рамки, дава добавена символна стойност към образа на селото.

През последните години селото е обект на множество публикации¹⁶, насочени към образователната система на местно ниво, представена от една детска градина и едно училище - СУ „Христо Ботев“. От учебната 2022–2023 г. училището има правото да обучава ученици до 12 клас, докато в предходните години то е до 10 клас, а преди въвеждането на двустепенната гимназиална система, до 8 клас. Това е налагало учениците в гимназиален

¹⁶ <https://bnr.bg/vidin/post/100946475>, <https://corner.dir.bg/futbol/romskiyat-keymbridzh-tam-kadeto-lyubovta-kam-futbola-i-obrazovanieto-varvyat-raka-za-raka>, <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/222166-otchayanie-i-nadezhda-selo-dolni-tsibar-romskiyat-keymbridzh>

курс да пътуват до съседните села, като с. Ковачица например, гр. Вълчедръм или гр. Лом. През годините това често е причина за отхвърляне на децата в новата среда, която е различна от сравнително защитената такава на село.

В предходна публикация (Коцева, под печат¹⁷) обстойно анализирам ролята на училището за престижа и публичността на селото и затова няма да се спирам в детайли върху този проблем в настоящата статия. За целите на изследването искам само да повтора важните елементи, защото те ще ми помогнат да аргументирам тезата си, че високата стойност на образованието в селото е изключение от общата картина, защото има преди всичко символна стойност. То помага на населението да излезе от стигматизиращия образ на роми, които са необразовани, изпадащи в крайна бедност с висока раждаемост и ниска възраст за раждане на първо дете. Това е процес, който вероятно започва като неосъзнат стремеж към подобряване условията на живот, но впоследствие и по време на моите наблюдения, е напълно осъзнат и целенасочено се направлява от авторитетите в селото¹⁸. Завоюваният през последните години престиж, показване на селото в множество публикации и медийни репортажи като добрия пример, е мощен мотиватор за местното население да държи на образованието на децата си и на високата степен на интеграция. В посоченото изследване разглеждам този процес в контекста на теорията за социалния капитал, неговия потенциал да конструира символен такъв и ролята на агентите (учителите), които са водещите в този процес (Bourdieu: 1986). Обстоятелството, че почти целият състав на образователната институция е от местни хора, роми, образовани и успели, превърнали се в авторитети и личности, на които може да се разчита за помощ и подкрепа, е мощен фактор, подпомагащ значимостта на училището. Не без значение са тесните социални и роднински връзки в селото. Често учители и родители са роднини, съседи, приятели, съученици. Това опосредства контакта и повишава нивото на доверие. По думите на респонденти кабинетите на всички учители се знаят от родителите на учениците и те често идват, за да говорят с тях за децата си¹⁹. Така особено важната връзка между образователна институция и родители, която на много места се къса,

¹⁷ Основните идеи и акценти в статията бяха представени в рамките на доклад на Международната научна конференция „Единство и разделение в езиците, литературите и културите“, София, 2023 г.

¹⁸ Така например, бабата (род. 1925 г.) на една от респондентките е изминавала пеша разстоянието между селата Долни и Горни Цибър в студентите и ветровити зими по поречието на Дунав, за да ходи на училище.

¹⁹ Респондент, жена, ок. 50 годишна, с. Долни Цибър, учител

особено в гимназиална възраст, тук продължава да съществува в условията на стъстено ежедневие.

Това се случва особено успешно в рамките на с. Долни Цибър, но излизането на учениците от селото, за да учат в съседните училища в гимназиална степен, нерядко предизвиква притеснение у тях. Многократно на терен се споделя, че подценяването на ромското население, както и мисленето за него в рамките на монолитна общност, води до negliжиране на децата, трудна социализация на новото място, често и дискриминация, а не са единични и случаите, в които се стига до агресивни прояви. По думите на част от учителите и родителите, когато изберат да учат в други училища, учениците от Долни Цибър стават обект на различни по сила и степен дискриминационни практики и прояви, като отхвърляне, изолиране от различни инициативи и др. Наблюденията на местните учители са, че това се отразява като общ спад на нивото им и дори някои не успяват да завършат училище. Част от проблема те виждат и в липсата на възможност за контрол от страна на групата (в случая местното население в с. Долни Цибър) върху децата. Последните, далеч от зоркия поглед на съседи, учители и родители, често не посещават занятията и просто изкарват времето си в Лом, вместо да са в училище²⁰.

Към момента на конкретно изследване перспективата е обърната, но това не намалява напрежението между селото и другите образователни институции в съседните населени места. При наличието на демографска криза, сравнително константният брой на ученици от с. Долни Цибър е захранвал околните училища и сега отливът им се усеща осезаемо. Това, разбира се, се приема с негодувание от учителите и ръководителите на другите училища и те предприемат всякакви мерки, за да задържат учениците си. Драстично е намалял броят на учениците, които избират да учат в съседното с. Ковачица например. От друга страна родителите, които избират да запишат децата си в някои от училищата в Лом, го правят още от първи клас. Понякога това е причината за преместване на цялото семейство в града, така че да спестят пътуването до училище за децата, особено проблематично в суровите зимни дни в Северозападна България. Обикновено тогава има добавена символна стойност в образованието, като родителите избират за децата си, при доказани техни резултати, най-елитните училища в града. Така символната стойност на образованието се подсилва.

От особено значение за налагането на гимназията в с. Долни Цибър като водеща авторитетна институция е запазването на местните ученици. Тя трудно би се превърнала в притегателен център за ученици от околните

²⁰ Респондент, жена, ок. 50 годишна, с. Долни Цибър, учител

места именно поради географската отдалеченост на селото и поради споделеното от околното население мнение, че хората в Цибър държат на своето, изолирани са и страдат от известна капсулираност. Така според тях се затруднява адаптацията на ученици от околни села. Това означава, че гимназията в Долни Цибър се захранва единствено от местни ученици. Затова и учителите правят всичко възможно, за да осигурят комфортна среда на учениците, да работят пряко с родителите и да ги мотивират да останат в местното училище²¹. Показателен е случаят на момиче, което след развода на родителите си е принудено да се грижи за малкото си братче. Единствено намесата на началната му учителка и авторитетът²², който тя има, помага детето да се върне в училище и да компенсира бързо изоставянето си²³.

От особено значение за високата степен на интеграция на местното население според учителите е обстоятелството, че децата владеят български от много ранна възраст и отпадането на традиционния за общността език романес вече е на ниво семейство.

Значението на образователния процес за селото и неговата символна стойност се отразява и в пищните балове, които се организират. Докато селското училище е основно, балове се правят след завършване на 8. клас, а днес вече – след 12-ти. Баловете се организират на специално място, където могат да се съберат над 200 души, като графикът се определя още от предходната година и се заявява в кметството. Готовото разпределение се окачва на вратата на кметството, за да могат всички да го видят и да се съобразят с него, ако искат да организират бала на детето си така, че да не се дублира с другите. Последното е наложително предвид на факта, че в селото всички се познават и основният контингент от гостите е един и същ на повечето балове. За подсигуряване финансовата страна на бала, родителите често отделят значителни суми от припечеленото зад граница²⁴.

Професионална гимназия по селско стопанство – с. Ковачица, общ. Лом

Село Ковачица се намира на десетина километра от гр. Лом в посока Козлодуй, разположено в плодородна черноземна земя. Професионалната гимназия по селско стопанство „Дунавска земя“ е създадена с Постановление № 251/ 22. 03. 1952 г. Идеята на създаването на училището е да захранва с професионално подготвени работници региона за нуждите на интензивно-

²¹ Респондентка, ок. 55 годишна, с. Долни Цибър, учител

²² За авторитетът, който учителите имат свидетелства случката с една начална учителка, срещу която семейство подало жалба, че не се отнася добре с детето им. Тогава цялото село въстава в защита на учителката си.

²³ Респондентка, ок. 55 годишна, с. Долни Цибър, учител

²⁴ Респондентка, ок. 50 годишна, с. Долни Цибър, учител

то земеделско производство. Сегашното си наименование училището носи от 2003 г. Това е единственото професионално училище в региона, което подготвя кадри по професията „Фермер“ и „Земеделец“. В училището се обучават ученици в дневна, вечерна и самостоятелна форма на обучение²⁵.

Гимназията се оказва в една образователна мрежа със съседното с. Долни Цибър, тъй като до преди година последното не е имало право да обучава деца в пълния гимназиален цикъл. Учениците са били принудени да търсят варианти, за да завършат гимназиалното си образование в съседните населени места – гр. Вълчедръм, с. Ковачица и гр. Лом. Така ПГСС – Дунавска земя се явява някак логичен избор. По думите на респонденти преди откриването на гимназията в Д. Цибър почти половината от местните деца в гимназиална възраст са избирали ПГСС - с. Ковачица. Отливът на учениците към Долни Цибър поставя ковачишката гимназия в условията на оцеляване. Натрупаното напрежение вероятно е една от причините за изразеното негативно отношение към децата от с. Долни Цибър – като деца, които не показват добри образователни резултати, трудно говорят български и т.н. Към момента на провеждане на изследването само три деца от Цибър учат в ПГСС. Проведените с родителите на въпросните ученици интервюта, както и с други хора от Долни Цибър очертават по-различна картина. Това са деца, обикновено от новодошли в селото през последните години роми, често семействата са крайно бедни, децата показват ниско ниво на интеграция, в единия от случаите ученичката беше родила рано и съответно беше прекъснала училище. Семейството се оказва с доста проблеми след ранната смърт на майката, повторен брак на бащата, множество деца и тяхното negliжиране. Така профилът на училището в Ковачица се очертава като последен възможен избор за деца с проблемна семейна среда или самите те с проблемна социализация в училище^{26, 27}.

Към момента на проучването почти всички ученици, записани в различните форми на обучение в училището са от ромски произход, единици са от етнически български произход и 3–4 ученика са от смесени бракове. Учителите не могат да отговорят на въпроса относно субгруповата принад-

²⁵ <https://pgss-kovachica.com/za-nas/istoriya.html>

²⁶ По думите на респонденти често семейства с крайна бедност предпочитат да запишат децата си в училището в с. Ковачица заради различните материални привилегии. Така от думите на майката на въпросната ученичка, прекъснала училище поради бременност, става ясно, че родителите нямат постоянен доход, разчитат на сезонна беритба на бъз и охлюви, както и да помагат на съседите срещу заплащане в обработването на стопанските дворове (Респондент, жена, с. Д. Цибър, ок. 40 годишна).

²⁷ Така например една от ученичките, която учи в с. Ковачица е сменяла няколко училища в региона – първо ХВПГ-гр. Лом, после малко в с. Долни Цибър и накрая завършва в с. Ковачица

лежност на ромските деца, повече информация имат за религиозната им принадлежност, която е и най-видимата страна на идентичността. Според получената от тях информация ромите изцяло принадлежат към протестантските деноминации, като в селото има две църкви.

Общата, споделена от учителите картина, е на липса на заинтересованост към образователния процес, апатия, неангажираност както от страна на учениците, така и от страна на учителите. Причините за това се търсят основно в етнокултурните характеристики – слабо владееене на българския език, общностни традиции и др. Това се оказва особено проблематично предвид обстоятелството, че задължителната матура е по български език. И дори и учениците да се справят добре по професионалните дисциплини, дефицитите в обучението по български език се оказват препъни камък пред завършването на училище. Респондентите споделят, че по-силните ученици се изтеглят към града, което води до изравняване нивото в класовете, но в ниските нива на образованост. Така, дори и да остане дете, което е по-будно и има повече амбиции за образованието си, то бива повлияно от общите тенденции в класа и нивото му бързо пада²⁸.

Според наблюдението на учителите девалвацията на образованието се засилва и заради миграционните процеси. На първо място близостта на селото до градския център Лом улеснява изтеглянето на населението към него. В началото това е българското население, което избира по-големия център с оглед сравнително по-добрите възможности, които той предлага. Освободената икономическа и пространствена ниша постепенно се запълва от новозаселили се ромски групи, на които през последните десетилетия им се налага да свикват с новата среда и да се интегрират в нея. Според част от учителите в професионалната гимназия именно това движение на населението е една от основните причини за спада на образователното ниво и постиженията на учениците от гимназията.

Обикновено включването в гурбетчийската мобилност на момчетата не изисква документ за завършено средно образование. Често те извършват нискоквалифициран труд в сферата на земеделието и строителството. Връзката между по-високата степен на образование и добрата реализация в бъдеще не съществува в разбирането на учениците. Тези, които са показвали добри резултати в основното училище, предпочитат да напуснат селото и да завършат гимназия в града. В селото след завършване на училище остават само най-бедните ученици. Това мултиплицира връзката бедност – ниско образование и тя ще става все по-видима през следващите години²⁹, когато тези ученици станат родители и отглеждат в подобни или дори по-лоши ус-

²⁸ Респондент, мъж, учител в ПГСС – с. Ковачица, ок. 40 годишен

²⁹ Респондент, жена, учител в ПГСС – с. Ковачица, ок. 40 годишна

ловия своите деца. И сега споделянето от учителите мнение за родителите свидетелства за ниски нива на образование, някои родители имат завършен едва трети или четвърти клас. Според наблюденията на една от учителките, всеки трети или четвърти родител е без завършено средно образование³⁰. Разбира се, това не е точна статистика, но е показателна за общото впечатление на учителите от ситуацията в селото. Така въпросът доколко родителите са от помощ на децата си се обезсмисля, тъй като те нямат обективна възможност да им помагат в усвояването на материала.

Общата картина, описана от учителите, е доминирана от семейства с нисък икономически и социален статус, с повече от две-три деца. Причините за това се търсят в липсата на здравна култура и представата, че абортът е грях. Обстоятелството, че девствеността на момичето е с висока символна стойност, предполага и ранно встъпване в брак и съответно ниска възраст за раждане на първо дете. Това, според мнението на преподавателите в училището, води до отпадане от образователната система не само на момичето, но и на момчето, което трябва да търси работа, за да се грижи за семейството си.

Тези сведения трябва да бъдат приети с уговорката, че учителите често говорят от позицията на институцията, чиито представители са. Автоматично се търси вината извън училището, като се negliжира потенциалната му роля за евентуално преодоляване на тези тенденции. Наблюденията показват, че училището се припознава от населението като част от държавата. Последната е възприемана често като враждебна и дистанцирана по отношение проблемите на малките населени места и етническите и конфесионални общности. Това с най-голяма степен важи за ромите, които къде на шега, къде от горчив опит споделят, че на гаджо вяра да нямаш³¹. Това изказване е особено показателно, защото показва акумулираното недоверие, което може да бъде проследено на различни нива – лични, съседски, институционални. Последното е едно от възможните обяснения за отричането или отлива от всяка държавна стратегия и политика, която от общността често се припознава като застрашаваща групата и идентичността ѝ. Това в много голяма степен касае образованието, но засяга и инициативи във всички останали сфери – здравеопазване, социална организация и др. Колкото по-бедно и маргинализирано е населението, толкова по-висока е степента на недоверие по отношение на държавните инициативи.

Предвид на посоченото по-горе обстоятелство очевидно изглежда общението, че образователната институция в лицето на училището, доминирана в кадрови състав от българи (към момента на изследването има

³⁰ Респондент, жена, учител в ПГСС – с. Ковачица, ок. 40 годишна

³¹ Респондент, мъж, гр. Лом, ок. 50 годишен

само един преподавател от ромски произход), се възприема като чужда и далечна, без в същото време да предлага надежда за просперитет. От своя страна едностранчиво и проблематично е наблюдението на някои от учителите, че учениците не се чувстват пренебрегнати и/или negliжирани на база произход и етническа принадлежност. Проведените разговори с родители и ученици показват по-нюансирана картина. Проблемът идва от това, че в училището учениците са в своята среда и вероятно ежедневиият ритъм им предоставя известна доза спокойствие, но излизането извън познатата и комфортна среда, често е свързано с нагнетяването на усещане за хора *втора ръка*, дискриминация и отхвърляне на всички нива – лични и професионални. Схематичното отношение, демонстрирано от учителите може да се отдаде на желание да negliжират проблемите, но и на незаинтересованост и непознаване на процесите в селото. Самият факт, че учебните програми продължават да са силно етноцентрични, логично води до усещане за отхвърленост и negliжиране сред малцинствените групи. Такива ситуации не са изключение и при наличието на ученици, всички принадлежащи към етническата група на ромите, но идващи от различни населени места и съответно с различни етнокултурни и езикови характеристики. Това обикновено е причина за доминация на местни над външни, negliжирането на последните и понякога възникване на конфликти. Често те са провокирани от ежедневни битови казуси, но не е изключение да прерастват в такива на принципа местни - придошли, наши – чужди и др.

Образованието и ромите в кв. „Изток“, гр. Кюстендил

Образованието в кв. „Изток“, гр. Кюстендил, населен предимно с ромско население, започва през учебната 1941–2 г. със сформиранието на първото училище на територията му. То се помещава в двуетажната къща на бай Илия и пръв учител е Асен Христов. Масовото ограмотяване на ромското население в квартала се свързва с построяването на новата сграда на училището през 1957 г. Училището се строи с помощта на местното население, което се включва с труд в строителните дейности³². Въпреки това изолацията на квартала, както и традиционните сегрегационни настроения между българи и роми възпрепятстват навлизането на деца от кв. Изток в другите училища в града. Днес постепенно ситуацията се променя, но в средата на миналия век всяка стъпка в посока интеграция на ромското население е трудно постигана и се приема с резерви от страна на околното българско население. Опит за изравняване в културен план на роми и българи се прави с организирането в квартала през 1980 г. за пръв път на конкурса „Мис

³² Респондент, мъж, ок. 65 г., гр. Кюстендил

Пролет³³, в който участват само ромски момичета. От организаторите това се припознава като част от интеграцията на ромските младежи към общо споделяната културна норма на града³⁴.

Общата картина показва задълбочаване на негативните тенденции, свързани с ранното отпадане на ученици от образователния процес. Обикновено това се случва около осми клас или след неговото завършване. Показателно е, че за разлика от други места, тук отпадането не засяга преимуществено момичетата, а и момчетата. Причината е, че отпадането е свързано с ранни бракове, ранно раждане на дете. Това автоматично води до напускането на училището и на двамата родители – момичето, за да гледа новороденото, а момчето, за да работи и изкарва пари за прехрана на семейството³⁵.

Факторите, които водят до задълбочаване и които стават валидни за все повече и повече ученици, са няколко. На първо място според респондентите – представители на ромската общност, това се случва заради девалвацията на авторитета на протестантските църкви. Бумът на протестантството в квартала е около началото на 90-те години. По това време се случва и най-масовото покръстване на население от квартала, респондентите го определят като най-голямото духовно събитие. Тогава в един ден са покръстени около 300–400 души, включително и бабата на един от респондентите. По това време посещението в църквата се осмисля в морални рамки и дава публичен облик на вярващия. Определението Този ходи на църква е напълно достатъчно, за да се приеме човекът за морален и добродетелен, за работлив, който не краде и не лъже³⁶. Връзката църква – образование е пряко пропорционална на авторитета, който религията има. В годините на нейния апогей в църквата съботните сутрини се организират курсове по елементарна грамотност – четене и писане, разглеждане на уроци и на части от Библията. Това се прави с цел да могат възрастните хора сами да четат Библията, но резултатът е общо повишаване нивото на грамотност. Днес перспективата е обърната. Респондентите си обясняват този процес с намаляване на вярата в моралните устои на църквата. Самият факт, че дъщерята на пастора се жени още като тийнейджърка, е показателен за девалвацията на моралните ценности. Това не се одобрява от болшинството от хората, но всички играха на хорото³⁷. Според мнението на респондентите повечето от ранните

³³ Конкурсът е част от празненствата, свързани с настъпването на пролетта, отбелязвано традиционно на 21. 03.

³⁴ Респондент, мъж, ок. 65 г., гр. Кюстендил, разказва за конкурса от първо лице, тъй като е един от организаторите му

³⁵ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, работи в сферата на образованието

³⁶ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, работи в сферата на образованието; Респондент, мъж, ок. 65 г., гр. Кюстендил

³⁷ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, работи в сферата на образованието

бракове стават именно с членовете на църквата. Така от първоначалната си просветителска роля, днес църквата оказва задържащо влияние върху образователната интеграция на ромското население в кв. Изток.

Отливът от доверие в църквата респондентите си обясняват с два фактора – миграции и доминацията на социалните мрежи. Трудовите мигранти изкарват достатъчно пари, които обаче се инвестират не в образование, а в показно потребление – коли, телефони, големи къщи, обзавеждане. Това, което буквално може да покаже на останалите, че човек е успял. Фактът, че са далеч, първоначално ги спира от посещение на църквата и постепенно това отпада като част от ежедневието. Вече не търсят спасение в нея, тъй като имат посредством миграциите, достатъчно средства не просто да оцеляват, а да живеят добре и да си позволяват и стоки от бита и лукса. Редно е да се отчете и обстоятелството, че миграциите се отразяват донякъде и положително върху общото ниво на образованост на ромските деца. Обвързването на помощи с посещението на училище в някои западни държави задължава родителите да пращат децата на училище. Това обаче не повишава нивото на образованост на родна почва, тъй като тези деца вече живеят и учат в друга държава и вероятността да останат и да се интегрират в нея е много голяма.

Ролята на социалните мрежи се отчита като крайно негативна от респондентите. Според тях наличието на огромен обем информация, която се приема безкритично, води до отлив от църковната доктрина. Християнската концепция за ценности и морал постепенно е изтласкана от различните идеи, разпространени в интернет³⁸.

По отношение връзката бедност – образование тя не може да се приеме като водеща причина за отпадането на децата от образователната система. Отделни семейства са истински финансово затруднени и това спира децата им от училище. Единични са случаите, в които родителите не пускат детето на училище, защото не разполагат с дребни пари за закуска. В тези отделни случаи моментната помощ не е от полза. Да се занесат дрехи, храна и др. стоки от първа необходимост решава временно проблема. Става дума за траен дефицит, при който еднократните и временни решения не са адекватни. Постоянната криза, в която живеят тези семейства, мобилизира други ресурси за справяне, които отново рефлектират върху образователния процес. В подобни случаи се активизира социалният капитал и семейството реагира на кризисната ситуация, като остава цяло. Децата избират да останат при родителите си като инстинктивен израз на помощ и подкрепа³⁹. Това може да се наблюдава особено ясно през зимните месеци, когато сезонната работа по черешобера в Кюстендил липсва и нивата на бедност се задълбо-

³⁸ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, педагогически съветник

³⁹ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, педагогически съветник

чават. Тогава и децата в повечето случаи спират училище. На пролет пък е трудно, защото тогава се включват да помагат на семействата си в брането на череши като форма за поне временно препитание.

Ранните бракове се разпространяват на принципа на снежната топка – влиянието на уличния модел е много силно. Ако едната приятелка се ожени рано, скоро я последва и другата и така стават все повече момичетата, които избират рано да станат майки и домакини. От 90-те години насам постепенно това се превръща в норма. Ако в началните години на демокрацията това е изключение и предприелите тази крачка са сочени с пръст от останалите, днес вече е обичайна практика.

Процесите в кюстендилския квартал „Изток“ са доминирани и от вътрешното разделение в рамките на района. Разделение, за което често властите нямат представа. По думите на респонденти от квартала, в него има ясно очертани две тенденции и две групи в общността. Едната иска да напусне квартала и от десетина години прави опити да се интегрира с останалата част на града. Това е свързано и с чисто физическото напускане на квартала, купуват се апартаменти в града. Следствие от това е и постепенният отказ от онези елементи от ромското ежедневие, които се припознават като задържащи. Втората тенденция е доминирана от описаните по-горе тенденции – ранни бракове, отпадане от образователната система, повишен процент на разводи и последващи бракове и др. Разделението между двете общности е толкова голямо, че по думите на един респондент трябва да има програма за интегриране вътре в махалата, а не навън⁴⁰. Това се отразява и на образователната интеграция. Едната група настоява за образование на децата, а другата – за мойта дъщеря принцеса, най-хубавата сватба ще направя⁴¹! Тук трябва да се отбележи обаче, че това разделение не е окончателно. В сравнително стъстеното общуване в средноголемия град Кюстендил, където повечето хора от едно поколение се познават, вероятността за бракове между представители на едната и другата група не е затворена. В този случай може да се очаква, че групата, която насочва грижите за децата си към организирането на пищно сватбено тържество, ще продължи да доминира, тъй като не изисква трайна инвестиция на време и усилие за образование, а социалният престиж се придобива с еднократния акт на тържеството.

Образованието в с. Рибново, общ. Гърмен, СУ „Йордан Йовков“

С. Рибново е високопланинско село с население, съставено изцяло от българи-мюсюлмани. В административен план то попада в рамките на об-

⁴⁰ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, педагогически съветник

⁴¹ Респондент, мъж, ок 50 г., гр. Кюстендил, педагогически съветник

щина Гърмен. Въпреки че е последното и най-високо разположено село в общината, училището е едно от големите, захранвано преимуществено от ученици от самото село. На този етап то не е заплашено от липса на ученици, макар че и тук се забелязва тенденция децата да намаляват. Причините обаче са не толкова изселване на населението по линия на миграциите, колкото намаляване броя на ражданията в рамките на едно семейство. По данни на директора на училището, ако през 90-те години в първи клас са влизали около 90 деца, днес те са едва 50⁴². Поради закриването на училищата в по-ниските села като Осиково и Скребатно⁴³, училището в с. Рибново се явява и средищно за тях, като обучава и малкото останали в посочените села деца в ученическа възраст. Към момента на проучването от Осиково идват около 50 деца във всички възрастови групи, а от Скребатно вече няма. В училището има 13 класа – от предучилищна до 12 клас, разпределени в 36 паралелки – приблизително по две във всеки випуск. През последните години, когато е провеждано проучването старата сграда на училището се оказва крайно недостатъчна за нарасналия брой ученици. То кандидатства и печели проект за разширяване и модернизирание на материалната база с изграждане на ново крило към училището, нов физкултурен салон, столова, подобряване на наличната база и условията за спорт на открито и др.

Традицията на гурбета е силна в селото. Разположено по най-западните склонове на планината Родопи, то не разполага с много обработваема земя. Малките ниви, които в миналото са осигурявали възможност за отглеждане на тютюн, са разположени далеч от населеното място, разпокъсани са и не предполагат отглеждането на зърнени култури. С постепенното отпадане на тютюнопроизводството като възможност за препитание на семействата, населението масово се ориентира днес към трудови миграции. Според общо споделеното мнение поминъкът в Рибново винаги е бил гурбетът – в миналото в рамките на държавата по строителни обекти, днес – пръснати по цяла Европа и света. Характерно е, че миграциите винаги са временни, когато работниците отиват сезонно, включват се в трудовия процес в съответната държава, но по правило се връщат. Обяснението на едни от респондентите е, че това е продиктувано от привързаността на местните към родното място. Според него населението на Рибново е типичното възрожденско население, което обича дома и родината си⁴⁴. Доколко това е така, е трудно да се прецени от проведените проучвания. Според мен по-скоро става въпрос за следване на традиционния гурбетчийски модел, който е временен с

⁴² Респондент, мъж, ок. 60 години, учител, с. Рибново

⁴³ Често децата в Скребатно избират да се обучават в общинския център Гърмен или Гоце Делчев, тъй като родителите им работят там и това улеснява извозването на децата

⁴⁴ Респондент, мъж, ок. 60 години, учител, с. Рибново

установено седалище в родното място. Днес в гурбетчийството се включват все повече жени. Те заминават със съпрузите си, с неговите или нейните родители, като споделят общо домакинство в страната на пребиваване. Това намалява разходите им и им помага да спестят повече. В същото време обаче не се нарушава броят на учениците в селото, тъй като при навършване на възраст на децата за записване в първи клас, майката заедно с възрастната родителска двойка се връща в селото и то тръгва на училище тук. Причините за това родителите обясняват с желанието на децата. По-дълбока и може би неосъзната причина е запазването на местната идентичност и възпитаването ѝ в децата. Селото е разпознаваемо със самобитната си култура на пищни сватби с писани гелини, както и възстановените публични тържества, свързани със сунетите. Записването в местното училище определя бъдещите контакти на детето, сред които то най-вероятно ще си избере съпруг/а и така ще се възпроизвежда семейният и трудов модел, характерен за Рибново.

Гурбетчийската култура се отразява и като временно отсъствие от училище на поотрасналите деца, които се включват в трудовия процес за да помагат на родителите си – в строителство или в земеделието. Така месеците май и юни, както и септември и октомври се оказват най-трудни с оглед осигуряване на присъствие в училище. Парите, изкарани в резултат от трудовите миграции, дават самочувствие и увереност. Нещо, което образованието при тези социални и икономически условия не може да предложи. Неминуемо това се отразява на неговия авторитет и символна стойност.

Образователните експерти и педагогическият персонал споделят, че и в селото, славещо се иначе със силен патриархален модел на общуване, в който уважението към по-възрастните е водещо, се наблюдава спад в авторитета на училището. Тяхното обяснение е насочено към унижителното до преди година заплащане на учителския труд, до поставяне на учителите в ситуация да са преподаватели без права⁴⁵. За това допринася и обстоятелството, че работа за образовани, особено с висше образование, в селото трудно се намира. Това се оказва голям проблем, тъй като житейският модел е за живот в селото, в близост до възрастните роднини, с разчитане на семейна и съседска взаимопомощ. Така инвестирането на време и усилия да се образоваш при липса на перспектива за възвръщаемост, се оказва напълно безсмислено. Споделяното мнение е, че да се учи за безработен няма никакъв смисъл. Затова и днес основните професии са тези, които биха осигурили работа в селото – най-вече учители, тъй като почти изцяло преподавателският състав на училището е съставен от местни хора.

⁴⁵ Респондент, мъж, ок. 40 г., учител, с. Рибново

Ако трябва да се открие някаква локална специфика, то е, че през последните години се повишава образованието на момичетата. Все повече от тях избират да запишат висше образование в някои от филиалите на Пловдивския университет. Това носи символен престиж и по мое мнение е част от процеса на излизане от стигматизирания образ на жената-мюсюлманка, която спазва традициите и е скрита от хорските очи под забрадка и широки дрехи. Жените стават все по-видими в публичното пространство на селото. Те вече не са само работничките в шивашката фабрика, не са само майки и домакини. Те участват наравно със съпруга си в трудовата миграция, печелят пари и повишават своята самостоятелност. За десет години броят на жените, управляващи МПС драстично се е повишил, както и броят на жените с диплома. Вероятно това е елегантният начин да се оспорят традиционните полови йерархии и жените да получат престиж, докато едва ли можем да говорим за повишена стойност на образованието като стратегия за реализация и справяне с различни форми на бедност.

Причините за срива на авторитета на образователната институция могат да бъдат потърсени в няколко посоки. На първо място, като пряк представител на държавната и национална образователна стратегия и политика, училището става видимият образ на опитите за обезличаване и асимилация на българите мюсюлмани от 60-те и 70-те години на миналия век. Тази представа вече се променя, но до преди десетина години отиването в училище е съпроводено и от страх от обезличаване. Страхът от загуба на идентичност оказва въздържащо действие върху евентуално продължаване на образованието във висши училища. По думите на един респондент едно време нашите така казваха, че ще иде да учи ще стане „гаур“, ще се побългари⁴⁶.

Вместо заключение:

Проведените теренни проучвания показват намаляване значението и авторитета на образователната институция по ред причини, голяма част от които със социален, културен и икономически контекст. Сред основните могат да бъдат посочени засилената роля на миграциите като средство за препитание и последвалите от тях социални и икономически промени. Те осигуряват сравнително добър стандарт на живот, без да се налага образователна степен или наличието на знания и специфични умения, а само като се използват традиционните такива – земеделски познания и такива в областта на строителството. Така пътят от училището до печеленето на пари (достатъчно, за да осигурят символен капитал на мигрантите) се скъсява, без да се налага да влагат време и средства за по-висока степен на образование.

⁴⁶ Респондент, мъж, ок. 60 години, учител, с. Рибново

Институцията не се припознава като своя – заради етноцентричното съдържание на учебния материал, заради неразумната политика по асимилация в миналото (спрямо роми и българи мюсюлмани) от страна на социалистическия режим в страната. В същото време социалният и икономически вакуум на 90-те години ревитализира стари традиционни форми, подпомагащи оцеляването на общности, поставени в частична или цялостна изолация. Сред тях на първо място могат да бъдат посочени силните семейно-териториални връзки. Последните са важен механизъм за взаимопомощ в изолирани общности и осигуряват оцеляването на групата.

Наблюдаваните два случая на повишен интерес към образованието – този в с. Долни Цибър и при женското население в с. Рибново биха могли да се обяснят с потенциала, който образованието има за излизане от стигматизираната картина. За ромското население на с. Долни Цибър образованието е онзи механизъм, който да ги покаже като различните роми, тези, които искат за децата си бъдеще и просперитет. Това ги води от общата стереотипна представа за ромите като необразовани, с липса на перспектива за развитие и ранно отпадащи от образователната система. Желанието за образование при тях мобилизира всички социални и символни ресурси в селото, за да се поддържа вече изградения образ и това да носи самочувствие и увереност и на бъдещите поколения деца.

Случаят с образованието на жените в с. Рибново е също толкова показателен. До преди десет години процентът на бракове в гимназиална възраст беше далеч по-висок, днес единици са тези, които се женят преди да завършат гимназия. Все по-голям процент жени завършват висше образование. Това е стъпка в посока на тяхната символна еманципация, припознават себе си вече като работещи и светски жени в много по-голяма степен, отколкото като домакини и майки, макар последното също да не губи значение. Но тенденцията е видима.

В обобщение, при липсата на перспектива за реализация, особено в изолирани и маргинализирани общности, интересът към образованието липсва. То не се припознава като стратегия за преодоляване на трайни дефицити, бедност и т.н. Наличието на възможност за осигуряване на добър стандарт и задоволяване на символните потребности на общността без образование по линия на миграциите е сред причините за тази тенденция. Изолираността и известната маргиналност на част от общностите ги поставя в още по-неизгодна позиция в конкуренция за работни места, а липсата на такива в родните им регионисблъсква образованието с традиционните патриархални ценности. За да оправдаят загубеното време и пари за образование, младежите, избрали този път, трябва да напуснат родните си места. А това привнася психологическа тежест от разкъсването на семейно-родовите връзки и лишава възрастните родители от грижа от страна на децата им.

Теренните проучвания показват, че образованието не се явява стратегия за справяне с бедност – с нея почти изцяло са се справили местните хора от разглежданите населени места чрез миграциите, по-скоро по-високото образование води до финансови затруднения и забавя процеса на натрупване на свободни средства. Последните се използват за строеж на нов дом, неговото обзавеждане, пищните сватби като тържества, балове и т.н. Единствената стратегия, в която образованието се припознава, е тази на излизане от стереотипната представа и стигмата. Тя е и част от перспективата за социализиране и идентифициране с българския етнос като неосъзнато желание за символно изравняване с него. Процес, който на пръв поглед изглежда благоприятен, но вероятно крие и подмолните камъни на обезличаването.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Рачева, Д. 2020. Училището като фактор за преодоляване на бедността и социалното изключване на децата. *Proceedings of University of Ruse*, 59, 62–67
- Колева, Ир. 2012. *Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие*. София, РААБЕ
- Компас. Бедност - Наръчник за обучение по правата на човека за младежи (coe.int)
- Коцева, В. (под печат). Оптимизиране и трансформация на социалния капитал по време на криза (по примера на с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм, обл. Монтана).
- Лазарова, Г. 2002. *Образът на ромите. Едно изследване на съвременния български печат*. София
- Стоянова, Пл. 2011. *Политиката на държавата към циганското население в България (1944–1989 г.)*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“. Автореферат.
- Ahmad, A. 2012. Poverty, Education and Child Labour in Aligarh City-India. *Studies on Home and Community Science*, 3, 165–172
- Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. In: Richardson, J. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Weetport: Greenwood, 15–29
- Eryong, X., Z. Xiuping. 2018. Education and anti-poverty: Policy theory and strategy of poverty alleviation through education in China. *Educational Philosophy and Theory*
- Lareau, A., E. McNamara Horvat. 1999. Moments of Social Inclusion and Exclusion Race, Class, and Cultural Capital in Family-School Relationships. *Sociology of Education*, Vol. 72, No. 1, 37–53
- Mallory, B., R. New. 1994. Social Constructivist Theory and Principles of Inclusion: Challenges for Early Childhood Special Education. *The Journal of Special Education*. 3, 322–337
- Ružojčić, M., A. Opačić, Ana Tokić Milaković. 2018. Who has a chance to overcome poverty? Predictors of educational achievement of youth living in poverty. *Vulnerable Children and Youth Studies An International Interdisciplinary Journal for Research, Policy and Care*.

- Unterhalter, E. 2015. Poverty, education, gender and the Millennium Development Goals: Reflections on boundaries and intersectionality. *Theory and Research in Education* 10(3) 253–274
- Zhang, M. 2003. Links between school absenteeism and child poverty. *Pastoral Care*, March, 10–17

ОНЛАЙН РЕСУРСИ:

- <https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/331447-liniyata-na-bednost-shte-se-velichi-do-413-leva-prez-2022-g>
- <https://www.investor.bg/a/515-ikonomika-i-makrodanni/373550-nad-15-mln-balgari-sa-zhiveli-pod-praga-na-bednost-prez-2022-g>
- <https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101715417/naselenieto-na-kustendilska-oblast-e-namalalo-s-nad-18-procenta>
- <https://kozloduy-bg.info/64302/naj-barzo-izchezvashtite-gradove-u-nas/>
- <https://bnr.bg/factcheck/post/101805080/severozapad>
- https://www.dnevnik.bg/biznes/2023/10/05/4536129_svetovната_bank_a_prognozira_zabaviane_na_bulgarskata/
- <https://www.dnes.bg/business/2023/10/07/svetovната-banka-ima-risk-bylgariia-nikoga-dane-dostigne-bogatite-v-es.585105>
- <https://bnr.bg/vidin/post/100946475>,
- <https://corner.dir.bg/futbol/romskiyat-keymbridzh-tam-kadeto-lyubovta-kam-futbola-i-obrazovanieto-varvyat-raka-za-raka>,
- <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/222166-otchayanie-i-nadezhda-selo-dolni-tsibar-romskiyat-keymbridzh>
- <https://pgss-kovachica.com/za-nas/istoriya.html>

РЕСПОНДЕНТИ:

- Респондент, мъж, работи в сферата на образованието, ок. 55 г., гр. Кюстендил
- Респондент, мъж, работещ в сферата на образованието на общинско ниво, ок. 55–60 г., гр. Лом
- Респондент, мъж, ок. 40 години, с. Ковачица, общ. Лом
- Респондент, мъж, ок. 35 годишен, с. Рибново, живее и работи в Италия от около десетина години
- Респондент, жена, ок. 50 годишна, с. Долни Цибър, учител
- Респондент, жена, с. Д. Цибър, ок. 40 годишна
- Респондент, мъж, учител в ПГСС – с. Ковачица, ок. 40 годишен
- Респондент, жена, учител в ПГСС – с. Ковачица, ок. 40 годишна
- Респондент, мъж, гр. Лом, ок. 50 годишен
- Респондент, мъж, ок. 65 г., гр. Кюстендил
- Респондент, мъж, ок. 60 години, учител, с. Рибново
- Респондент, мъж, ок. 40 години, учител, с. Рибново

САДАКАТА ПРИ БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ В ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО

Форми на благотворителност и роля на религиозното образование
в социалната взаимопомощ

Божидар Първанов*

Резюме: Във фокуса на настоящата статия попадат съвременните измерения и предназначения на садака, зекят и другите форми на ислямска благотворителност сред българите мюсюлмани. Анализът се основава на продължителна теренна работа, проведена в периода 2021–2023 г. в района на гр. Гоце Делчев, където многобройни и компактни групи българи мюсюлмани живеят от векове. Ключов елемент от изследването е ролята на неформалното религиозно образование и неговата функция при поощряването на благотворителността. Разгледана е ролята на религиозните институции, както на локално, така и на национално ниво, при разпределянето на помощите. Всичко това се вписва в цялостната тенденция българите мюсюлмани да се впишат в една обновена версия на тяхната религиозност и традиционна благотворителност, която е възродена след края на социалистическия режим.

Въведение

Когато обръщаме поглед към специфични за ислямската култура елементи, какъвто безспорно е садаката¹, не бихме могли да подминем няколко важни обстоятелства. На първо място, това е самият подход на наблюдаващия. Често в полето на социалните и хуманитарните науки изследователите се сблъскват с една особена дилема, когато се опитват да вникнат в вътреш-

* Д-р Божидар Първанов, главен асистент в Института за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН. E-mail: parvanov.bozhidar@gmail.com; bozhidar.parvanov@iefsem.bas.bg

Садака (араб. букв. Благотворителност; милостиня и др.; от корен сидк – искреност, искрена вяра, изпълнено обещание и т.н.) – сред различните значения на термина, най-често се открояват формулировките „доброволна милостиня“, „доброволно подаяние“ и др. (Bosworth et. al. (eds.) 1995: 708–709).

ните социални взаимоотношения в рамките на различни мюсюлмански общности. Причината се крие в това, че ислямът, много по-ясно заявено от другите аврамитични религии, действително нормира цялата сфера на човешкото битие до такава степен, че границите на светското и религиозното изbledняват. Базирайки се едновременно на Корана и Сунната², ислямската традиция, по-специално чрез своята всеобхватна юриспруденция (фикх), разгърната в няколко основни школи, разполага с предписания и норми за всички възможни сфери на живота. Именно поради това често се налага изследователят да разполага своите търсения едновременно в две или повече парадигми, или „антропологии“: на исляма, на ислямската етика; на мюсюлманските общности и др. – изследователски полета, за които и по-настоящем, въпреки и немалкото опити, не можем да кажем, че съществуват като съвсем ясно обособени дисциплини. Разбира се, ислямът, както и всяка една друга религиозна система, следва да бъде изследван в определен социален и културно исторически контекст, особено когато попада във фокуса на етнологията и културната антропология. Отделните характеристики на исляма, или ислямът изобщо, съвсем естествено следват да бъдат изведени като теологични въпроси (El-Zein 1977; Tapper 1995; Shielke 2018; El-Yousfi 2020). Предложеният тук текст се придържа именно към това правило – заложената проблематика се позиционира в ясно определени контекстуални рамки, като целта на изследването е да проследи как локалната мюсюлманска общност имплементира някои от основните принципи на ислямската традиция и етика спрямо обстоятелствата на съвременността. Настоящата разработка се базира на теренни проучвания, проведени в района на гр. Гоце Делчев (най-вече в общини Гоце Делчев и Гърмен) в периода 2021 – 2023 г., осъществени по проект „Етнически и конфесионални специфики на изолирани общности при бедност и криза“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“. В допълнение, най-вече за сравнение и съпоставка с теренните данни, са използвани и онлайн записи на петъчни проповеди (хутбета), чиято основна тема е преди всичко благотворителността. В следващите страници ще бъде направен опит за класифициране на типовете благотворителна дейност, дефинирани от ислямската религия и възприети впоследствие от отделните групи мюсюлмани. Накрая ще бъдат изведени и конкретни примери, базирани на опита на българите мюсюлмани, населяващи района на Гоцеделчевско.

² Традициите и практиките, оставени като пример за подражание от Пророка Мохамед, описани подробно в *Хадисите* – устните предания, свързани с думите, делата и одобренията на Пророка, записани впоследствие в сборници, сред които най-авторитетни (или *автентични*) за сунитите са тези на Исмаил ал-Бухари и Муслим ибн ал-Хаджадж (Lewis et. al. (eds.) 1986 23–24).

За понятието садак в системите на благотворителност при мюсюлманските общности

Ислямската култура познава и прилага множество публични и частни прояви на благотворителност, чиято водеща социална цел в повечето случаи е преди всичко консолидацията в обществен и политически план на уммата – общността на вярващите. Разбира се тук се прави разграничение между социалния опит и теологичната трактовка, които невинаги съвпадат. Тези въпроси ще бъдат изяснени по-долу при маркирането на основните типове дарителство. Значителна част от съвременните изследователи от ислямския свят твърдят, че заложените в религиозната практика традиции на раздаване на средства и блага всъщност стимулират икономическия растеж, тъй като водят до редуциране на социалното неравенство и нивото на бедност, както и до по-пълноценно разпределение на богатата (Triyowati et. al. 2018; Zaenal et. al. 2022: 25–26). От друга страна обаче е редно да се прави разграничение между типовете дарителски инициативи. Те могат да обхванат единствено локалната общност, но могат да бъдат и транснационални. Освен това, мотивите за дадена благотворителна кауза могат да бъдат от различни естество: социални, културни, политически, чисто религиозни и т.н. С други думи, справянето със социалното и икономическото неравенство може да не е непременно водещ фактор зад всяка една инициатива (Ibrahim 2022).

Садака и закят (или зекят) са двете най-често споменавани форми на милостиня в ислямската религиозна практика. Закатът, като една от петте колони на исляма, се счита за дълг на всеки мюсюлманин, който притежава необходимото имуществено състояние (нисаб). За разлика от повечето форми на добродетелност, закатът се приема за „задължителен“, стига, както бе споменато по-горе, съответният бенефициент да покрива определен имуществен ценз. Обичайно със закят се облага предварително зададен тип имущество или парично състояние на база 2,5% (или 1/40) от прихода върху него (закат ал-мал). В това отношение е редно да отбележим, че формите на прилагане на закят, както и облагаемото имущество, не са в никакъв случай еднакви за всяка една общност. Освен това, като установена практика, закатът понастоящем в различни държави с официално мюсюлманско вероизповедание, както и в други общности по света, включително и при мюсюлманите в България, има различен юридически статут – задължителен, институционално регулиран, но доброволен, изцяло доброволен и т.н. (Htay et. al. 2014; Bosworth et. al. (eds.) 1995: 709–710; Лозанова 2008: 84–85). Също така, самата ислямска юриспруденция разпознава втори тип закят, понякога класифициран и като садака. Това е закят

ал-фитр, който се раздава в дните на разговяване в свещения месец Рамазан. Той е насочен основно към по-бедните членове на общността, с цел тяхното подпомагане в закупуването на храна и други продукти за посрещането на празника. Неговото изчисление не е на база на имущество, а на брой членове на семейството. Религиозните значения на двата типа закят също се отличават. Закят ал-фитр се приема като форма на пречистване на душата на говеещия, както и начин за опрощение на греховете му, докато за закят ал-мал се смята, че „пречиства“ самото имущество на бенефициента (Zaenal et. al. 2022: 29-32).

Даряването, осъществявано като садака, за разлика от закят, се счита за изцяло доброволно и спонтанно. Докато закятът отговаря на точно определен процент от средства или имущество, който се събира в даден период от време, садаката от своя страна няма зададен размер или вид. В Корана и Сунната с този термин се представя милостинята изобщо във всички възможни проявления, а нейният смисъл е доста по-широк, отколкото при закята. Често в текстовете понятието садака се използва както за доброволна, така и задължителна милостиня. Кристализирането на термина като „доброволна милостиня“ се осъществява впоследствие – в процеса на развитие на ислямската правна наука и етика. Някои изследователи смятат, че садаката е съществувала като практика още в предислямска Арабия, като предназначението ѝ е било сходно с по-късното ислямско тълкуване (Bosworth et. al. (eds.) 1995: 709; Лозанова 2008: 86). Освен своята социална функция, т.е. подпомагането на бедните и хората в нужда, садаката има и чисто религиозна роля. На първо място, когато даващият няма възможност да отдели от своите средства или имущество, той може да замени материалните блага с акт на доброволен труд или друг тип помощ. Дори когато е лишен и от тази възможност, поздравът и учтивостта също се приемат за форма на садака. Това гледище се формира на базата на етичните принципи в религията, както и придържането към установените модели на поведение, които в исляма се приемат за сигурен начин за спечелване на Божието одобрение. Дори при пропуснатата контрибуция чрез закят, даването на садака впоследствие се приема в известна степен като компенсация. Разбира се, макар и отдаването на доброволна милостиня да не е строго регулирано като време, в някои конкретни случаи садаката води до повече ползи за даващия. Според ислямската юриспруденция, даването на доброволна милостиня облагодетелства бенефициента по няколко начина. На първо място, даването на садака непосредствено след извършено прегрешение води до неговото опрощаване. В някои случаи това може да включва и нарушението спрямо Шериата (правната рамка на исляма), но единствено когато не се отнасят за по-сериозни нарушения спрямо устоите на религията, като

например вероотстъпничество (ридда), съдружаването с Аллах (ширк³) и др. (Dasar, Sujimon 2018: 90). За садаката се смята също, че предпазва от злото и шейтана (дявола), издига и пречиства репутацията на човека в обществото и намалява трудностите в живота му. Най-важната характеристика на садаката, според ислямската традиция е, че тя води даващите по пътя към рая (дженна/дженнет) и печели Божието благоразположение. Разбира се, съществуват известни условия за пълноценното отдаване и приемане на садака, както във времеви, така и в социален план. Доброволната милостиня има най-положителен ефект през месеца Рамазан, както и всеки петък. Избягването на излишна показност при даването на садака също се смята за по-пълноценно, въпреки че и публичните прояви на доброволно дарителство носят ползи за даващия (севап/сауаб – награда и отплата за Съдния ден и отвъдното), макар и не колкото при дискретните. Накратко, представата за садаката се свързва преди всичко с праведността, вярата в Божието възмездие и установените поведенчески норми в исляма. Тази парадигма с времето еволюира до такава степен, че дарителските практики, регулирани от ясно изяснени в детайли принципи на раздаване, се превръщат в своеобразни институции в ислямското право и мюсюлманската етика (Htay et. al. 2014: 177–178; Bosworth et. al. (eds.) 1995: 710–711; Zaenal et. al. 2022: 35; Лозанова 2008: 83–84, 88).

Ислямската правна система познава и други типове доброволно отдаване на собственост в полза на определена кауза или институция, но тук няма да се спираме на тях в детайли. Единствено бихме могли да споменем т.нар. вакъф, който е добре познат за българската история и етнография, отнасяйки се към изворите за периода на Османската империя и честото споменаване в османските документи на тази специфична форма на доброволно отдаване на имущество (Radushev et. al. 2003). В исторически план вакъфът представлява институционализирана форма на благотворителност, чиято цел обичайно е изцяло в полза на ислямското общество, религия и образование. В повечето случаи дарението представлява имущество, най-често недвижима собственост (парцели земя, насаждения и т.н.), която се отдава за вечно ползване в интерес на определена обществена институция. Отдадената земя произвежда определен доход, който се насочва в полза на съответна публична институция (джамия, медресе, лечебно заведение и др.) или друг обществен обект (чешма, кервансарай, мост и т.н.). Тъй като земята, дадена като вакъф е неотчуждаема, тя не подлежи на продаване, препродаване или замяна (поне в традиционната мюсюлманска юриспруденция).

³ Излизане извън рамките на монотеизма (таухид). Идолопоклонничество или вярата в „съдружници“ на Господ или други божества, почитани редом с Него (бел. авт.).

Приходите от нея са предвидени към две основни направления – издръжка на институцията, за която е предоставен имотът и отплата за лицето, което я администрира. Ключово условие за превръщането на дадена земя във вакъф е предварително деклариране на бенефициера – публична или религиозна институция, както и изтеглянето на владението от имотния пазар (Мутафчиева 1993; Radushev et. al. 2003: 11–14; Abdullah et. al. 2022: 75–76; Htay et. al. 2014: 175–176).

Хадийя и Хиба са други две форми на доброволно отдаване на средства в полза на хора от общността, но се отличават от садаката по няколко признака. Според представите на ханифитската школа в сунитския ислям, ключовата разлика между садака и хиба се крие най-вече в естеството на реципиентите на дарението. При садаката бенефициерите са преди всичко бедните и хората в нужда, а при хиба могат да бъдат включени и по-заможни. Двете форми се диференцират и спрямо намерението зад самия акт. При садака се търси благоразположението на Бог, докато при хиба целта е да се демонстрира обич и привързаност към ближния. Хадийя има сходна функция – да отдаде почит на човека, който получава дара, а разликата с хиба е в естеството на дарения обект. Като хадийя се характеризират в частност дарове, които се дават от ръка на ръка, докато хиба включва крупни форми на имущество, включително и недвижима поземлена собственост (Dasar, Sujimon 2018: 91).

Садака и устойчиви модели за развитие

В страните с преобладаващо мюсюлманско население, както и сред отделните мюсюлмански общности в други държави, включително и сред мюсюлманите в България, съвременното социално предприемачество усилено работи в посока на имплементиране и приспособяване на традиционните ислямските благотворителни практики. Много актуални изследвания говорят за различните методи на прилагане на религиозните системи на дарителство (садака и закят) спрямо предизвикателствата на съвременността. Каузите и кампаниите, свързани с тях, са от различно естество – възстановяване след бедствия и катастрофи, подпомагане на болни и медицински заведения, образователни инициативи, опазване на околната среда и насърчаване на мерки срещу климатичните промени, субсидиране на благотворителни организации, социално и икономическо равенство и много други. Разбира се, опитът на всяка една от отделните общности се отличава както по своите подходи, така и спрямо резултатите. Изследванията в тази посока могат да бъдат изключително полезни за обрисуването на една обща картина на този тип инициативи. През 2021 г. в Индонезия изригва вулка-

нът Семеру, най-високата точка на о. Ява, като мюсюлманската общност и представителите на религиозните институции реагират сравнително бързо (Suprayitno et. al. 2023). Трябва да отбележим, че в основополагащите текстове на ислямската религия, Корана и Сунната, няма конкретни инструкции относно даването на закат в полза на пострадали от природни бедствия и катастрофи, т.е. тази група не фигурира сред посочените осем⁴ възможни типа облагодетелствани. Въпреки това, ислямската юриспруденция, във повечето школи и направления, нито отхвърля, нито затвърждава категорично конкретни групи от пострадали или нуждаещи се, като предписанията за това в Корана биват тълкувани възможно най-обхватно по своя смисъл. Поради тази причина, през последните години, особено в уязвими от природни бедствия райони като Индонезия и Малайзия, закатът бива институционализиран като част от социалната сигурност, като играе важна роля при подпомагане на жертвите на бедствия. Освен това, ислямската филантропия, включващата и садаката, бива доразвита под формата на специални програми за превенция и подпомагане след природни катастрофи. В много от случаите тези програми се осъществяват под лоното на различни институции, често университети, сдружения към държавни и частни болнични заведения, религиозни центрове, неправителствени организации и др. (Suprayitno et. al. 2023: 665).

Благотворителната дейност в областта на медицината също представлява обект на особен интерес от страна на съвременни изследователи (Htay et. al. 2014). В някои случаи, особено в страни, в които мюсюлманското население е малцинство, текаят едновременно социални експерименти, придружени от социологически и антропологичен анализ на резултатите. В Мианмар, където мюсюлманите представляват приблизително 4,5% от цялото население, в някои клиники се провеждат кампании за допълнително обгрижване на пациентите чрез закат и садака, отдавани от различни групи мюсюлмани. Резултатите показват, че по този начин капацитетът на болниците спрямо броя на пациентите нараства, но своевременно се увеличават и разходите непропорционално на допълнителните приходи. Изводите сочат, че функционирането на подобен модел изисква и даряването на вакъф под формата на парична инвестиция или друго, генериращо приходи имущество (Htay et. al. 2014: 185). Подобни изследвания се провеждат активно в

⁴ Според Корана закат се отделя за следните групи: *за бедните; за хората в нужда; за събиращите и разпределящите закат, за симпатизиращите на исляма или тези, които са го приели наскоро; за освобождаване на роби; за длъжнелите заради неблагоприятни обстоятелства; борещите се за каузата на религията; пътниците, изпаднали в беда и намиращи се далеч от дома* (Превод на Свещения Коран. Прев. Цв. Теофанов, Сура ат-Тауба, 60 (<https://koranbg.com/>); Htay et. al. 2014: 173–174)

посока и на други възможности за имплементиране на традиционните ислямски благотворителни дейности в съвременна среда. Сред тях изпъкват усилията за подпомагане на мюсюлмански общности, станали жертва на институционализирана или друг тип дискриминация (Hassan, et. al. 2017), както и поддържането на устойчивото развитие в областта на социалните грижи, насърчаването на дребни и малки предприятия и др. (Triyowati 2018; Widger, Osella 2021).

Българите мюсюлмани и предизвикателствата пред религията

Историята на мюсюлманските общности у нас, независимо дали се самоопределят като българи или не, през последното столетие е особено динамична. Националният статистически институт констатира, че през 2021 г. в страната живеят приблизително 640 000 души, посочили исляма като свое вероизповедание, или с други думи: 10,8% от цялото население⁵. По отношение на език и етнос, данните са значително по-противоречиви, тъй като сред българите мюсюлмани не съществува единен модел на етническо самоопределяне. Характерно при тях е посочването на три основни групи, към които обичайно се причисляват: българи (като език и етнос), турци (като етнос) и самостоятелно като помаци (Троева 2011: 15). Все пак съществува консенсус относно техния брой, който се изчислява на приблизително 200 000 души⁶, като основен маркер на тяхната идентичност остава преди всичко религията. Тези обстоятелства се обясняват именно с бурните процеси, маркирали живота на мюсюлманите в България през втората половина на XX в. Последвалото след 1989 г. либерализиране на религиозните практики, както и постепенното възстановяване на структурите на вероизповеданието след вълните на репресии, водят до своеобразно „преоткриване“ на исляма. Именно кризата на идентичността, породена от репресивните политики на комунистическия режим и изтласкването на българите мюсюлмани в периферията на българския културен ландшафт водят до възприемането на религията като първостепенен културен и етнически фактор след промените (Ghodsee 2010: 20–22).

⁵ Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021 г. – Национален статистически институт. <https://census2021.bg/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B8-%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5/> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

⁶ <https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshnosti/etnicheski-grupi-i-obshnosti/balgarski-musulmani.html> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

По отношение на религиозните въпроси и управлението на вероизповеданието у нас не може да се говори за абсолютна хармония и единодушие сред мюсюлманската общност. През първите две десетилетия на Прехода в Главно мюфтийство, подобно на другите вероизповедания, тенденциите към противопоставяне и разногласия са изключително интензивни. С времето се формират своеобразни „любита“ или фракции на протурски и проарабски ориентирани мюсюлмански интелектуалци, като този процес кулминира в редицата съдебни дела за оглавяването на Главно мюфтийство. Напрежението отшумява едва след като съдът отсъжда поста на главен мюфтия в полза на д-р Мустафа Хаджи през 2011 г., който дълго време е в спор с Недим Генджев (Троева 2012: 9), отстранен от поста на главен мюфтия през 1991, но назначен като председател на Върховния мюсюлмански духовен съвет през 1994, което поражда редица от противоречия и спорове в мюсюлманското вероизповедание⁷.

Важно е да отбележим, че действително съществуват тенденции към промяна в практикуването на исляма у нас, като българите мюсюлмани се (само)възприемат като своеобразен двигател на тази трансформация. Посредством промените след 1989 г. мюсюлманското образование у нас изживява своеобразен „Ренесанс“, като към настоящия момент в България функционират три духовни училища – в Шумен, Русе и Момчилград, както и Висш ислямски институт в София. Освен това, една немалка част от новообучените имами след началото на 90-те години получават възможността да се обучават в различни ислямски образователни институции в страни с преобладаващо мюсюлманско население (Троева 2012: 11) – Турция, Саудитска Арабия и др. По този начин новите духовни лица започват да проповядват принципите на класическите школи в юриспруденцията на сунитския ислям, най-вече ханафитската традиция, която е характерна за нашите географски ширини, утвърдена като водеща още през времето на Османската империя⁸ (Hallaq 2009: 37). Тези промени обаче довеждат, както правилно констатира Евгения Троева, до своеобразен генерационен конфликт, който се разкрива най-вече в сблъсъка между традиционния „битов“ ислям, натоварен с нехарактерни за „класическия“ ислям елементи, и новия „изчистен“ ислям (Троева 2012: 12–13). Разбира се, резултатите от това противопоставяне не са еднозначни и невинаги трансформацията в религиозно отношение се осъществява, но действително се наблюдават някои тенденции, като например постепенното отпадане на Гергьовден/Хъдерлез и ред други

⁷ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново

⁸ Нагласите сред имамите спрямо обучаването на духовни лица в чужбина не са еднозначни. Някои изразяват мнение, че посещаването на духовните училища в България следва да е приоритет, тъй като така се подкрепя мюсюлманското образование у нас (бел. авт.)

празници и обичай, утвърдени още през Османския период (Троева 2012: 13–15; Ghodsee 2010: 18). Също така, голяма част от днешните по-млади имами се възползват изключително успешно от социалните медии и интернет ресурсите. В особено популярна се е превърнала практиката на записване на петъчните хутбета (проповеди) в джамиите и месджидите, които впоследствие биват качвани в различни мюсюлмански образователни канали в YouTube⁹. Съдържанието им е разнообразно, обхващащо различни теми, като поучителни разкази, базирани на Сунната, призоваване към подкрепа на благотворителни инициативи и, разбира се, чистотата на вярата. Въпреки усилията за завръщане към класическите форми на исляма, характерни за ханифитския сунизъм, както и частичния успех в дискредитирането на част от празниците, останали в наследство от Османския период, днес по-младите традиционалисти са изправени пред друго предизвикателство. През последните години прави впечатление едно интегриране на елементи в празничната система на българите мюсюлмани на тържества от светски характер – рождени дни, Нова година и др. Нещо повече, наскоро появилата се практика да се украсяват коледни елхи и да се поставят коледни украси съвсем очаквано предизвиква обратна реакция от страна на имамите и духовните водачи на общността, които често изразяват своето неодобрение посредством достъпните в YouTube хутбета. Провежданите от джамийските настоятелства коран-курсове също се приемат от някои имами като форма на приобщаване на по-младите към „чистия“ ислям. Някои духовни лица приемат ролята на този тип обучение като форма на противопоставяне срещу културни елементи, които, според тях, противоречат на исляма – носенето на мартеници, празнуването на Хъдерлез и др¹⁰.

Извънкласното религиозно обучение при българите мюсюлмани в Гоцеделчевско

Обучението на младите и най-малките мюсюлмани в основите на вярата е процес, който преминава през няколко трансформации от началото на 90-те години на XX в. до наши дни. Тук трябва да вземем предвид и разликата между формалното обучение в часовете по вероучение в училищата и неформалните занятия, организирани от Вероизповеданието и неговите локални подразделения (районните мюфтийства и джамийските настоятел-

⁹ „Ислям лекции“ <https://www.youtube.com/@DIDO85f>; „Аз съм мюсюлманин“ <https://www.youtube.com/@user-od9jk9vi9b> и др.

YouTube канали са създадени и от някои от джамийските настоятелства в различни села: Джамия в с. Осиково <https://www.youtube.com/@user-wk6ui9wt5s>; Централна джамия в с. Вълкосел <https://www.youtube.com/@djamiavalkosel6771> и др.

¹⁰ И. Г. 28 г., имам, с. Осиково; Д. С. 45 г., имам, с. Осиково

ства). Преподаването по свободноизбираемия предмет „Религия – ислям“ (Вероучение/Илмihal) в училищата се осъществява във всички класове – от 1 до 12, като курсовете се провеждат на три етапа, които са изцяло факултативни – от 1 до 4, от 5 до 7 и от 8 до 12 клас¹¹. Учебната програма разполага с подготвени от Главното мюфтийство учебници, които обхващат целия курс на обучение. Всичките дванадесет помагала са съставени и издадени в периода от 2020 – 2021 г.¹². Въпреки наличието на необходимите ресурси – подготвени специалисти в духовните училища и Висшия ислямски институт, както и пълния набор от учебници, не всички училища, дори в райони с преобладаващо мюсюлманско население, разполагат с капацитета да покрият целия курс на обучение. Така например, по данни на учител от с. Рибново, училището покрива програмата едва до 5 клас, за разлика от учебните заведения в селата Корница, Брезница и Лъжница, които обхващат целия курс на обучение. В някои случаи това се дължи на обстоятелството, че подготвените специалисти често се ангажират едновременно с вероучението в училищата и коран-курсовете към джамийските настоятелства. Подобен е случаят с преподавателка, дъщеря на един от имамите в Рибново, която обучава учениците в СУ „Йордан Йовков“ и същевременно ръководи курса по изучаване на Корана с момичетата в джамията¹³. Като цяло отношението на имамите и представителите на мюсюлманското духовенство по селата в Гоцеделчевско спрямо предмета „Религия – ислям“ навежда на мисълта за квалифицирането му като второстепенен по важност в сравнение с коран-курсовете. Това се обяснява с обстоятелството, че според тях в коран-курса децата по-добре усвояват ислямската етика и морал, макар и вероучението в училищата да не е лишено от подобни ползи¹⁴.

Изучаването на Корана в джамии е практика, която се възстановява постепенно след промените от 1989 г., добивайки с времето днешното си название коран-курс. Трябва да споменем, че формата на този тип неформално религиозно обучение не е еднаква през последните три десетилетия. През първата половина на 90-те години то в известен смисъл се придържа към една сравнително консервативна форма на преподаване (Лозанова 1996). Обучението се състои от няколко етапа. Първият е така нареченият елиф – запознаването с Корана още в семейната среда, най-вече чрез родителите (най-често майката), която запознава детето с арабската писменост и основното предназначение на знаците. Разбира се, тази форма е до голяма

¹¹ https://web.mon.bg/upload/16584/UchProg_religia_islam.pdf (последно посетен: 9.01.2024 г.)

¹² <https://grandmufti.bg/bg/e-knizharnitza/etika.html> (последно посетен: 9.01.2024 г.)

¹³ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

¹⁴ И. Х. 30 г. имам, с. Брезница; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

степен факултативна, тъй като невинаги родителите притежават съответната подготовка. Същинската част от обучението стартира в джамията, където имаите започват с обучение върху употребата на отделните графеми от арабската писменост, техните звукови и писмени особености. След преминаването на този етап започва четенето на някои кратки сури (глави) от Корана. В началото на 90-те години, преди Главно мюфтийство да започне отпечатването на свои собствени учебни помагала, се ползвали основно елифски тетрадки, придобити от чужбина (Турция или арабските страни). Следващите два етапа включват прочитане на Корана от първата до последната сура, както и усъвършенстване на произношението, изказа и мелодиката на рецитирането. Завършването на обучението представлява т. нар. хатим. Това е своеобразен изпит, при който едно или няколко деца, преминали през курса, рецитират пред сформирана комисия от „учени хора“ (ходжи или други, владеещи рецитирането на Корана) няколко предварително подготвени сури. Накрая се извършва дуа (молитва) за детето – да стане добър мюсюлманин и да се води от принципите на исляма. Често тези церемонии са се извършвали у дома на детето, в случай, че то е единственото, завършило целия обучителен курс. Редом със запознаването с Корана, децата са наставлявани също в основите на вярата и правилата за изпълнение на намаз (молитва¹⁵) (Лозанова 1996: 31-34).

Религиозното обучение, в този ранен период от своето възобновяване след 1989 г., говори по-скоро за един фокус върху индивидуалното възпитание на детето, препращайки към една своего рода консервативна и до голяма степен неформална методика, която се базира често на възпитателния образ на „строгия ходжа“ (Лозанова 1996: 32). Днешните коран-курсове имат един по-различен облик. Макар и неформални, незадължителни и свободни, днес коран-курсовете представляват един институционализиран и силно социализиран образователен апарат. Това се дължи на няколко обстоятелства. На първо място, учебната програма има ясно заявена педагогическа насоченост в сравнение с първите години от съществуването на курса, като Главно мюфтийство издава различни по предназначението си помагала, които не включват единствено учебни тетрадки за изучаване на Корана и писмеността, но и допълнителни материали като книжки с нравоучения, история на религията, разяснения и др. Издателската политика на Главно мюфтийство през последните няколко години демонстрира

¹⁵ Разликата между *дуа* и *намаз* (ар. *сала*‘) се разкрива в контекста на самото изпълнение. *Дуа* представлява акт на молба или обръщане към Аллах, която може да бъде осъществена по всяко време. *Намаз* (*сала*‘) е формалното преклонение, което се състои в джамията, насочено в посоката на *Кааба* (*Кябе*) в Мекка, като *дуата* в случая представлява част от цялата церемония (бел. авт.).

устойчив интерес към религиозното възпитание на децата, като наборът от книжни издания е изключително разнообразен¹⁶, включващ педагогически наръчници за деца и родители, книжки за оцветяване и др¹⁷. В допълнение, YouTube-каналът „Ислям лекции“ разполага с цялостен онлайн курс по четене на Корана¹⁸.

Тенденцията към видимо модернизирание и излизане извън консервативните преподавателски рамки води до видими резултати. Посещаемостта на коран-курсовете в мюсюлманските села в Гоцеделчевско през последните години е нараснала значително. През 2021 г. в с. Осиково се обучават 10 момчета и 15 момичета, респективно от един от двамата имами и неговата съпруга. В с. Рибново, което е едно от големите селища в региона, броят на обучаващите се е достигнал 170 (общо момчета и момичета). Заслугата за този голям интерес местните имами приписват на един от най-дългогодишните възпитатели – Мехмед Хамид, бивш имам на селото, починал през 2018 г. на 93 години. Той е сред първите носители на учредената през 2017 година награда на Главно муфтийство „Ходжазаде Мехмед Мухйиддин ефенди¹⁹“. Понастоящем етапите на обучението в немалка степен кореспондират с утвърдените и в миналото принципи. Започва се с изучаване на арабската азбука, продължавайки с прочитането на сурите и накрая с хатим (рецитиране). Следвайки обаче добре организираната учебна програма, за разлика от предходните индивидуални подходи, днес децата паралелно усвояват знания и в други направления – ислямска етика и морал, правила за извършване на молитва, история на исляма, междурелигиозна търпимост и толерантност и др²⁰.

Поради доброволния принцип на записване, обичайно групите (обичайно отделени момчета и момичета, мъже и жени) в коран-курсовете са смесени възрастово – ученици от различни класове и випуски, тъй като желаещите се включват в обучението на различна възраст. Допълнителен стимул в днешните коран-курсове е и своевременното поощрение на учениците. Редовно джамийските настоятелства организират футболни срещи и турнири, екскурзии в България и Турция, излети и пикници. Най-усърдните от младежите биват допълнително стимулирани. Така например в селата Осиково

¹⁶ Учебните помагала за коран-курса се изпращат от Главно муфтийство по предварителна заявка на джамийските настоятелства.

¹⁷ <https://grandmufti.bg/bg/e-knizharnitza/religiya.html> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

¹⁸ https://www.youtube.com/playlist?list=PL4mHHCXB-P_6y8bWguIrmGS9LRfnfy9FN (последно посетен: 10.1.2024 г.)

¹⁹ <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100907785/glavnoto-muftiistvo-v-balgaria-zapochna-davrachva-nagradi-za-prinos-kam-religiata>

²⁰ И. Г. 28 г., имам, с. Осиково; Д. С. 45 г., имам, с. Осиково; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново; И. Х. 30 г. имам, с. Брезница

и Рибново, на най-изявените ученици се дава правото да водят обедните молитви, тъй като са „по-лесни“. По този начин се полагат усилия и за подготовка на бъдещи имами²¹. Успешното завършване на хатим е съпроводено с различни по естеството си награди – екскурзии, подаръци, грамоти и др. Тези, които съумеят да преминат няколко пъти през прочитането на Корана от първата до последната сура, биват излъчвани като представители на организирано от Главно мюфтийство национално състезание. Възрастните, на които се налага да „наваксват“, също имат достъп до курсовете, като има случаи и на обучаващи се в пенсионна възраст²². Важно е да подчертаем, че интересът към курсовете в отделните населени места не е един и същ. По данни на преподаващите в района имами, най-отчетливо присъствие има от страна на децата в 4, 5 и 6 клас. Интересът сред тийнейджърите постепенно намалява, като обяснението за това се отдава на два основни фактора – училищната заетост в по-горните класове и честите ранни женитби, от които произтича и непосредствено търсене на професия и препитание²³. В голяма степен ангажираността с учебната програма в училищата предопределя и обучението в коран-курса, въпреки че разработените от Главно мюфтийство програми имат капацитета да се провеждат целогодишно. Все пак решението на локално ниво остава в ръцете на джамийските настоятелства. Така например в с. Осиково курсовете се провеждат интензивно през летните месеци юли-август (от понеделник до петък или от понеделник до четвъртък), докато през останалото време занятията са спорадични, до 3 пъти в седмицата, често събота и неделя. В с. Рибново коран-курсът трае целогодишно, като изместването на занимания в събота и неделя става единствено докато трае учебната година²⁴. Големият брой ученици в коран-курса в Рибново налага построяването на две нови пристройки към една от двете джамии, тъй като събирането на курсовете в настоящото пространство, с което разполагат двата храма, е недостатъчно²⁵.

Ролята на религиозното обучение има своята безспорна социализираща роля и това се доказва от опита на коран-курсовете през последните години. Тази социализация върви в две посоки – между самите ученици в курса и спрямо тяхната интеграция в самата мюсюлманска общност. Първият фактор до голяма степен се определя от естеството на заетостта на местните

²¹ И. Г. 28 г., имам, с. Осиково; Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново

²² И. Х. 30 г. имам, с. Брезница

²³ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; И. Х. 30 г. имам, с. Брезница

²⁴ И. Г. 28 г., имам, с. Осиково; Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

²⁵ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново; М.Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново

хора, която често се изразява в сезонна трудова мобилност през летните месеци. Макар и възприет като „мъжка работа“, гурбетът днес засяга в голяма степен и жените, които все повече се превръщат в значима група, търсеща препитания в чужбина през лятото, докато мъжете, особено тези, ангажирани в строителните дейности, често търсят работа в София²⁶ (Шопова 2022: 85). Поради тази причина децата биват оставяни на грижите на своите баби и дядовци, много от които все още не са в пенсионна възраст и от своя страна също са трудово ангажирани. В известен смисъл коран-курсът отменя грижата за децата по няколко часа на ден, особено лятото, когато интензитетът на обучението е най-пълен. По този начин те изграждат връзки помежду си, усвоявайки своевременно религиозното съдържание. За това допринасят и футболните срещи между отделните групи курсисти, както и организираниите екскурзии.

Сред най-важните аспекти на заетостта в коран-курсовете е ангажирането и мобилизирането на децата в благотворителните кампании и инициативи. Един от бившите имами изказа тезата, че религиозното обучение е формула за успех, „залог, който не можеш да загубиш“, тъй като то „учи на две основни добродетели – раздаване и себеотрицание²⁷“. Няма съмнение, че една от водещите цели днес на мюсюлманското вероизповедание у нас е да покаже едно лице на исляма²⁸, което се разграничава и отдалечава възможно най-много от стереотипите, свързани с т.нар. политически ислям и всички негови прояви (уахабизъм, салафизъм, ислямизъм и др.) (вж. Троева 2012). Тази политика е следствие от редица събития, като например тези от 2012 г., когато започна т.нар. Процес срещу 13-те имами в Пазарджик, на който бяха повдигнати обвинения на мюсюлмански духовници от Югозападна България за проповядване на ислямски фундаментализъм и връзки с противоречивата организация от Саудитска Арабия Ал Уакф ал-Ислями²⁹ (Троева 2012: 17). Благотворителността е едно от средствата за възстановяването на престижа на вероизповеданието и на доверието към Главно мюфтийство, както и за намаляването на негативните стереотипи в обществените нагласи. Един от начините за постигане на резултат в тази посока е религиозното образование и мобилизирането на учещите се в различни дарителски акции. В последните години коран-курсовете са се пре-

²⁶ Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

²⁷ М. Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново

²⁸ <https://offnews.bg/obshtestvo/glavniat-miuftia-ibeshta-da-pazi-balgaria-ot-radikalen-islam-626618.html> (последно посетен: 12.01.2024 г.)

²⁹ <https://epicenter.bg/article/archive/18561/11/0>

<https://bntnews.bg/bg/a/85623-al-uakf-al-isljami-e-stypila-u-nas-prez-1990-godina> (последно посетени: 12.01.2024 г.)

върнали в ключов фактор, а често и в инициатор и организатор в даването на садака в полза на различни благотворителни каузи. Курсовете активно сътрудничат и взимат участие в дарителски акции, организирани от различни институции – Главно мюфтийство и районните му представителства, образователните институции и местната власт. Начините за събиране на средства варират по места и според съответната кауза, като най-често това са благотворителни базари, отваряне на каси и банкови сметки, индивидуални инициативи и др³⁰. Садаката е често споменаван мотив и в рамките на религиозните и моралните поучения в програмата на коран-курса. Подобни практики срещаме и в други страни, най-вече в такива с преобладаващо мюсюлманско население. В Сингапур тези курсове се осъществяват през почивните дни, като начинът на преподаване, както и съдържанието, се определят от локалните специфики на общността и, на последно място, от религиозните и социалните нагласи – умерени или фундаменталистски, прогресивни или консервативни. Това, което е характерно за религиозните образователни програми в Сингапур е ключовата роля на садаката, която не просто се споменава, а представлява същински раздел от курсовете. Учасниците се биват инструктирани в детайли как сами да инициират кампании за събиране на средства и да имплементират садака и закят като възможни икономически модели (Chew 2014).

В следващата част ще бъдат приведени примери, които илюстрират начините по които се осъществява благотворителната дейност на джамийските настоятелства, вероизповеданието и образователните религиозни центрове в Гоцеделчевско.

Садака и благотворителни кампании при българите мюсюлмани в Гоцеделчевско

Садаката безспорно е сред утвърдените форми на социална взаимопомощ сред мюсюлманското население в региона. Освен като обществен фактор, нейната културна значимост надхвърля дори границите на общности-те, които изповядват исляма. Терминът се открива и в лексиката на част от християнското население в Родопите, което употребява понятието садака (садъкъ) по сходен начин – периодично даване на милостиня с цел опрощаване на греховете (Керемедчиева, Василева 2022: 222). Типовете доброволно отдаване на средства могат да бъдат разделени в четири условни категории. Принципът на групиране се базира най-вече на типа на институцията, която стои в основата на организацията на съответната акция, тъй като в повечето

³⁰ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново; М.Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново

случаи отделните групи се включват впоследствие. На първо място, това са инициативите, подети от местните джамийски настоятелства и коран-курсовете към тях. Втората група представляват кампаниите, инициирани от Главно мюфтийство на национално ниво, или регионалните такива, водени от районното мюфтийство. Третата категория се свежда до благотворителните акции на местната власт и образователните институции, свързани по един или друг начин с мюсюлманското вероизповедание. На последно място ще споменем и кампаниите със смесени организационни ядра.

Местните джамийски настоятелства по отделните селища, както и коран-курсовете, разполагат със своя собствена благотворителна програма. В с. Осиково, каквато е традицията и по другите села с мюсюлманско население, всеки петък се събират средства за определена кауза. Съобщенията и призивите се оповестяват предварително, най-често в четвъртък. Тези кампании могат да бъдат единични, т.е. средствата се събират в един конкретен петъчен ден, но могат да бъдат и дългосрочни, с продължителност до няколко седмици. Такъв е примерът, при който настоятелството на джамията в Осиково в продължение на няколко седмици събира помощи за пострадалите от пожарите в с. Кръстава, Велинградско през 2021 г. Тези петъчни благотворителни акции се осъществяват винаги след хутбето (проповедта), която представлява своеобразна форма на мобилизация³¹. Джамийското настоятелство на с. Осиково разполага и с вакъф – овощна градина, продукцията от която се влага в произвеждането на домашни плодови сокове. Приходите от тяхната продажба се събират в полза на новородените деца в селото, на чиито родители се предоставят пелени и по един Коран. В допълнение, коран-курсът към джамията разполага със своя собствена каса, в която през 2021 г. се събират парични средства за построяване на чешма в селото³².

В с. Рибново по подобен начин джамийското настоятелство осъществява т.нар. анонимна садака. Това е практика, при която дадено частно лице търси помощ, но желае да запази анонимност. Обичайно имамите биват информирани за казуса от посредник, като за човека в нужда се знае единствено неговото местожителство, в повечето случаи от същото село. Акцията се осъществява отново след петъчното хутбе, а парите се предават на нуждаещите се посредством разписан от двете страни протокол – от имамите и председателя на настоятелството и бенефициерът. Тези кампании траят обичайно от една до две седмици, в зависимост от обстоятелствата³³. От този тип садака се възползват обикновено хора, на които се налага да покрият най-често определени медицински разходи. Това което обобщава

³¹ Д. С. 45 г., имам, с. Осиково

³² Д. С. 45 г., имам, с. Осиково; И. Г. 28 г., имам, с. Осиково

³³ М.Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново

същността на петъчните благотворителни акции в джамиите е спешността на случаите. В някои от тях, когато нуждаещите се не са от същото селище, районното мюфтийство издава документ, адресиран към настоятелството, който верифицира достоверността на съответния казус. Това се прави, тъй като в миналото са засвидетелствани опити за измами – издаване на фалшиви медицински бележки и свидетелства³⁴.

Връщайки се към коран-курсове, тяхната активност, освен в събирането на средства, се изразява и в доброволен труд в полза на обществото или за опазване на околната среда. Именно по този начин се осъществява почистването на пътното трасе между селата Рибново и Осиково. Между двете селища, по инициатива на двете настоятелства към джамиите, са поставени и табели, които призовават към поддържане на чистотата по трасето³⁵.

В известен смисъл дори съществува своеобразна надпревара между отделните курсове в даването на садака. Районното мюфтийство се старее да демонстрира пред всички курсисти конкретни примери. Така например, едно от децата от курса в с. Краище създава своя собствена каса, която е предназначена за събиране на помощи в полза на сираци и деца в нужда. Този прецедент се превръща в обща практика, като коран-курсове по селища всяко лято биват подтиквани от РМ-Благоевград сами да организират кампании. Там, където средствата са по-малко, децата се включват в други инициативи – засаждане на дръвчета или посещение на болен. При ифтар (трапеза при разговяване след Рамазан) децата от коран-курса участват в събирането на пари за курбан³⁶, който след това се раздава на сираци³⁷.

Трябва да отбележим, че джамийските настоятелства са не само донор, но и бенефициер. Поддръжката на джамиите и заплащането на имамите (което не възлиза на повече от 650 лв. месечно) е резултат от вноски от страна на самата общност. Даренията за поддръжка на религиозните сгради се осъществява във времето на двата байрама. Тогаво се отварят допълнителни каси за събиране на средства за ремонти и отопление. Самото ръководене на коран-курсове също се възприема от някои имами като форма на садака, тъй като за тази дейност те не получават допълнителни средства, освен еднократни премии, които рядко възлизат на суми, по-високи от 100–200 лв.

³⁴ Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

³⁵ М.Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново

³⁶ Курбанът в народните традиции се възприема сам по себе си като форма на *садака*. Неговото предназначение е преди всичко да бъде раздаван, като достигането му до хора в нужда се смята за още по-голям *севан* (награда) за даващия (Благоев 2004: 281–286).

³⁷ О.К. 40 г., имам, с. Дебрен

Голям процент от тях разчитат на други начини за препитание – повечето имат основна професия или занаят, които практикуват извън имамството³⁸.

Сред приоритетите на Главното мюфтийство е регулирането на нисаба за даването на закят и закят ал-фитр (обозначаван и като садака ал-фитр) всяка година³⁹. Освен тези задължителни за мюсюлманите норми, мюфтийството разгласява и каузи, които се спонсорират на доброволен принцип. Сред най-утвърдените кампании, които се инициират от Главно мюфтийство са Месец за подпомагане на мюсюлманското образование и Седмица на сираците. Първата от двете дарителски акции се организира по време на м. Рамазан. Мюсюлманските села в Гоцеделчевско участват в тази кампания чрез базари, в които участват местните власти, училищата и детските градини, както и джамийските настоятелства. Активните участници в благотворителността в полза на ислямското образование са учениците от 1 до 12 клас. Отново, както при летните инициативи на коран-курсовете, и тук се наблюдава своеобразна надпревара между участниците, която се определя от броя продадени стоки и съответната акумулирана печалба. В Рибново класовете ангажират основно своите родители и близки роднини като потребители, но понякога се включват и заможни бизнесмени от селото и околността. Всеки клас разполага със свой собствен щанд, на който се предлагат различни стоки, основно храни – баници и сладкиши, но също и други, ръчно направени от децата произведения. Макар и инициативата да произтича от националната политика на Главното мюфтийство, организацията на базарите се осъществява на местно ниво, като водещите институции са кметството, училището и джамийското настоятелство. Цените на предлаганите продукти се определят действително на база на качеството им и съответно на старанието, вложено от самите ученици. Обстоятелството, че базарът се осъществява на местно ниво, т.е. потребителите са всъщност близки на учениците, предопределя успеваемостта на кампанията. Другият важен фактор е, че повечето трудови мигранти се връщат в страната за времето на празника. Така например през април 2023 г. в Рибново са събрани ок. 11 хил. лв. в деня на базара. След края на м. Рамазан Главно мюфтийство оповестява сумите, придобити по време на съответната кампания⁴⁰, а детайлни извадки се публикуват в сп. „Мюсюлмани“. Средствата от тази кампания се делегират в полза на духовните училища в страната, издръжка

³⁸ Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново; И. Г. 28 г., имам, с. Осиково; Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново

³⁹ <https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/saobshteniya/11727-2023f.html> (последно посетен: 12.1.2024 г.)

⁴⁰ <https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/novini/11908-800-9.html>; <https://grandmufti.bg/bg/home/spisanie-myusulmani.html> (последно посетени: 12.01.2024 г.)

на учениците в учебните заведения, които са от различни краища на страната, както и за отпечатване на учебни помагала и материали⁴¹

Седмицата на сираците е друга важна инициатива, която всяка година се разполага в рамките на първата седмица от м. ноември. Макар и садаката в полза на децата без един или двама родители да се дава спорадично и през друго време на годината, голяма част от приходите се генерират през ноември. В този случай не се разчита единствено на базарите като начин за събиране на средства, а се отварят и допълнителни каси в джамии и училищата. Организацията е плод на усилията на образователните институции и джамийските настоятелства, както и на местната власт, която предварително дава извадка на децата в нужда. Подобни акции, без изрично да бъдат зададени от Главно мюфтийство, се извършват и през останалата част от годината. Така например в с. Рибново през 2022 на три пъти, в това число и през Седмицата на сираците, са събрани над 60 хил. лв. в полза на деца без един или двама родители⁴².

Освен за спонсориране на национални кампании и каузи в помощ на хора в нужда от страната⁴³, средства под формата на садака се пращат и за чужбина. Най-често това са парични суми или продукти, които се изпращат в страни, пострадали от природни бедствия, какъвто бе случаят след опустошителните земетресения в Турция и Сирия⁴⁴ през 2023 г. Сумите, събрани от мюсюлманската общност в Благоевградско е най-висока в страната, като само от с. Рибново са отпътували 3 камиона с провизии⁴⁵. Други дестинации са страни с извънредно високи нива на бедност, най-вече в Африка (Уганда, Нигер и др.). Помощите са най-вече финансови и са насочени в полза на построяването на кладенци и водопреносни системи, както и за подsigуряване на агнета за курбаните на тамошните мюсюлмани по време на Курбан Байрам. Доскоро мюсюлманската общност в Гоцеделчевско извършвала даренията през ислямски благотворителни организации (няма да бъдат споменавани поименно тук – бел. авт.), но с времето е назряло недоверие спрямо принципите и начините, по които се разпределяли средствата. Освен липсата на прозрачност, местните мюсюлмани подозират, че организациите са усвоявали и прекалено високи комисионни. Понастоящем

⁴¹ М. Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново; О.К. 40 г., имам, с. Дебрен; Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново;

⁴² М. Л. 56 г. бивш имам, с. Рибново; О.К. 40 г., имам, с. Дебрен; Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

⁴³ <https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/saobshteniya/11946-2023-06-15-12-59-29.html> (последно посетен: 13.01.2024 г.)

⁴⁴ <https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/pres-saobshteniya/11896-2-733-666-49-21-2023.html> (последно посетен: 13.01.2024 г.)

⁴⁵ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново

даването на садака за африканските страни се извършва към частни лица и организации в самите засегнати държави⁴⁶. Казусът, свързан с липсата на доверие към международните ислямски хуманитарни организации е предмет на задълбочени изследвания през последните години. Действително, съществуват определени негативни нагласи сред мюсюлманите и по-широката общественост (каквото бе случаят с Ал-Уакф ал-Ислями в България – бел. авт.). Те се изразяват отново в съмнения по отношение прозрачността на практиките на тези организации, както и в подозрения спрямо част от тях за опити за политизиране на благотворителните каузи, дори и за връзки с различни радикални групировки (Ibrahim 2022).

Заклучение

Темата за съвременното състояние на традиционните ислямски форми на благотворителност, особено в България, е поле, което все още не е достатъчно разработено от българската етнологика наука. Предложеното изследване представлява преди всичко опит за дефиниране на един изследователски проблем, давайки същевременно няколко възможни посоки за бъдещи проучвания. Въпреки това, на базата на изложеното дотук можем да направим няколко извода. На първо място, осезаемото участие на ръководните органи на мюсюлманското вероизповедание у нас в благотворителните дейности е явление, което се ползва с нарастващо доверие едва през последното десетилетие. Колебливият имидж на вероизповеданието, породен от противоборствата и своеволията в първите две десетилетия след 1989 г. оставя негативен отпечатък върху повечето негови инициативи (Лозанова 2008: 99). Съдейки по теренните данни обаче, доверието в ръководната роля на Главното мюфтийство в последните години нараства прогресивно и мюсюлманите с охота се включват в неговите кампании. Също така можем да отчетем, че мюсюлманската общност в Гоцеделчевско се утвърждава като един от най-способните донори в тази благотворителна мрежа. Ролята на мюсюлманското образование също е от съществено значение, най-вече в процеса на мобилизация и ангажираност с дарителските кампании. Очевидно наяве излиза опитът да се създаде една система за социално подпомагане и подсилване, която да върне доверието в религиозните институции, както и да приобщи хората обратно в самата религия, която често бива измествана от други сфери на обществения живот. Това често става за сметка на отхвърлянето на определени културни елементи, което от своя страна поражда нуждата от въвеждането на нови такива и поради тази причина резултатите не винаги са достатъчно убедителни. Въпреки това, благоотво-

⁴⁶ Д. А. 30 г., учител, имам, с. Рибново; Н. Г. 62 г. имам, с. Рибново

рителността остава една от сферите, в които изглежда се затвърждава един своеобразен социален консенсус.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Благоев, Г. 2004. Курбанът в традицията на българите мюсюлмани. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“
- Керемедчиева, С., Василева, Л. 2022. Речник на един архаичен родопски говор – говор на Ропката. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов.“
- Лозанова, Г. 1996. Деца и ислям. В: Български фолклор, кн. 3–4, 21-37
- Лозанова, Г. 2008. Доброволна и задължителна милостиня (садака и закят): понятие и практика у българите мюсюлмани. – В: Рудозем и околностите му – археология, етнография и история, Том 1. София: ИБЦТ, 83 – 131
- Мутафчиева, В. 1993. Османска социално-икономическа история. София: Издателство на БАН
- Троева, Е. 2011. Религия, памет, идентичност: българите мюсюлмани. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“
- Троева, Е. 2012. „Традиционен“ и „нов“ ислям в България. В: Български фолклор, кн. 3–4, 5–23
- Шопова, Б. 2022. Да отидеш „на кяр“/„навън“ – сезонна трудова мобилност сред българи мюсюлмани от Югозападна България. Икономически, социални и културни последици върху останалите в България близки и роднини. – В: М. Маева, М. Христова (съст.). Културни и социални последици от емиграцията върху българското общество (ОСТАНАЛИ). София: „Парадигма“, 77–85
- Abdullah, R., Basir, K.H. & N. H. Halim. 2022. Challenges of Waqf Land Development in Brunei Darussalam. In: Ismail, A. G., Abdullah, R. & Zaenal, M. H. (Eds.). Islamic Philanthropy. Exploring Zakat, Waqf and Sadaqah in Islamic Finance and Economics. Cham: Palgrave Macmillan, 75–82
- Bosworth, C. E., Donzel, E. v., Heinrichs, W. P. & G. Lecomte. 1995. The Encyclopaedia of Islam, vol. VIII, Leiden: Brill
- Chew, P. 2014. Coming to Grips with Modernization: The Teens aL.I.V.E. Programme and the Teaching of Sadaqah (Giving of Alms). In: Buang, S. & P. Chew. Muslim Education in the 21st Century. Asian Perspectives. London and New York: Routledge, 142–161
- Dasar, M., Sujimon, Md. 2020. The Classical Islamic View of Sadaqah: A Preliminary Study. In: International Journal of Islamic Economics and Finance Research, 1(2 December), 89–88
- el-Yousfi, A. 2020. “8 The Anthropology of Islam in Light of the Trusteeship Paradigm“. In Islamic Ethics and the Trusteeship Paradigm/﴿بين امتي الى حسن وقيم الاسلام الى قال خال﴾. Leiden, The Netherlands:﴿﴾
- el-Zein, A. H. 1977. Beyond Ideology and Theology: The Search for the Anthropology of Islam. Annual Review of Anthropology, 6, 227–254
- Ghodsee, K. 2010. Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria. Princeton: Princeton University Press
- Hallaq, W. 2009. An Introduction to Islamic Law. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hassan, S., Amuda, Y. J., & Parveen, R. 2017. Persecuted Muslim Minority: Zakat, Waqf, and Sadaqah as Financial Instruments for Human Development. In: *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 15(25), 475–484.
- Htay, S.N.N., Salman, S.A. & Soe, M. 2014. “Integrating zakat, waqf and sadaqah: Myint Myat Phu Zin Clinic model in Myanmar“. In: *Tazkia Islamic Finance and Business Review*, Vol. 8 No. 2, 170–186
- Ibrahim, I. Y. 2022. The Politicization of Islamic Humanitarian Aid: The Case of Islamic NGOs. In S. Raudino & P. Sohn (Eds.), *Beyond the Death of God: Religion in 21st Century International Politics* (pp. 200–226).
- Lewis, B., Menage, V.L., Pelliatt, Ch. and J.Schacht. 1986. *The Encyclopaedia of Islam*, vol. III. London: Luzac&Co.
- Radushev, E., Ivanova, S. & Kovachev, R. 2003. Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library. Part 1 – Registers. Sofia: IMIR
- Schielke, Samuli. 2018 2023. “Isla-m“. In *The Open Encyclopedia of Anthropology*, edited by Felix Stein. Facsimile of the first edition in *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Online: <https://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/482>
- Suprayitno, E., Khusnudin & K. Amaliya. 2023. Zakat, Infaq, Sadaqah, and Wakaf (Ziswaf) Funds and the Post-disaster Recovery of Mount Semeru Eruption. In: R. N. Indah et al. (Eds.): *AICOLLIM 2022, ASSEHR 725*, pp. 664–673
- Tapper, R. 1995. “Islamic Anthropology“ and the “Anthropology of Islam.“ In: *Anthropological Quarterly*, 68(3), 185–193.
- Triyowati, H., Y. Masnita and Khmosiyah. 2018. Toward ‘Sustainable Development’ through Zakat – Infaq-Sadaqah Distributions – As Inclusive Activities – For the Development of Social Welfare and Micro and Small Enterprises. In: *Australian Journal of Islamic Studies* 3, no. 1: 24–44
- Widger, T., F. Osella. 2021. Trading futures: Sadaqah, Social Enterprise and the Polytemporalities of Development Gifts. In: *Focaal* 90: 106–119.
- Zaenal, M. H., A. G. Ismail & M. H. M. Shafiai. 2022. Philanthropy from Islamic Tradition. In: Ismail, A. G., Abdullah, R. & Zaenal, M. H. (Eds.). *Islamic Philanthropy. Exploring Zakat, Waqf and Sadaqah in Islamic Finance and Economics*. Cham: Palgrave Macmillan, 23–50

ОНЛАЙН РЕСУРСИ:

Превод на Свещения Коран. Прев. Цв. Теофанов, Сура ат-Тауба, 60 (<https://koranbg.com/>)

Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021 г. – Национален статистически институт. <https://census2021.bg/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B8-%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5/> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

<https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnicheski-grupi-i-obshtnosti/balgarski-musulmani.html> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

„Ислям лекции“ <https://www.youtube.com/@DIDO85f>; (последно посетен: 9.01.2024 г.)

„Аз съм мюсюлманин“ <https://www.youtube.com/@user-od9jk9vi9b> (последно посетен: 9.01.2024 г.)

Джамия в с. Осиково <https://www.youtube.com/@user-wk6ui9wt5s>; (последно посетен: 9.01.2024 г.)

Централна джамия в с. Вълкосел <https://www.youtube.com/@djamiavalkosel6771> (последно посетен: 9.01.2024 г.)

https://web.mon.bg/upload/16584/UchProg_religia_isljam.pdf (последно посетен: 9.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/e-knizharnitza/etika.html> (последно посетен: 9.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/e-knizharnitza/religiya.html> (последно посетен: 10.1.2024 г.)

Онлайн коран-курс https://www.youtube.com/playlist?list=PL4mHHCXBP_6y8bWgulfmGS9LRfnfy9FN (последно посетен: 10.1.2024 г.)

<https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100907785/glavnoto-muftiistvo-v-balgaria-zapochna-davrachva-nagradi-za-prinos-kam-religiata> (последно посетен: 12.01.2024 г.)

<https://offnews.bg/obshtestvo/glavniat-miuftia-obshta-da-pazi-balgaria-ot-radikalen-islam-626618.html> (последно посетен: 12.01.2024 г.)

<https://epicenter.bg/article/archive/18561/11/0>

https://bntnews.bg/bg/a/85623-al_uakf_al_isljami_e_stypila_u_nas_prez_1990_godina (последно посетен: 12.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/saobshteniya/11727-2023f.html> (последно посетен: 12.1.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/novini/11908-800-9.html> (последно посетен: 12.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/home/spisanie-myusyulmani.html> (последно посетен: 12.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/saobshteniya/11946-2023-06-15-12-59-29.html> (последно посетен: 13.01.2024 г.)

<https://grandmufti.bg/bg/up-to-date/pres-saobshteniya/11896-2-733-666-49-21-2023.html> (последно посетен: 13.01.2024 г.)

КЪМ ВЪПРОСЪТ ЗА ОБРАЗОВАТЕЛНО И СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ В УСЛОВИЯ НА БЕДНОСТ И КРИЗИ

Лало Каменов

Резюме: Настоящият анализ е част на приоритет „Образование“ от фундаментално теоретично изследване, реализиращо се по проект „Етнически и конфесионални специфики на изолирани общности при бедност и криза“, реализиран СУ „Св. Климент Охридски“ (Исторически факултет, катедра „Етнология“), финансиран от Фонд научни изследвания – „Конкурс за финансиране фундаментални научни изследвания – 2020 г.“ В статията се представя ситуационен анализ на съществуващи проблеми в сферата на образователното и социално включване на уязвимите групи у нас, вследствие на проведена теренна работа. Анализирани са целеполагащи за европейски, национални и международни документи, регламентиращи политики за реализирането на тези процеси. Анализът извежда насоки за изпълнението на тези стратегически документи и съпровеждащи ги цели и за координационни механизми, относно взаимодействие и синхронизиране между образователните и социалните институции, органите на централната и местната власт, културните институции, научните организации и институции, социалните партньори, работодателите и структурите на гражданското общество. Настоящото изследване има за цел да целеположи мерки за по-ефективното изпълнение на политики, намаляващи бедността и неравенствата и подпомогане на хора от уязвими групи.

Ключови думи: poverty, crises, educational and social inclusion, promotional educational measures

Въведение: Ситуационен анализ на образователна и социална политика в национален и европейски контекст:

През 2015г. на среща на върха по устойчивото развитие в рамките на ООН се прие Дневният ред за развитие след 2015 г. „Да преобразим нашия свят: Програма за устойчиво развитие до 2030 г.“¹. В програмата са изведени най-наболелите проблеми, свързани с преодоляването на крайната бедност, глада, болестите и др., както и въпроси, свързани с опазването на околната среда, постигането на устойчиво икономическо развитие и потребление, изграждането и функционирането на демократични институции, елементи по спазването на правата на човека, равенството на половете и

¹ „Да преобразим нашия свят: Програма за устойчиво развитие до 2030 г. Достъпно: <https://www.nsi.bg/bg/content/19408/%D1%86%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%83%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B9%D1%87%D0%B8%D0%B2%D0%BE-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5-2030>

други. Като основополагащ документ в международен аспект програмата е инкорпорирана в Европейската визия за развитие на образованието. С особен фокус е отразена „Цел 4: Осигуряване на приобщаващо и справедливо качествено образование и насърчаване на възможностите за обучение през целия живот за всички“

Още през 2009 г. в Заключения на Съвета (2009/С 119/02), относно стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението („ЕСЕТ 2020 г.“²) като една от стартегическите цели е определена Стратегическа цел 3: Утвърждаване на равнопоставеността, социалното сближаване и активното гражданско участие. В изпълнение на тази цел се указва, че „Политиката по образование и обучение е необходима за „справянето с неравнопоставеността в образованието следва да се осъществява чрез осигуряване на висококачествено образование в ранно детство и целенасочена подкрепа, както и чрез насърчаване на приобщаващо образование. Системите за образование и обучение следва да си поставят за цел всички учещи, включително учещите с неравностоен социален произход, учещите със специални потребности и мигрантите, да завършват образованието си, в т.ч. и при необходимост посредством възможности за втори шанс за образование и осигуряване на по-индивидуален подход в обучението. Образованието следва да насърчава межкултурните компетентности, демократичните ценности и зачитането на основните права и опазването на околната среда, както и борбата срещу всички форми на дискриминация, като подготвя младите хора за положително взаимодействие с връстниците им с различен произход.“

В Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Укрепване на европейската идентичност чрез образование и култура“ от 17 ноември 2017 г. относно мерките за инвестиране в хората и тяхното образование се подчертава, че „Вторият проблем е свързан с равните възможности. Учениците с по-слаби резултати често идват от семейства в неравностойно положение (т.е. от домакинства с нисък доход или образование). Това показва, че на практика образованието често не предлага реална възможност за социална мобилност. „Качествено образование“ означава не само да се постигат добри резултати, но също така да се гарантира, че всички ученици получават подкрепата, от която се нуждаят, за да постигнат добри резултати“³.

² Заключения на Съвета (2009/С 119/02), относно стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението („ЕСЕТ 2020 г.“) достъпно на: <https://web.mon.bg/bg/100209>

³ Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Укрепване на европейската

През 2017 г. на Социалната среща на върха в Гьотеборг, Швеция европейските лидери утвърждават създаването на Европейско пространство за образование⁴ За приоритетни области за сътрудничество между Европейската комисия и държавите – членки на Европейския съюз (ЕС) са приети: подобряване на качеството и равнопоставеността в образованието и обучението учителите, обучителите и директорите на училища; цифровото образование; екологичното образование и Европейското пространство за образование в света. Във всяка приоритетна област се акцентира на образованието и грижите в ранна детска възраст; училищното образование: висшето образование: ученето за възрастни; професионалното образование и обучение.

В продължение на практиката на Комисията с Препоръка (2018/С 189/01) на Съвета на Европейския съюз се препоръчва на държавите да осигурят условия за подкрепа на „правото на качествено и приобщаващо образование, обучение и учене през целия живот и да осигуряват възможности за всички да развиват ключови компетентности, като използват в пълна степен документа „Ключови компетентности за учене през целия живот — Европейска референтна рамка“⁵. С Резолюцията на Съвета относно по-нататъшното развитие на европейското пространство за образование от ноември 2019 г.⁶ се конкретизира визията за постигането на европейското пространство за образование до 2025 г. в шест измерения. С последваща Резолюция на Съвета 2021/С 66/01⁷ е въведена стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението с оглед на европейското пространство за образование и отвъд него (2021—2030 г.)

Национална програма за развитие: България 2030 е одобрена с Решение № 33 на Министерския съвет от 20 януари 2020 г.⁸ Детайлизирано отражение визията има в Приоритет „Образование и умения“. Приоритетът кон-

идентичност чрез образование и култура“. Достъпно на:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0673&from=RO>

⁴ Европейско пространство за образование. достъпно на: <https://education.ec.europa.eu/bg/about-eea/the-eea-explained>

⁵ ПРЕПОРЪКА НА СЪВЕТА от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (2018/С 189/01) достъпно:

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7)

⁶ Резолюция на Съвета относно по-нататъшното развитие на европейското пространство за образование в подкрепа на ориентирани към бъдещето системи за образование и обучение достъпно: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13298-2019-INIT/bg/pdf>

⁷ Резолюция на Съвета 2021/С 66/01

достъпно на:

https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=uriserv:OJ.C_.2021.066.01.0001.01.ENG

⁸ Достъпна на <https://nccedi.government.bg/bg/node/329>

кретизира пет подприоритета, като към всеки от тях са посочени области на въздействие и международно измерими индикатори за проследяване на напредъка. Прилагането на политиката следва да бъде в контекста на единна всеобхватна концепция за развитието на образованието, а въздействията от политиките да бъдат широкоспектърни и синхронизирани. За успешно-то включване на уязвимите групи в процеса на образование са определени следните аспекти⁹:

- приемане на мерки за обхващане, трайно приобщаване и превенция на отпадането от образователните институции деца и ученици.

- осигуряване на равен достъп до предучилищно, училищно и висше образование чрез преодоляване на демографски, социално-икономически и културни бариери.

- планиране на мерки за формиране на граждански и социално емоционални умения на деца и ученици и практически ориентирани знания.

Във връзка с Приоритет 1 „Образование и умения“ е проектът на Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България за периода до 2030 година. Социокултурната перспектива тук е разгърната в по-широк аспект: като стремеж за формиране на **ценности** и превръщането им в ценностно-ориентирано поведение за осигуряване на най-благоприятна образователна среда за всяко дете/ученик в условията на межкултурна рефлексия и недопускане на дискриминация. Предвиждат се конкретни политики за формиране на компетентности у децата/учениците за интеркултурен диалог, разбиране и оценяване на културното многообразие и за подкрепа за личностно развитие на деца и ученици от уязвими групи.

Реформирането на образователните и социалните системи в Европейския съюз е свързано с:

- достигането им до повече лица в неравностойно образователно и социално положение, за да им се даде възможност да се образуват и да развият пълния си потенциал, независимо от своя социокултурен, социален и етнокултурен произход, както и насърчаване на тяхното социално приобщаване и социално включване;

⁹ The future of education and skills Education 2030, достъпен на: [https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20\(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf), както е индексирано на 11.08.2019 година.

Съобщение на Европейската комисия „Укрепване на европейската идентичност чрез образование и култура“ (COM(2017)673, с. 3, достъпно на:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0673&from=RO>, както е индексирано на 08.08.2018 г.

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=DE](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=DE)

- осигуряване на адекватни инвестиции в образованието на всички равнища на образователната система за идентифициране и осигуряване на личностни и когнитивни компетентности;
- промяна в подхода на базисното, поддържащо и кариерно квалификационно обучение на учителите;

В този контекст образованието притежава съществена роля не само за подпомагане на икономическия просперитет, но и включването и участие в обществения живот, насърчаване на активно гражданство, уважението към многообразието и основните ценности на ЕС. В условия на продължаващата финансова и икономическа криза, на засилена външна и вътрешна миграция, висока младежка безработица и засилване на радикализацията и тероризма са необходими превантивни и компенсаторни мерки в сферата на образованието, социалните дейност и здравеопазването. Те изискват взаимодействие и координация между образователните и социалните институции, органите на централната и местната власт, културните институции, научните организации, социалните партньори, работодателите и структурите на гражданското общество.

Основните образователни проблеми се свеждат до следното:

- „отсъствие на специфична подготовка на учителите, както в областта на етнопедагогическото взаимодействие с деца с различен етнокултурен произход, така също и в областта на етнопсихологията, етнопедагогиката и психологическата антропология.“/ Колева И.,2022/
- „учителите не могат да се справят с дидактическите затруднения на учениците при овладяване на учебното съдържание, предпоставени от недоброто владение на български език и отсъствието на психическа и социална готовност за училище на деца, които не са преминали задължителното предучилищно образование“¹⁰.
- не се популяризират програмни системи по интеркултурно образование в детските градини, както и иновативни интеркултурни образователни модели в училище¹¹ (Колева И.,2017).
- „квалификационната дейност е масовизирана, без да се осъществява мониторинг и контрол по обективни количествени и качествени индикатори“¹².

¹⁰ (Колева И, 2015) Рефлексивният подход: методология, парадигми и факти, сп. Стратегии на образователната и научната политика, година XXIV, книжка 2, 2016

¹¹ (Колева И.,2017) Рефлексия на социално включване на уязвими етнически общности и групи

¹² Колева, И. (2017): Рефлексивна картина за социално включване на уязвими етнически общности и групи у нас. Министерство на образованието и науката: Аз-Буки. История 25, № 6: 684–692.

Теренните ни изследвания в периода на проектните дейности в различните форми за следдипломна квалификация на учители на национално равнище, доказват:

- Непознаване и неприлагане на вариативни ценностно - ориентирани дидактически и възпитателни технологии на форми, в процеса на педагогическо взаимодействие с деца, ученици и родители в условията на мултиетническа образователна среда.

- Непознаване и неприлагане на кооперативни рефлексивни форми на педагогическо взаимодействие с помощник- възпитателя и помощник на учителя и образователният медиатор в мултиетническа среда.

- „Неприлагане и непознаване на вариативни и иновативни модели за социално включване на детето и ученика от уязвимата етническа общност или група.“ (Колева И, 2022)

Необходима е образователна политика, насочена към създаване на условия за подкрепа на индивидуалността на всяко дете/ученик, на всеки младеж, чрез премахване на пречките пред ученето и към създаване на възможности за развитие във всички аспекти на живота, което прави основополагащ принципът за недискриминация и равенство в третирането и във възможностите за участие в обществения живот. Разпространяването и подхранването на стереотипи и предразсъдъци по отношение на „различните“ е свързано с формирането на дистанции между различните етнокултурни общности. Най-често стереотипите и предразсъдъците са предпоставки за случването на дискриминационни прояви, които от своя страна подхранват чувството на онеправданост и несправедливост на хората, считащи се за жертва на дискриминация. Информираността е съществен фактор за осъществяване на превенция и защита от дискриминационните деяния и същевременно за промяна на негативните нагласи. Честа практика е свързването на чувството за дискриминация и социалното положение на хората. Например за дълготрайната безработица често се сочи дискриминационното отношение на работодатели и институции, особено при носители на етнически маркери, а най- често при граждани самоопределили се като роми. В по-малка степен се приема като основна причина ниското образование или липсата на завършено средно образование.

Социалното и образователното включване са процеси взаимно обусловени с ясни зависимости по между им и в тази връзка изискват изграждане на капацитет, както в институционален аспект, така и на личностно равнище. Гарантирането на мерки за социално и образователно включване извежда като задължителното условие изграждането и осигуряването на подкрепяща и позитивна образователна и социална среда.

От съществено значение е осъществяването на образователното и социално включване със семейството в условия на бедност, чрез дейността на образователните медиатори и социалните работници в образованието. „Образователната интеграция е институционален процес, при който образователни субекти, носители на етнокултурни специфики, си взаимодействат в единна образователна среда, като в процеса на обучение и възпитание формират интеркултурни компетентности и споделени граждански ценности, запазвайки своята етнокултурна идентичност и получавайки равни възможности за социална реализация“¹³.

Предизвикателство пред българската образователна и социална система е необходимостта за внедряването на професии в сферата на образованието и социалните услуги, които да притежават утвърдена степен на професионална квалификация към НАПОО. Част от професиите, като „помощник на учителя“ и „образователният медиатор“ не се припознават от МОН. Отсъства координация в списъка на професиите за професионално образование и обучение по чл. 6, ал. 1 от Закона за професионалното образование и обучение (ЗПОО), в област на образование „Социални услуги“ и професионално направление 762 „Социална работа и консултиране“¹⁴. /Методика, 2021/ Това изисква актуализиране на списъка на професиите с подходящи професионални характеристики в условията на бедност и социална криза.

За да се приложи подходящ организационен подход в социалното и образователно включване в условията на бедност и криза е необходимо:

Да се извърши SWOT анализ на същността и особеностите на функционалните компетентности на непедagogическите специалисти в процеса на взаимодействие: „образователна институция – семейство.“ (Каменов, 2021, с. 7)

Да се извърши PEST анализ на етнопедагогическото взаимодействие между образователна институция и родителска общност в системата на предучилищното и училищно образование и като следствие актуализиране на стратегията за развитие на конкретната образователна институция./както и програмната система в условията на предучилищното образование, спрямо държавният образователен стандарт по интеркултурно образование.(Каменов Л.,2019: 107)

„Да се промени подходът на педагогическо взаимодействие с родителите от етническите малцинства“. (Каменов 2019, 2020: 3)

¹³ Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства.

https://coiduem.mon.bg/wp-content/uploads/2018/06/Strategy_obrazovatelna_integracia_2015.pdf

¹⁴

В изпълнение на ангажиментите на България, като пълноправен член на Европейският съюз, някои директиви бяха транспонирани в националното законодателство за нормиране на изпълнението на компенсаторни политики чрез прилагането на насърчителни мерки. В Закона за защита от дискриминация чрез чл. 7 са установени случаите, които могат да се считат като насърчителни действия в отделните сфери. „Транспонирането на редица директиви в националното законодателство установи изпълнението на тези политики чрез прилагането на насърчителни образователни мерки към определени групи деца и ученици и родители. Като конституционно право, недискриминацията е публичен ангажимент за трите вида власти да създадат функционални и институционални механизми за реализирането ѝ във всички сфери на обществения живот“¹⁵.

„Три момента определят рамката за приложение на насърчителните мерки. Те имат юридическо и социално-психологическо и психолого - педагогическо измерение“¹⁶. От гледна точка на юридическото измерение съществуват следните изисквания. В съответствие с Общ коментар № 20 на Комитета на ООН за икономически, социални и културни права се указва, че бланкетното адресиране на забраната за формална дискриминация няма да гарантира реална равнопоставеност, както е предвидено и посочено в чл. 2, §2 от Международният пакт за граждански и политически права. Премахването на дискриминацията *de facto* изисква да се обърща достатъчно внимание на групи от физически лица, които са засегнати исторически или постоянно се засягат. В случая контролирането дали е налично неравно третиране на лица при сравнима ситуация, не е достатъчно. Държавите страни трябва незабавно да приемат необходимите мерки, за да предотвратят, намалят и премахнат условията и нагласите, които причиняват или увековечават материалната или *de facto* дискриминация. Конвенцията за борба срещу дискриминацията в областта на образованието също предвижда конкретни мерки, които не следва да се считат за дискриминация¹⁷.

¹⁵ Каменов Л.(2021] „Рефлексивна картина на дискриминационни фактори в сферата на средното образование /2012–2017 г./ авт. докт. дисертация, СУ „Св. Климент Охридски“, И

¹⁶ Каменов Л., (2019) Рефлексивна картина на специални „мерки – модели“ за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства и други групи в неравнопоставено положение/сп. „Предучилищно и училищно образование“, брой 3/ 2019 г. 64–77, ISSN 2535-0692 (Print).<https://www.obrazovaniebg.org/sadarzhanie/spisanie-organizatziya-i-upravlenie-na-uchilishteto-i-detskata-gradina?start=12>

¹⁷ Конвенция за борба с дискриминацията, чл. 2. Следните положения не се разглеждат като дискриминация от гледна точка на чл. 1 на настоящата Конвенция, ако те се допускат в отделни държави: а) създаването или запазването на отделни системи образование или учебни заведения за учащите се от двата пола в случаите, когато тези системи или заведения осигуряват еднакъв достъп до образованието, когато техният преподавателски състав има еднаква квалификация, когато те разполагат с помещения и са обзаведени по един и същ начин

По правило позитивните действия не създават колективни права. Не създават и „права в повече“, но улесняват достъпа до тях. Те са изключения от забраната за дискриминация, които търпят обществената си оправданост в различни аспекти. Когато с тези мерки се преследва „включване“ или „интеграция“, те се нареждат твърде близко до съпричастните права. Позитивните мерки винаги изискват конкретна законова уредба, за да бъдат задействани. „И правата на съпричастие, и позитивните мерки предполагат активност от „правоимащия“, изразяваща се в желание на индивида“¹⁸. Българският антидискриминационен закон допуска и задължава реализиране на позитивни мерки. Въпреки че не ги урежда по изчерпателен начин, той урежда неприлагането на такива мерки в определени случаи, като изрични нарушения на антидискриминационното законодателство, подлежащи на наказване. Подходът следва да бъде толериран. Няма как рамковият антидискриминационен закон да не предвиди необходимите за едно демократично общество насърчителни мерки, чрез които ще се въздейства върху значими *de facto* неравенства.

Естеството на изключенията предполага, че чл. 7 от 33Дискр. Съгласно чл. 10 от 33Дискр. при осъществяването на правомощията си държавните органи и органите на местното самоуправление са длъжни да предприемат всички възможни и необходими мерки за постигане на целите на този закон, включително да предприемат мерки:

- в областта на образованието и обучението за осигуряване на балансирано участие на жените и мъжете, *доколкото и докато тези мерки са необходими*;
- в полза на лица или групи лица в неравностойно положение на основата на признаците по чл. 4, ал. 1 с цел изравняване на възможностите им, *доколкото и докато тези мерки са необходими*.

и позволяват обучението да се води по еднакви програми; б) създаването или запазването поради религиозни или езикови съображения на отделни системи за образование или учебни заведения, даващи образование според избора на родителите или законните настойници на учащите се, в случай, когато включването в тези системи или влизането в тези заведения е доброволно и ако даването от тях образование отговаря на нормите, предписани или утвърдени от компетентните органи за образование, по-специално по отношение на образование от една и съща степен; в) създаването или запазването на частни учебни заведения в случаи, когато те имат за цел не изключването на каквато и да било група, а само допълване на възможностите за образование, предоставяни от държавата, при условие че тяхната дейност действително отговаря на посочената по-горе цел и че даването от тях образование отговаря на нормите, предписани или утвърдени от компетентните органи за образование, по-специално по отношение на нормите за образование от една и съща степен.

¹⁸ Агенция на Европейския съюз за основните права (FRA) – Позитивни мерки, механизъм на приложение; https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/479-ar08_p1_bg.pdf

По аргумент на чл. 6, ал. 2 от ЗЗДискр¹⁹. тези мерки следва да бъдат гарантирани и при изработването на проекти на нормативни актове, както и при тяхното прилагане от държавните и обществените органи и органите на местното самоуправление. Задължението за такива мерки в ЗЗДискр е самостоятелно и не зависи от установяването на дискриминация по чл. 4, ал. 1 от ЗЗДискр., т.е. няма необходимост от мотивиране на изпълнението на мерките с установена дискриминация.

Задължение за еднакво третиране на гражданите от държавната власт допуска още тълкувателно решение № 14/1992 г. на Конституционния съд (КС) по конституционно дело 14/1992 г.²⁰, а както вече беше изразено еднаквото третиране на ситуациите съдържа необходимостта държавната власт да третира различно *de facto* неравенствата. От друга страна, в тълкувателното решение се подчертава и необходимостта от предоставяне на привилегии на определени социални групи според Конституцията. С Решение № 1/2005 г. КС налага вече съвременното разбиране за недискриминация и осигуряване на равенство във възможностите, в контекста на ценности, изведени от Конституцията на Р.България. В мотивите на решението от принципа на равенство се извеждат както конкретна забрана за привилегия и ограничения (чл. 6, ал. 2 от КРБ), така и конституционно задължение за активни действия с цел преодоляване на съществуващи неравенства, което по-скоро е откриваемо в други конституционни текстове (арг. чл. 4, ал. 2, чл. 14, чл. 47, ал. 2, чл. 51, ал. 3 от КРБ). Така законодателят може да наруши КРБ и с оглед пасивността си по определени случаи, които изискват активната му намеса, да „наложи“ равноправие. Подходът е вече различен – правото на недискриминация и гарантирането на равенството се преценяват и от редица позитивни мерки, заложили в самата Конституция, с цел преодоляване на неравенства и злоупотреба с произвол. От друга страна, ако се ползва лексиката в решението, но в друга посока, не бива да се допуска принципът за равенството да бъде неприсъщо натоварван, при което всякакво правно равенство и неравенство да бъде квалифицирано като противоречащо, а от тук – ясното съдържание и приложимост на принципа да бъдат накърнени. Изводът е, че позитивното въздействие е оправдано на общо основание в КРБ, само доколкото упражняването на различните права и постигането на конституционните ценности изискват това.

Поначало привилегиите са нарушения на принципа на равнопоставеност. Етимологически терминът „привилегия“ идва от *privus legis*, т.е. извън

¹⁹ Закон за защита от дискриминация.

²⁰ Решение № 14 от 10 ноември 1992 г. по конституционно дело № 14/1992 г. за тълкуване на чл. 6, ал. 2 от Конституцията (обн. ДВ, бр. 93 от 17 ноември 1992 г.); <http://www.constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/dccd9abf-7f5b-4ea7-9f2c-dc5d5de4afa7>

правото. Затова в една правова държава привилегиите трябва да се смятат предварително изключени. В определени случаи обаче привилегиите, които Конституцията допуска, са обществено необходими и социално оправдани. Те се създават за преодоляване на съществуващо неравенство, с цел да се стигне до желаното постулирано равенство. Такава е например предвидената в чл. 47, ал. 4 и чл. 51, ал. 3 особена закрила на държавата и обществото за децата, останали без грижата на близките си, за старите хора, които нямат близки и не могат да се издържат от своето имущество, както и за лицата с физически и психически увреждания. Привилегиите, които се предоставят на тези граждани, са компенсаторни блага с оглед неизгодното социално положение, в което са изпаднали.

В Закона за защита от дискриминация специалният раздел, посветен на недопускането на дискриминационни практики в образованието (Глава втора, Раздел II от ЗЗДискр.), определя в чл. 30, че ръководителят на обучаващата институция е длъжен да постави на видно място текста на закона, както и всички разпоредби от вътрешните правила, отнасящи се до защита от дискриминация. Важно е да се знае, че законодателят е регламентирал недопускане на дискриминация и от лицата, които осъществяват учебно-възпитателния процес, както и от съставителите на учебници и учебни помагала. Всички те са длъжни да предоставят информация и да прилагат методи на обучение и възпитание по начин, насочен към преодоляване на стереотипи за ролята на жената и мъжа във всички сфери на обществения и семейния живот, както и за преодоляване на отрицателните стереотипи към лицата, принадлежащи към расови, етнически и религиозни групи и към лицата с увреждания.

Заключение

В анализираните основни национални и европейски документи в образователната и социална сфера у нас в периода 2016 –2022 г. продължават следните тенденции:

- „непознаване и неприлагане на вариативни ценностно ориентирани дидактически и възпитателни технологии на форми в процеса на педагогическо взаимодействие с ученици и родители в условията на междуетническа среда“²¹
- „непознаване и неприлагане на кооперативни рефлексивни форми на педагогическо взаимодействие с помощник-възпитателя и помощник на учителя в междуетническа среда;

²¹ Колева, И. Рефлексивна картина за социално включване на уязвими етнически общности и групи у нас. Министерство на образованието и науката: Аз-Буки. История 25, № 6 (2017): 684–692.

- в условията на педагогическата практика невинаги се прилагат вариативни и алтернативни модели и средства за социално включване на детето и ученика от уязвимата етническа общност или група²².

- „Компетентностно образователна базисна политика на всичките негови етапи. В разбирането на компетентностите се включват не само знания, умения и нагласи, но и *ценности*“²³.

- Утвърждаване на нова общосподелена визия за образование изисква цялостната организация на националните системи за образование да се базират на ценностно – ориентираният подход. (Колева, 2022, с. 12).

С влизането в сила на Закона за предучилищното и училищното образование²⁴ са създадени нормативни условия за осъществяване на мерки и политика за обхващане и успешно включване и трайно приобщаване на децата и учениците от уязвими групи. Повишаването на обхвата на децата и учениците в предучилищното и училищното образование и намаляването на дела на отпадналите от училище са кодирани, като едни от най-важните задачи в областта на образованието, които изискват интегрирани и синхронизирани действия на заинтересованите институции. С тази цел се прилага Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане, включване и предотвратяване на отпадането от образователната система, създаден с ПМС № 100 от 8 юни 2018 година²⁵. Изпълнението на Механизма за съвместна работа на институциите по обхващане и задържане в образователната система на децата и учениците в задължителна предучилищна и училищна възраст показва приблизително 10,6% брутна ефективност и съответно 23,5% нетна ефективност (поради огромен брой заминали в чужбина деца) през 2018 г. и приблизително 37,6% нетна ефективност през 2019 г. Дейностите по Механизма следва да продължат до постигане на заложените цели. В периода от 2018 година до 2022 година дейността по Механизма се надгражда с изпълнението на национална програма „Заедно за всяко дете“ чрез комплекс от мерки за подкрепа на екипите за обхват и за активно включване на родителите в работата по мотивиране на децата и учениците да посещават училище. Механизмът е основополагаща мярка в политиките

²² Пак там.

²³ Колева И.2015 сп. „Продължаващо образование“ „Анализ на образователни политики в междуетническа среда“ достъпно на: <https://diuu.bg/emag/13139/11/>

²⁴ Закон за изменение и допълнение на Закона за предучилищното и училищното образование (ДВ, бр. 79 от 2015 г.), Обн. ДВ. бр.82 от 18 септември 2020 г., достъпно на: <https://www.mon.bg/upload/23943/zkn-izmZakonaPUO-18092020.pdf>

²⁵ ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 100 ОТ 8 ЮНИ 2018 Г. за създаване и функциониране на Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и включване в образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст достъпно на: <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=127310>

за превенция намаляване на дела на преждевременно напусналите училище (за краткост ПНУ), които се прилагат ведно с други мерки за превенция на отпадането от училище, вкл. за приобщаващо образование, за преодоляване на социално-икономическите, регионалните и културни бариери за достъп до образование, както и за интервенция и компенсиране на ПНУ. В резултатна дейностите по механизма през учебната 2021/2022 година се намалява броят на необхванатите 5-, 6- и 7-годишни деца./с 9144 петгодишните, с 6894 шестгодишните и с 2641 седемгодишните деца./

Осигуряването на „качествено образование в мултикултурна среда“ също среща проблеми при реализацията си. Ясно и еднозначно е увеличена подкрепата за настаняване на деца в разноетнически училища и детски градини и от 387 деца през 2014 г., подкрепените през 2018 г. деца вече са 3468.

Създаденият национален стандарт „Гражданско, здравно, екологично и интеркултурно образование образование²⁶“ съответства на релевантните международни стандарти. Произтича обаче необходимостта от актуализиране като отделен като самостоятелен стандарт. По същество, погрешно се интерпретира съдържателната близост на гражданското, интеркултурното, екологичното и здравното образование. Поради този факт прилагането на стандарта осигурява компенсиране на невъзможността в общностна или семейна среда да се задоволяват определени потребности на детето и ученика. За целта педагогическите специалисти е необходимо да приемат пребираването в образователната среда на децата и учениците от уязвими групи, като компесаторен механизъм, който осигурява развитие на множествена интелигентност: лингвистична - в училище се слуша, пише, чете и говори; логико-математическа; музикално-творческа; телесно–кинестетична; визуално – пространствена; интерперсонална или междуличностна; интраперсонална или вътреличностна; натуралистична и екзистенциална.

В областта на образованието е постигнат напредък по отношение на създаване и функциониране на средищни и защитени детски градини и училища, които са изключително необходими от гледна точка на социалната интеграция и приобщаващото образование на населението с ромска идентичност, както и населението, което околните определят като такова, които живеят в малки и отдалечени населени места. Едно от съществените постижения за подпомагането на равния достъп до качествено образование е постигнатият висок обхват на децата, включени в обучения за изучаване на български език, за които той не е майчин. Езиковата интеграция е най-добрият възможен начин за успешна последваща социализация на пазара на

²⁶ Наредба № 13 от 21 септември 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование в сила от 11.10.2016 г достъпно на: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136914662>

труда и е ключ към преодоляването на сегрегацията и концентрацията на бедност, основана на етнически характеристики. Устойчива и успешна е политиката за целодневна организация на учебния ден за учениците от I до VIII клас от средищните училища, като преодолява както някои недостатъци в семействата, в които няма образователен капацитет за подкрепа на децата в образованието, така и проблеми, свързани с концентрацията на бедност в някои райони на страната.

С цел създаване на подкрепяща и сигурна среда в интерес на детето и ученика е увеличен броят на училищните психолози и педагогическите съветници в училищата. В средствата за издръжка на дейностите по възпитание и обучение на децата и учениците са включени такива за осигуряване на възможност за назначаване на училищни психолози и педагогически съветници в училища с до 400 ученици. За 2018 г. е осигурена финансова възможност за назначаване на психолози и педагогически съветници в училища с до 350 ученици.

В изпълнение на Тригодишните програма за дейността си. Центърът за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (ЦОИДУЕМ) реализира дейности в областта на образователната интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, чрез ежегодно обявяване на конкурсни процедура за набиране на проектни предложения от образователни институции на всички равнища на образователната ни система, като:

– **Разработване и въвеждане в детските градини и в училищата на програми за образователна дейност, съобразени с културите на различните етнически малцинства** - до 2022 година по проекти, реализирани към Центъра са разработени и въведени 100 програми за образователна дейност в детските градини и в училищата, съобразени с културата на етническите малцинства.

– **Работа с родители, учители и други педагогически специалисти за преодоляване на негативни стереотипи и дискриминационни нагласи спрямо различните етнически групи**- към 2023 година, 3200 родители, които са се включили в дейности по преодоляване на негативни стереотипи и дискриминационни нагласи.

– **Дейности за връщане на отпадналите ученици в училище и за подобряване на образователните им резултати.** До 2023 година по проекти на училища, детски градини, общини, обслужващи звена и други се изпълняват дейности за реинтеграция в училище на отпаднали ученици, по които се отчитат окончателни резултати, както следва: проведени са 137 дейности за връщане на отпадналите ученици в училище и подобряване на образователните им резултати; обхванати са 988 деца в детски градини, в

които се изпълняват мерки за по-пълно обхващане и задържане на деца от етническите малцинства на възраст от 3 до 6/7-години в системата на предучилищното образование; обхванати са 1584 ученици в училища, в които се изпълняват мерки за по-пълно обхващане и задържане на деца от етническите малцинства на възраст от 7 до 16-години в училищното образование.

Сред мерките за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства много съществени са тези за образователна десегрегация, осъществявани чрез дейности по национална програма за десегрегация за 2019 г. и 2020 г. През учебната 2019/2020 година в 6 общини е осъществен процес на десегрегация в образованието. В резултат на изпълнението: е осигурен безплатен транспорт в рамките на населеното място за 363 деца в задължително предучилищно образование и ученици, посещаващи сегрегирани образователни институции за обучение, възпитание и социализация в несегрегирани приемни образователни институции; 385 деца и ученици, включени в процеса на десегрегация, за възпитание и обучение в несегрегирани образователни институции са подпомогнати с учебни пособия и материали. Включени са образователни медиатори, живущи в ромските квартали, в помощ по организацията и транспорта на децата до приемните образователни институции. За подпомагане на процеса по образователна десегрегация се провеждат съвместни дейности между образователните медиатори и педагогическия персонал от приемните институции – дейности за редовно посещение на учебните занятия и часове, пълноценно участие в образователния процес, обхват и задържане на подлежащите на задължително обучение в училище, посещения на семействата и организиране на срещи с тях и др., осигуряване на индивидуални и групови консултации с родителите за осигуряване на психологическа подкрепа.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Каменов Л.(2021] „Рефлексивна картина на дискриминационни фактори в сферата на средното образование /2012–2017 г./ авт. докт. дисертация, СУ „Св. Климент Охридски“, ИФ
- Каменов Л., (2019) Рефлексивна картина на специални „мерки – модели“ за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства и други групи в неравностойно положение/сп. „Предучилищно и училищно образование“, брой 3/ 2019 г. 64–77, ISSN 2535-0692 (Print).<https://www.obrazovaniebg.org/sadarzhanie/spisanie-organizatziya-i-upravlenie-na-uchilishteto-i-detskata-gradina?start=12>
- Каменов Л., (2019) „Развитие и актуални модели на взаимодействието „образователни институции-семејство“ като мерки за преодоляване на рефлексивни фактори за дискриминация в образованието“, сп. „Стратегии на образователната и научна политика“, брой 1/ 2020 г стр. 78–82, ISSN 1310 – 0270 (Print), ISSN 1314 – 8575 (Online) <https://strategies.azbuki.bg/staregies/sadarzhanie-na-sp-strategii->

na-obrazovatelната-i-nauchnata-politika-2020/sp-strategii-na-obrazovatelната-i-nauchnata-politika-knizhka-1-2020-godina-xxviii/

Каменов Л., (2020), Типология на дискриминационните фактори в системата на средното образование/ Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, том XXIV D, стр. 479- 489, ISSN1314-6769 <https://www.scribd.com/document/>

Колева И., Ергиджан О.А., /2022/ Рефлексия и интеркултурно образование., УИ“ еп. Константин Преславски“: 63–102.

Колева, И. (2009) Етнопсихологопедагогически проекции на социокултурната компетентност на преподавателя: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/33793>.

Колева, И. (2015) Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/33766>

Колева, И. (2015): Интеркултурното образование у нас (диагностични рефлексивни аспекти). Университетско издателство „Св. Климент Охридски“: Етнологички проучвания в началото на 21 век. Етнология Академика: 149–175.

Колева, И. (2017): Рефлексивна картина за социално включване на уязвими етнически общности и групи у нас. Министерство на образованието и науката: Аз-Буки. История 25, № 6: 684–692.

Методика за работа на непедagogическия персонал с родители от уязвими маргинализирани групи на деца със СОП при реализиране на взаимодействието: „детска градина – семейство“(2021), Файф Консулт.

Обучение на учители за формиране на знания, умения и компетентности за работа в интеркултурна среда. (2013) Наръчник за обучители. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Обучение на учители за формиране на знания, умения и компетентности за работа в интеркултурна среда. 2013. Допълнителна тетрадка. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Проект „Модернизация на образованието“, подкомпонент „Инспектиране“. Рамка за инспектиране на училищата. Аз-Буки 647, № 5 (2004).

БЕЛЕЖКИ

Евростат, Datacode: [t2020_40].

Съвет на Европа. Заключение на Съвета от 16 май 2013 г. относно социалното измерение на висшето образование. Официален вестник на Европейския съюз.

Съвет на Европа. Заключение на Съвета относно ефикасното ръководство в образованието. Официален вестник на Европейския съюз, С 30/2, 1.2.2014.

Съвет на Европа. Препоръка на Съвета от 22 май 2018 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП). Официален вестник на Европейския съюз, С 189/1, 4.6.2018.

Евростат, Datacode: [t2020_40].

Евростат, DataCode: [sdg_04_30]. Данните за обхвата на 4–6-годишните деца в предучилищно възпитание и подготовка за 2018 г. са предоставени от МОН.

Групови нетни коефициенти по степени на образованието според МСКО 2011. Източник: НСИ, Edu_8.4.xls

Евростат, Datacode: [t2020_40].

Евростат, Datacode: [t2020_40].

Индикатори за измерване на изпълнението на националните цели за образованието за 2020 година. Източник: МОН.

Министерски съвет. Социално-икономическо развитие на България 2007–2017 г. Определяне на националните приоритети за периода 2021–2027 г. София, 2018, 20.

Министерски съвет. Социално-икономическо развитие на България 2007–2017 г. Определяне на националните приоритети за периода 2021–2027 г. София, 2018, 21.

Eurostat, Data code: [t2020_41].

Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Р. България (2021–2030) – МОН.

Комисия за защита от дискриминация, <http://www.kzd-nondiscrimination.com/layout/>

Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all, с. 4, достъпно на: <https://unesdc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656>, както е индексирано на 22.09.2019 г.

<http://www.oecd.org/education/2030/E2030-CONCEPTUAL-FRAMEWORK-KEY-COMPETENCIES-FOR-2030.pdf>, с.3

Съобщение на комисията до европейския парламент, съвета, европейския икономически и социален комитет и комитета на регионите, относно постигането на европейското пространство за образование до 2025 г. достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52020DC0625>

ЕТНОПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ИНТЕРКУЛТУРНА СРЕДА

върху примера на етнически специфики на изолирани общности
при бедност и криза

Ирина Колева

***Резюме:** Статията разглежда основни принципи на интеркултурното образование у нас, включително основни понятия и аналитични инструменти, практически подходи и потенциал за бъдещо развитие. Предложени са конкретни мерки, които могат да доведат до подобряване на интеркултурното образование в съвременна България.*

Етнопедагогическият дискурс изисква да си отговорим на следните въпроси:

Що е интеркултурно образование?

Каква формална промяна трябва да бъде извършена, за да бъде то осъществено на национално равнище?

Каква съдържателна промяна трябва да бъде извършена, за да бъде то осъществено на национално равнище?

Проява на интеркултурна компетентност е да можеш да утвърждаваш ценността на своята общност, без да постъпваш стереотипно спрямо другите. Подходящата педагогическа стратегия за справяне с проявите на дискриминация в образователната институция е не да се противодейства на културно обусловените разделения на ингрупа/ аутгрупа, а да се работи за процеса на образователна превенция. Интеркултурното образование зачита културната идентичност на детето /ученика, чрез предоставяне на съобразено с културните специфики и чувствително спрямо тях образование. То трябва да предоставя на всички деца/ ученици културно знание, установки и компетентности, които им дават възможност да развиват межкултурната рефлексия/взаимното зачитане, разбиране и солидарност между субектите, етническите, социалните, културните и религиозните групи, както и между нациите. (Исмаилова и Колева 2022)

Интеркултурното образование не трябва да работи за утвърждаване ценността на малцинствените културни идентичности по начин, който да противопоставя етническите, религиозните и расовите общности една на друга (Тепавичаров 2028).

През последните десетилетия в рамките на институциите на ЕС, както и на други институции от общоевропейски характер, като например Съвета на Европа, се утвърди едно предпочитание към модела на интеркултурното образование, като стратегия за образователна дейност в между и мултикултурна среда.

У нас този модел намира конкретизация в различните форми на образователна интеграция, като процес, изразяваща се в такива педагогически дейности, които целят осигуряване на достъп на всички деца и ученици до качествено образование (Каменов 2020).

На 21-а сесия на Постоянната конференция на министрите на образованието на 48-те страни-членки на Съвета на Европа, проведена през ноември 2003 г. в Атина, се приема Декларация по въпросите на интеркултурното образование в новия европейски контекст. В нея се констатира, че европейските общества са многообразни по отношение на етническите групи, културата, езика, религията и образователните системи; отчитат се потенциалните социални конфликти и неразбирателство, които могат да възникнат от съвместното съществуване на системи с различни ценности; изтъква се желанието да се запази мултикултурната природа на европейското общество и да се избегне ситуацията, при която глобализацията усилва процесите на изключване и маргинализация (Дечева 2008).

Интеркултурното образование има за предмет социалното включване, чрез взаимодействие на основата на образователни подходи и технологии на форми в аспект: кооперативна, интелектуална, комуникативна и личностна рефлексия на деца и ученици от етническите малцинства, както и на групи идентифициращи се от друга нация, религия и етнос (1998, Колева 2014, Каменов 2020, Зарев 2017). Неговата цел е изграждане на една рефлексивна ценностно-ориентирана личност.

– Понятийна рамка на темата

Етнопсихологопедагогиката използва следните основни понятия:

• **Образование в межуетническа среда** - Междудисциплинарна научна област изискваща интегрални знания в областта на една субдисциплина. Тя изгражда рефлексивна картина на образователни технологии интегрирайки знания от: етнологията, социалната психология, етнопедагогика, педагогика на развитието, психология на развитието/възрастовата психология/, етнопсихологията, етнопсихолингвистиката, етнопсихосемантиката и културната антропология и други гранични научни области.

• **Интеркултурно образование** – Възпитание, обучение и социализация на деца/ученици и възрастни носители на различни култури в духовен и материален план създадени в историческото развитие на конкретна нация,

етническа общност или етническа и религиозна група. Прилагат се дидактически и възпитателни технологии разкриващи общото и различното в субектите носители на различни култури . Прилагането на различни психологически подходи определя дидактическата, възпитателната или социализираща технология на основни и допълнителни форми на взаимодействия в условията на конкретната образователната институция, съобразно типологията на номадските, мигриращите, бежанските и статично живеещите общности и групи в и извън рамките на дадена държавна територия (Колева 2015).

- **Мултиетническо образование** - Възпитание, обучение и социализация на деца/ученици и възрастни носители на различни ценности и ценностни ориентации, живеещи съвместно на територията на една държава. Те принадлежат към много и различни спрямо коренното население на страната етнически общности и групи с многообразни културни традиции, обичаи и език. Използваните в образователните институции технологии акцентуват на интеграционните механизми за приобщаване към културата на коренното население на конкретната държава и нейният национален официален език, чрез осъзнаване на целеполагащият концепт, който ги обединява и развива като една нация (Герджикова 2015).

- **Ценност** – Съществуват два вида ценности: действащи и познавателни. Действащи ценности се появяват в поведението и избора на реалните обекти. Познавателните ценности се проявяват в избора на символните обекти. Отразяват се в съзнанието под формата на ценностни ориентации и служат като важен фактор за социална регулация на взаимоотношенията между хората и поведението на индивида. (Морис 1998).

- **Социокултурна компетентност** – Тя се определя като система на човешкото познание за изграждане на положителни взаимоотношения, изключвайки наличието на културни и етнически стереотипи и предразсъдъци (етно-културни, религиозни, расови, социални и идеологически). Тя включва адекватни поведенчески модели спрямо маркерите на етнокултурната общност, отчитайки видовете общуване и регулиране на междуличностните взаимоотношения в дадена общност или група. Социокултурната компетентност изразява рефлексивно равнище на емоционална и социална интелигентност на детето и ученика. (Зарев 2017).

- **Интеркултурна компетентност** – Способност на детето/ученика и педагогическите специалисти за оценка и осъзнаване (елемент на рефлексия) на различни гледни точки, чувства и поведение на хора от други култури, както и за взаимодействие с тях. Интеркултурната компетентност помага за реализиране на процеса на общуване и междуличностни взаимоотношения с хора от различни култури и социално адаптиране към межкултурни среди. (Колева 2015).

• **Рефлексия** - Процес на осъзнаване, саморегулация и самооценка от личността на знания и поведенчески модели в процеса на съвместното общуване и взаимодействие в личностен, кооперативен (съвместна дейност), интелектуален/процес на осъзнаване на знания/и комуникативен план (Ангушев 1977, 1991, Александрова 1999).

– Технологична рамка на темата

Интерактивния и процесно - ориентираният подход при образованието в интеркултурна среда изисква познаване от учителя на характеристиката на продуктивните стратегии. Учителят трябва ориентира детето/ ученика към разбиране/осъзнаване/на “чувствителността“ спрямо различни проблеми на етнокултурната среда у нас и умението им да взимат решение основано на межкултурна рефлексия. Резултатът е ориентиран към позитивно решение на проблема, чрез развитие на способността за приемане на други гледни точки и освобождаване от влиянието на мнението на авторитетни личности – значими фактори при взимане на решение.

Внедряването на етнопсихологопедагогиката, като научна дисциплина в образователните институции изисква промяна на стереотипните нагласи на представителите на етнически общности и група у нас , както и на педагогическите специалисти работещи с представители на различните етноси (Тепавичаров 2018).

Първата нагласа е свързана с отрицателното отношение към интеграция, чрез образование на деца/ ученици и възрастни от уязвими етнически групи.

Образователните тенденции се свеждат до:

- непознаване на педагогически модели за интеркултурно образование;
- непознаване на държавни стратегии и международни документи за интеграция чрез образование (Стратегия за интегриране на малцинствата, Рамкова програма за правата на малцинствата, Хартата за правата на човека, Конвенцията на ООН за правата на детето, Закона за закрила на детето, Закон за защита от дискриминация и др.);
- педагогическите специалисти не познават етнопсихологическите особености на деца /ученици от уязвими етнически групи в условията на бедност.

Първопричините за съществуването на уязвими групи деца и ученици в условия на бедност са от личностно; социално; културно и етническо естество. Те се коренят в:

- традицията на сегрегирани образователни институции;
- отсъствие на подходящи социокултурни контакти;
- неприложение на билингвални дидактически технологии;

- неприложение на етнопсихолингвистични и етносемантични технологии при обучението на деца и ученици във всички степени на образователната ни система.

- неприложение на етнопедагогически подходи за образователна интеграция ;

- непознаване от представителите на конкретния етнос или етническа група на собствената си култура;

- автосегрегация на представителите на ромския етнос чрез групови и религиозни общности;

- неотчитане спецификата на ценностната ориентация на деца/ ученици и родители, спрямо техния етнически произход.;

- отсъствие на познавателен интерес и мотивация от страна на родителите за интеграция в процеса на педагогическо взаимодействие;

- непрофесионално извършена педагогическа и психологическа диагностика на детето/ ученика и/ или извършването на псевдо научна такава ;

- отсъствие на следдипломна квалификация по места, съобразно спецификата на съответната етническа група;

- проблемът с функционалната грамотност на детето от ромски/турски произход; и други.

Образованието в интеркултурна среда е необходимо да стартира още от предучилищна възраст съобразно психическите индивидуални особености на всяко дете.

Необходимо е педагогическите специалисти да работят в партньорство с всички заинтересовани страни.

Опитът за работа с детето /от 0 до 18 години/ от уязвими етнически групи, в условията на бедност у нас, доказва невалидността на образователни програми, ориентирани само към оцеляване. Необходимо е да се акцентува на самопомощта, реалната самооценка и саморазвитието при тези деца (Тейлър 1999).

От гледна точка на потребностите на детето са необходими услуги от комплексен характер. Именно този аргумент е необходимо да се има в предвид при разработването на конкретни образователни проекти за детето. Нужно е да се обърне внимание и на психо-социалните и емоционални потребности в контекста на развитието на детето (Паризов 2007).

Образованието – това е право, което може да стимулира и направи адаптивен прехода към превенция на уязвимостта в условията на бедност.

Базисното образование е необходимо не само за нормалното развитие на детето/ ученика, но и за неговото психическо и социално благополучие. Основни елементи в стратегията на българското образованието са: гъвкави структури на образователните институции и образователни модели, нова-

торски/ иновативни форми за образователна интеграция на детето/ ученика, интеркултурното образование в условията на мултиетническо/мултикултурно общество (Koleva, Makariev 2014).

Необходимо е учителите да поддържат контакт със семейството от традиционен и нетрадиционен тип (номади, непълни семейства, пътуващи роми и др.). Контактите могат да бъдат от различно естество, съобразно спецификата на конкретното семейство, етническа група и т.н.

В зависимост от контекста на проблема, възникнал в конкретния регион, община или селище, е необходимо прилагането на партньорски подходи за неговото разрешаване. Базисни следва да бъдат образователните модели, които подкрепят и съхраняват идентичността на членовете на селището, групата и общността (Rey 1996).

Предлагам някои целеполагащи идеи, от които можем да се ръководим при разработването на такива образователни интеркултурни програми.

За	Изменения	Характер на измененията
Дете	Психо-социално развитие	Подобряване на: познавателното развитие; социалното развитие; емоционалното развитие; езикова компетентност;
	Здраве и хранене	повишаване на шансовете за оцеляване; подобряване на хигиената; повишаване на показателите за тегло и ръст; баланс на микроелементите в храната; шансове за предучилищно и училищно образование;
	Успех (подготовка) в образователната институция	типология на училищните класове и паралелки. компетентностно – ориентирана образователна политика. рефлексивно равнище на вариативното и алтернативно образование. внедряване на етнопедагогически и етнопсихологически подходи в процеса на обучение и възпитание.
Родител	Обща култура	здраве и хигиена; хранене интерактивни форми на взаимодействие с родителите. базисна педагогическа култура и др.

За	Изменения	Характер на измененията
	Възгледи и практически аспекти	компетентностно – ориентирано управление; здравно и екологично образование / Наредба 13 на МОН - ДОС/ ; практически аспекти на медицинската профилактика/придобиване на СПК за здравните медиатори/ – НАПОО – МЗ/; педагогическа превенция, чрез даване на статут на образователните медиатори – трета СПК и съответната професия и специалност. НАПОО - МОН
	Взаимоотношения и видове общуване	регулиране на социометричния статус на детето/ ученика в групата/ паралелката; субект – субектно общуване; межкултурна рефлексия:
	Ангажираност	промяна в актуалната установка на педагогическите специалисти за етнопедагогическо взаимодействие. базисна квалификация на педагогическите специалисти в областта на интеркултурното образование, чрез знания в областта на етнологията, етнопедагогика, етнопсихологията, медицинската антропология, културната антропология и други сродни научни области. Защитена специалност: “Етнология и културна антропология”.
Общност	Физическа среда	консултативни центрове за родители на равнище: “общност” и “община”; изпълнение на ДОС на МОН за физическата среда. ДОС за качество в институциите от системата на предучилищното и училищно образование.
	Социално участие	подходи за превенция на бедността; межкултурна рефлексия; участие на етническите малцинства в процеса на управление. актуализиране на стратегиите на общините за образователна интеграция, спрямо въвеждането на превантивни мерки за уязвимост.

За	Изменения	Характер на измененията
Образователни институции	Развиващ характер	разширяване на профилактичните мерки (здравеопазване); игнориране на грешките с диагностичен характер в психометричен, медицински и дидактометричен план;
	Развиващ характер	увеличаване обхвата на учениците в начален етап на основната образователна степен (особено от ромски/турски произход) промяна в избора на програмни системи в интеркултурна образователна среда в системата на предучилищното образование. внедряване на билингвални технологии в системата на организираното предучилищно и училищно образование. преодоляване на псевдонаучния стереотип и „чиновнически“ подход , затова че интеркултурното образование е част от приобщаващото образование.
	Възможности	потенциални и/или организационни изменения; внедряване на вариативни форми на педагогическо взаимодействие за социализация , възпитание и обучение на детето/ ученика (межкултурни, интегриращи и др.); актуализиране и валидиране на професионални компетентности на образователния и здравния медиатор - НАПОО:
Общество	Качество на живот	подобряване здравното състояние на населението; образователно равнище; намаляване на неграмотността ; понижаване и превенция на агресията и форми на дивиянтно поведение в училищни условия ; намаляване на социалното неравенство в социометричен план, чрез мерки за превенция; социална активност за различните структури на населението и други.

Педагогическата технология на основни и допълнителни форми на взаимодействие, прилагана в интеркултурна среда, се разглежда в смисъла на базисно ядро, в което са разположени йерархичните равнища на етнопсихологическия подход, стратегии и операции на субект- субектното взаимодействие между родителя , детето/ ученика и учителя.

Един от възможните вариативни модели в образователните институции се разгръща на три равнища, а именно:

Първо равнище – група за социална адаптация, в която педагогическите специалисти стимулират развитието на детето/ученика в процеса на неговата адаптация. Диагностира се социалната възраст на детето/ученика и равнището му на социална адаптация.

Второ равнище – група за познавателна мотивация, в която педагогическите специалисти наблюдават по индивидуални карти за мотивационното развитие/вътрешна и външна мотивация/ на детето/ученика, спрямо процеса на образование в моно и междуетническа среда.

Трето равнище – група за стимулиране способността за социална ориентация на детето/ученика, в която педагогическите специалисти наблюдават за параметрите на социалната му ориентация. Диагностира се равнището на способността за социална ориентация на детето/ученика.

Интеркултурното образование предметява един от основните принципи на системата на предучилищното и училищно образование – единство в многообразието.

Практическата реализация на интеркултурното образование в образователните институции се реализира чрез цялостен комплекс от взаимосвързани принципи, подходи, образователни съдържания, форми на организация в системата на образователната среда, който се осъществява чрез активното участие на педагогически специалисти, родители, деца/ученици и местна общност.

Интеркултурното образование изисква създаването на подкрепяща междуетническа/межкултурна среда, чрез избягване на различните форми на обособяване на етнически принцип и реализирането на процес на образователна интеграция. То се свързва с два допълващи се процеса:

1) Включване на културата на всички етнически общности и там където е необходимо – групи в образователния процес и

2) Целенасочено социално включване в образователното пространство на деца/ученици, носители на етнокултурни различия.

В държавният образователен стандарт по предучилищно образование се дава възможност на иновативните детски градини за включване на ново образователно направление в програмната им система. Проблемът е, че учителите избират програми, програмни системи и учебни комплекти от познавателни книжки (одобри от МОН, 2018 – тринадесет на брой), част от които не са адаптирани и апробирани в интер и монокултурна/ етническа среда.

Познавателните книжки, с които работят учителите, по образователно направление „Български език и литература“ са предназначени за деца-мо-

нолингви. Същият проблем се наблюдава и при избор от учителя на учебници и учебни помагала в системата на училищното образование. В част от учебниците по хуманитарните предмети отсъстват знания в областта на етнологията, етнопсихологията и етнопедагогиката.

В системата на училищното образование също не се използват учебници за ученици-билингви, както и работни тетрадки. Необходим е мониторинг от страна на НИО (Националният инспекторат по образованието) – Министерски съвет на професионалните компетентности на учители и директори в план интеркултурно образование по стандарт за инспектиране на детските градини и училищата./ ЗПУО <https://web.mon.bg/bg/57/> Отсъства координация между деветнадесетте държавни образователни стандарта и особено между ДОС – управлението на качеството в институциите, който още не е приет и ДОС ГЗЕИО – в частта: интеркултурно образование.

Компетентностно - ориентираната образователна политика на МОН не дава ясна представа за приложението на подходящи и актуални педагогически и психологически подходи в интеркултурна образователна среда.

В проекта за стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и учене в Р. България 2021–2030 на МОН рефлексивният подход е водещ и целеполагащ. Той определя формирането на социо и интеркултурна компетентност у всички адресати в образователната ни система.

Интекултурна компетентност, в зависимост от завършения етап и степен на образование, би трябвало да притежава всеки ученик, който:

- има базови знания за интеркултурността – същност, културни недоразумения и противоречия, фактори за интеркултурни взаимодействия и др.;
- познава историята и културата на етническите малцинства, традиционно съжителстващи с мнозинството;
- има знания за религии, официално признати и изповядвани в нашата страна и свързаните с тях културни различия;
- има знания за проявленията на дискриминация. Идентифицира прояви на предразсъдъци и стереотипи в училищни условия и извън рамките на училище и не проявява такива в поведението си;
- има утвърдени антидискриминационни нагласи и публично поведение, основаващо се рефлексия към представителите на етнокултурните различия и др.;
- владее базови знания в областта на равните права и възможности без разлика на раса, пол, етнически и социален произход, вероизповедание; познава международни и национални стандарти за правата на човека и правата на детето
- има умения за безконфликтно водене на диалог, дебат и дискусия на межкултурна тематика;

- има осъзната емпатия към солидарност в едно межкултурно общество и умения за нейното осъществяване;
- има формирано самоуважение към собствената културна идентичност;
- има формирана межкултурна рефлексия – качество, включващо в себе си и осъзнаване, самооценка и саморегулация за взаимодействие в межкултурна среда.
- има придобити умения за социалното учене, което продължава през целия живот.

Интеркултурно компетентен е всеки учител, който притежава:

- знания за интеркултурността – същност, културни недоразумения и противоречия, фактори за интеркултурни взаимодействия и т.н.;
- знания за историята и културата на различните етнически, религиозни и езикови малцинства;
- знания за проявленията на дискриминация, предразсъдъци и стереотипи в детската градина и в училището и овладени механизми за тяхното неутрализиране;
- знания в областта на равните права и възможности за всички деца и ученици без разлика на раса, пол, етнически и социален произход, вероизповедание;
- знания за проблемите и противоречията на етнокултурна основа и умения за тяхното неутрализиране и разрешаване;
- знания за билингвални технологии за образование на деца и ученици;
- знания и умения за интегриране и адаптиране към образователната ни система на деца от традиционни малцинства, мигранти, имигранти и бежанци;
- умения за създаване на позитивна образователна среда за взаимодействие между представители на различните етнокултурни общности/групи;
- умения за обучение, възпитание и социализация в дух на межкултурна рефлексия ;
- умения за прилагане на адекватни образователни технологии, насочени индивидуално към детето и ученика от даден етнос;
- умения за работа в образователна межкултурна и междуетническа среда с всички адресати;
- умения за превенция на риска от отпадане на деца и ученици от образователната система;
- умения за работа по проекти с интеркултурна тематика;
- притежава осъзната емпатия, самосъзнание, самоконтрол и реална самооценка;

- вярва във вътрешния потенциал на всяко дете/ученик и стимулира у него мотивация за постижение;
- притежава поведение, насочено към покриване на стандарт в областта на кариерно и професионално развитие, разбиране на децата /учениците и техните потребности, споделяне на знания и умения с колегите, усъвършенстване на знанията, рефлексивност и самокритика.

Дискусия

✓ **Първа теза:** Интеркултурното образование целеполога разглеждането на различните култури в динамика. Заедно с това се променят и подцелите на интеркултурното образование. Необходимо е съобразяване на задачите на интеркултурното образование с фазите на етногенезата.

Етническа диагностика на ценностните ориентации на определена етническа група по стереотипи на тяхното поведение и принадлежността им към една или друга етническа традиция. В противен случай се отива в етноцентризъм. Етноцентризмът е най-силният фактор за разбирането на специфичните културни особености; възприетата социална дистанция е следващият силен фактор. По-високите степени на етноцентризъм са свързани с по-малко разбиране на културните особености като цяло. Общите културни измерения са свързани с възприетата културна дистанция.

✓ **Втора теза:** Интеркултурното образование е средство за решаване на локални и регионални геополитически казуси, чрез етнологии, етнопедагогически, етнопсихологически и етногеографски подходи.

✓ **Трета теза:** Интеркултурното образование акцентува на субект – субектно взаимодействие в организационен и управленски план. В обратна и съществена връзка с него е межкултурната рефлексия. Структурирането на мултиетническите групи от деца, класове и паралелки от ученици е необходимо да се осъществява на три равнища: социално адаптационно, познавателно мотивационно и социално ориентиращо. Често срещаните межкултурни цели, като толерантност, несъмнено отразяват социалните ценности, но силата на личността (много често измервана чрез прокси величината – начин на контрол) може да изиграе много по-голяма роля в предварителното определяне на степента на межкултурна рефлексия. Тази величина заслужава целепологащо ѝ се място в интеркултурното образование.

✓ **Четвърта теза:** Интеркултурното образование не е в лоното на приобщаващото образование. Приобщаването като процес не отчита динамиката на културите, както и спецификата на ценностните ориентации на равнище: група и индивид/личност.

Приобщаването към определени ценности, но не ценностни ориентации на даден етап на развитието на обществото е аспект на процеса на социализация, реализиращо се в непосредствено взаимодействие с конкретната културна среда, обективизиращо се в осъзнато поведение, осъществено в условията на осъзнат избор. Тези вътрешни регулатори (саморегулатори) на индивидуалната дейност на личността на етнопсихологическо равнище се свеждат до сложното взаимодействие между няколко основни феномени: индивидуални ценности, личностен смисъл, жизнена (дейностна) стратегия и Аз-концепция. В противен случай се извършва механична интеграция на субекта, което е проблем на нашата образователна система. Отсъствието на технологичната интеграция в образованието е проблем, криещ многопластови рискове и заплахи за развитието на личността на детето/ученика.

Качеството на процеса на обучение, възпитание и социализация е в зависимост от учителя и неговата подготовка и професионална мотивация. Това е маркирано и в дълго обсъждания и още неприет образователен стандарт на МОН за качество на образователните институции.

Емпиричните анализи в различните форми за следдипломна квалификация на учители на национално равнище, доказват:

- непознаване и неприлагане на вариативни ценностно-ориентирани дидактически и възпитателни технологии на форми, в процеса на педагогическо взаимодействие с ученици и родители в условията на междуетническа среда;

- непознаване и неприлагане на кооперативни рефлексивни форми на педагогическо взаимодействие с помощник-възпитателя и помощник на учителя, образователният медиатор, социалният работник и помощник на учителя в междуетническа среда;

- в условията на педагогическата практика не винаги се прилагат вариативни и алтернативни модели и средства за социално включване на детето и ученика от уязвимата етническа общност или група.

Учителите в групи/ класове с деца (ученици, носители на различни култури, имат сериозен дефицит от базови знания/на равнище ОКС „Бакалавър“), както за тези култури, така и за основните нормативни документи, регламентиращи различията. За това е необходимо да се дискутира върху примерни мерки и образователна политика.

– Мерки и политика

На етап – предучилищно образование

- Разработване на образователна карта на детските градини (от държавен, общински и частен тип) за избор и приложение на конкретна програмна система (една от 13 одобрени от МОН 2018/2019 година – комплект от

познавателни книжки). Изборът трябва да има ясни формални и съдържателни критерии за избор, спрямо маркерите на конкретната образователна среда (външни и вътрешни) в конкретното селище и типологията на децата.

- Проследяване от НИО съответствието между прилаганите програмни системи (или учебни комплекти) и разработената програмна система на конкретната детска градина, както и стратегията за нейното развитие. При избор на експерт – оценители (външни за конкретният образователен етап) да се вземат предвид и педагогическият опит на кандидата в конкретният етап и сфера на образование, а не „педагогически опит“ по принцип.

- Тук е налице парадоксът, че един учител или директор на детска градина, който, по смисъла на ЗПУО „притежава педагогически опит“, в сфера некасаеща конкретния етап на образование, може да оценява по смисъла на своята некомпетентност. Необходимо е да се изисква поне петгодишен педагогически опит в системата на предучилищното образование.

- Извършване на ситуационен, функционален и SWOT анализ на качеството на предучилищното образование.

- Акредитиране на формални и съдържателни критерии за авторски и иновационен тип детска градина.

- Актуализиране на стратегиите за развитието на детските градини. Актуализиране и приложение на програмни системи от детските градини, отчитащи спецификата на интеркултурното образование по Държавен образователен стандарт Наредба №13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, 2016 г. (ДОС - ГЗЕИО).

- Да се анализира състоянието на целевите образователни институции в това число организационен и функционален капацитет и тяхната специфика, спрямо прилаганите стратегии за развитието на детската градина, съобразени с етнокултурните маркери на етническите групи.

– На етап – училищно образование

- Да се извърши ясно прецизиране на съответствието на политиките за образователна интеграция на учениците от етническите малцинства с националната рамка за образование, обучение и учене./ 2021/на МОН.

- Да се изведе **единна стратегия за развитието на предучилищното, училищното и висшето образование**, която да дава преход на развитието на личността на субекта, осъществяваща се чрез т.нар. в документите компетентностен подход, който е известният в науката рефлексивен подход. (Г. Ангушев, Л. Милков, Г. Колев, В. Василев, Г. Вълчев, И. Колева, Н. Цанова, И. Хаджалии, М. Легурска, Г. Благомилова, А. Андреева, Г. Богданов, П. Зарев, Л. Каменов, К. Ангелов и други)

- Актуализиране на модела на образователна политика на училищата, спрямо спецификата на образователните маркери в интеркултурна среда (Тепавичаров 2018).

- Анализ на състоянието на целевите образователни институции в това число организационен и функционален капацитет и тяхната специфика, спрямо прилаганите стратегии за развитието на конкретното училище съобразени с етнокултурните маркери на етническите групи.

- Утвърждаване на квалификационна характеристика и професиограма на образователният медиатор, в условията на междуетническа/межкултурна среда.

- Извършване на функционален анализ за състоянието и влиянието на външните и вътрешни фактори върху дейността на училището, с фокус – рефлексия на педагогическото взаимодействие в междуетническа/межкултурна среда.

- Съответствие на стратегиите за развитие на училището с нормативни документи у нас: Законът за предучилищното и училищно образование 2016 г. и съпътстващите го 19 стандарта, Националната рамка, Национален тригодишен план на МОН за интеграция на деца и ученици от етническите малцинства, Национална стратегия на Република България, за интегриране на ромите 2012–2020 г и последвалата я актуализация – 2021 –2030г., Проект на стратегия за ранно детско развитие 2020–2030 г. и други.

ЛИТЕРАТУРА

Герджикова, Н. (2015). Теория на мултикултурното образование. София: Авангард-Прима

Дечева М. (2008). Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в процеса на европейска интеграция. ,сът. М. Дечева., сборник.,ИЕФЕМ – БАН.,София.

Зарев П. (2017). Рефлексивен модел на учителя за социокултурна компетентност <http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/28030>

Исмаилова Ер, И. Колева. (2020). Рефлексия и интеркултурно образование.,УИ“ еп. Константин Преславски“.

Каменов Л., (2020). Типология на дискриминационните фактори в системата на средното образование/ Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, том XXIV D, стр. 479- 489, ISSN1314-6769 <https://www.scribd.com/document/>

Колева И. (2014). Рефлексивни етнопсихологически проекции на интеркултурното образование. Софийски университет: ДИУУ

Колева И. (2015). „Проблеми оценки в интеркултурной среде.“Казахский национальный университет имени аль-Фараби: Серия Психологии и социологии 51, № 1 (2015): 145–157.

- Колева И. (2015).** „Интеркултурното образование у нас (диагностични рефлексивни аспекти).“ Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ Етноложки проучвания в началото на 21 век. Етнология Академика.: 149–175.
- Колева И. (2016).** „Рефлексивният подход: методология, парадигми и факти.“ Министерство на образованието и науката: Аз-Буки. Стратегии на научната и образователна политика 24, №2: 151–172.
- Колева, И. (2017).** „Рефлексивна картина за социално включване на уязвими етнически общности и групи у нас.“ Министерство на образованието и науката: Аз-Буки. История 25, №6 (2017): 684–692.
- Обучение на учители за формиране на знания, умения и компетентности за работа в интеркултурна среда. (2013) Наръчник за обучители. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Паризов П. (2007).** Социална интеграция на етнокултурни общности., Благоевград.
- Тейлър Ч. (1999).** „Политиката на признание.“ Гутман, Е. (съст.) Мултикултурализмът. София: Критика и хуманизъм.
- Тепавичаров В. (2018)** Етноцентризмът и инерциите от миналото – сериозни проблеми в българската образователна система (етнопедагогически аспекти на основното и средното образование). – В: Стратегии на образователната и научната политика, кн. 5, 2018,
- Court D. (2006).** “Foolish Dreams.” Fabled Land: Living Co-Existence in an Israeli Arab School. Curriculum Inquiry Vol. 36, no. 2 (Summer 2006).
- Koleva I., and Plamen Makariev. (2014).** “Monitoring Teachers’ Socio- Cultural Competency in a Multicultural Environment.” Al-Farabi Kazakh National University: Bulletin Psychology and Sociology 42, no. 6 (2014).
- Rey M. (1996).** “Between Memory and History. A Word about Intercultural Education.” European Journal of Intercultural Studies, Vol. 7, no. 1 (1996). Stearns, E. Glennie, and E. J. “When and Why Dropouts Leave High School.” Youth & Society Vol. 38, no. 1 (September 2006).
- Тепавичаров В., И. Колева, В; Котсева, В; Йорданова, (2019).** K. POST-GRADUATE QUALIFICATION OF TEACHERS IN INTERCULTURAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT. In: STRATEGIES FOR POLICY IN SCIENCE AND EDUCATION. Volume: 27 Issue: 1 Pages: 26-35, Published: 2019

БИБЛИОГРАФИЯ

- Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, достъпно на: <https://www.mon.bg/bg/7>, както е индексирено на 09.12.2020 г.
- Проект на Стратегическа рамка за образованието, обучението и ученето в Република България в периода 2021–2030 година, достъпна на: <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5624>, както е индексирено на 11.12.2020 г.
- Европейска комисия. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите. Подобряване и модернизиране на образованието. Брюксел, 2018.

- Министерски съвет. Социално-икономическо развитие на България 2007–2017 г. Определяне на националните приоритети за периода 2021–2027 г. София, 2018.
- FRA (2020). Пилотно проучване сред ромите, проведено от Агенцията на Европейския съюз за основните права (FRA) и Програмата за развитие на ООН, достъпно на: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2109-FRA-Factsheet_ROMA_BG.pdf, както е индексирано на 14.12.2020 г.
- Съвет на Европа. Заключение на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно предотвратяването на радикализацията, водеща до свързан с насилие екстремизъм. Официален вестник на Европейския съюз, С 467/3, 15.12.2016.
- Съвет на Европа. Препоръка на съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП). Официален вестник на Европейския съюз, С 189/1, 4.6.2018.
- ЦОПУО. (2018). Предизвикателства през преподаването и ученето. (2018). Международно изследване на TALIS на ОИСП, 2018 година, достъпно на: <http://copuo.bg/>, както е индексирано на 20.02.2019 г.
- OECD, (2018) The future of education and skills Education 2030, достъпен на: [https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20\(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf), както е индексирано на 11.08.2019 г. и други.

С МАЛКО ПОМОЩ
ОТ БЛИЗКИ И ПРИЯТЕЛИ

Криза и справяне при изолирани етнически
и конфесионални общности в България

Съставител

Илия Илиев

Българска

Първо издание

Дизайн корица

Антонина Георгиева

Предпечат

Валентин Марков

Формат 70/100/16

Печатни коли 16,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
unipress.bg